

Tartalom

TANULMÁNYOK

4 Gosztonyi Márton:

A pénz zsonglőrei

A szegénységben élők pénzgazdálkodásának rendszere

27 Jánk István:

Nyelvi hátrány és diszkrimináció az iskolában

A nyelvi szocializáció jelentősége a tanuló értékelésében

CSALÁDSZOCIOLÓGIA – tematikus blokk

48 Szalma Ivett:

Bevezetés a Családszociológia blokkhoz

51 Tóth Olga:

A nukleáris családok összetételének változatossága a 20. század első harmadában

Esettanulmány egy demográfiai zárványról

75 Nagy Beáta:

Létezhet-e munka-magánélet egyensúly vezető állásban?

104 Takács Judit:

Aktívan törődő apák Magyarországon

RECENZÍÓK

127 Pári András:

Demográfiai változás és a családok formálódása: családi kaleidoszkóp

[Mortelmans, D. – Matthijs, K. – Alofs, E. – Segaert, B. (eds.) (2016):

Changing Family Dynamics and Demographic Evolution:

The Family Kaleidoscope

132 Ságvári Bence:

Európa tükörbe néz

[Breen, M. J. (ed.) (2017): *Eu tükörbe néz*

Szociológiai

SZEMLE

2017/3

27. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

BÖRÖCZ JÓZSEF, CSEPELI GYÖRGY, FELEKY GÁBOR, FERGE ZSUZSA,
HUSZÁR TIBOR, KARÁDY VIKTOR, KOLOSI TAMÁS, KOVÁCH IMRE,
LENGYEL GYÖRGY, LOSONCZI ÁGNES, MÁRKUS MÁRIA, PÉLI GÁBOR,
RÓNA-TAS ÁKOS, SOMLAI PÉTER, SZELÉNYI IVÁN, SZÁNTÓ ZOLTÁN (ELNÖK),
TARDOS RÓBERT, UTASI ÁGNES, VASKOVICS LÁSZLÓ

SZERKESZTŐSÉG

BARTUS TAMÁS, BERÉNYI ESZTER (FŐSZERKESZTŐ), HIDAS ZOLTÁN, KOLTAI JÚLIA,
MEDGYESI MÁRTON, ROSTA GERGELY, SZALMA IVETT, VIRÁG TÜNDE
SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: NÉMETH KRISZTINA

SZAKÉRTŐI TESTÜLET

BLASKÓ ZSUZSA, CSÁKÓ MIHÁLY, CSURGÓ BERNADETT, FÉNYES HAJNALKA,
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN, HRUBOS ILDIKÓ, KUCZI TIBOR,
MOKSONY FERENC, ÖRKÉNY ANTAL, RÓBERT PÉTER, ROZGONYI TAMÁS,
SIK ENDRE, SIMONYI ÁGNES, SZALAI JÚLIA, SZIRMAI VIKTÓRIA, TAMÁS PÁL,
TÓTH ISTVÁN JÁNOS, TÓTH OLGA, WESSELY ANNA

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia és a
Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült

nka

Nemzeti Kulturális Alap

Olvasószerkesztő: Balikáné Bognár Mária

Design: Szalay Miklós

Műszaki szerkesztés: György Melinda

Szerkesztőség: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4

Levélcím: 1453 Budapest, Pf 25

e-mail: szociologiai.szemle@szociologia.hu

www.szociologia.hu

ISSN 1216-2051

Nyomda: Prime Rate Kft.

Levélcím: 1044 Budapest, Megyeri út 53.

Ügyvezető: Tomcsányi Péter

A pénz zsonglórei

A szegénységben élők pénzgazdálkodásának rendszere

Gosztonyi Márton

gosztonyi.marton@gmail.com

Beérkezés: 2014. 11. 04.

Átdolgozott változat beérkezése: 2017. 04. 18.

Elfogadás: 2017. 06. 15.

Összefoglaló: A tanulmány a kistelepülésen élő, alacsony jövedelmű háztartások pénzügyi túlélési stratégiájának elemzésére kidolgozott rendszert mutatja be. A szerző által a nemzetközi szakirodalom eredményeinek felhasználásával készített modell rendszerszemléletben helyezi el és elemzi a családok formális és informális pénzgazdálkodását, megtakarításait és hiteltranzakcióit. A pénzügyi túlélési stratégia rendszere épít az elemek egymással való kölcsönös összefüggéseinek feltárására, így elméleti keretet biztosít arra, hogy az eddig külön-külön elemzett részeket rendszerszemléletben vizsgálhassuk.

Kulcsszavak: részvételi akciókutatás (RAK), alacsony jövedelmű családok, hátrányos helyzetű kistelepülés, pénzügyi túlélési stratégia, formális és informális hitelek, kölcsönök és megtakarítások, hálózatkutatás, pénzügyi naplók módszertana

A pénzügyi tranzakciók és döntések az alacsony jövedelmű háztartások esetében interperszonális kapcsolatokon keresztül egy erős kapcsolati szövetbe ágyazódva realizálódnak. Ennek ellenére kevés olyan társadalomtudományi kutatás született hazánkban, ami ezt az interperszonális kapcsolathálót, valamint a megélhetést segítő formális és informális társadalmi intézményeket mérte volna fel, helyezte volna el egy elemzési rendszerben. Írásom ebből kifolyólag egy olyan tudományos hiányt igyekszik betölteni, melynek segítségével mérhetővé válik az a folyamatos gazdálkodás, „zsonglörködés”, melyet a családok sűrű időközönként, akár nap mint nap kénytelenek folytatni, hogy az alacsony jövedelmükből meg tudjanak élni.

A tanulmány nem titkolt szándéka, hogy modellt biztosítson a fenti kérdéskör elemzéséhez, továbbá elméleti háttérrel adjon későbbi kutatásokhoz. A rendszer egy hátrányos helyzetű kistelepülésen, hátrányos helyzetű kutatók bevonásával megvalósuló részvételi akciókutatás során lett tesztelve, melynek részeredményeiről, és magának a részvételen alapuló kutatásnak a megvalósításáról beszámoltam az *Indian Journal of Social Work*, valamint a *Kovács* folyóirat hasábjain (Gosztonyi 2017a, 2017b). Jelen tanulmányban csupán a modellel kapcsolatos legfontosabb kutatási eredményeket mutatom be.

Úgy gondolom, hogy az alacsony jövedelmű családok megélhetésének rendszerszintű megközelítése nem csupán a társadalomtudomány vagy a jövedelmet mérő

szakemberek számára lehet fontos, hanem elengedhetetlen mind az állami, mind a civil szektor pénzügyi vagy hitelezési programjainak kidolgozásához.

1. A filléres gazdaság

A szegénységben élők pénzügyi kontextusának leírásához Fritz Bouman alkotta meg a 'filléres gazdaság' (*Penny Economy*) fogalmát (Bouman 1990). Ez az a kontextus vagy elméleti keretrendszer, amelybe a pénzügyi tranzakciók beágyazódnak. A filléres gazdaságot: (1) a kisléptékűség, (2) a magas kockázati ráta, illetve (3) az erős kapcsolati függőség jellemzi. Ebben a gazdasági formában a termelékenység, a jövedelmek, a megtakarítások és a hitelek is rendkívül kis összegűek, kis léptékűek, ám rendkívül gyakoriak. A filléres gazdaság ugyanakkor egy élő, sokoldalú, találékony rendszer, amely gyorsan alkalmazkodik a változó pénzügyi és gazdasági környezethez (Bouman 1990).

A szegény családok esetében a filléres gazdaság leginkább az informális gazdaság keretei között működik, ugyanakkor a tranzakciók átléphetnek a formális gazdaságba is. Az informális gazdaság (*informal economy*) fogalmát Keith Hart honosította meg az antropológiában a 70-es években, mint egy olyan gazdasági szegmenst, ami az állami, bürokratikus, formális gazdaság oppozíciójaként jön létre (Hart 1973). Ugyanakkor a formális és informális gazdaság közötti határvonalat korántsem lehet élesen meghúzni. Mint azt Hart is kiemeli tanulmányában (Hart 2006) 2006-ban megjelent tanulmányában, ez a szembeállítás nem tudja teljes egészében megragadni és feltárni ezeket a gazdasági tevékenységeket, hanem sokkal inkább egy kívülről jött gazdasági keret ráillesztését, valamint rányomását jelenti a résztvevők cselekvéseire. A cselekvések megértéséhez sokkal szélesebb területek elemzése szükséges (például politikai aktivitás), mint pusztán a gazdasági elemzés (Paloma 2006). Hart és az őt követő gazdaságsszociológusok (Hernando De Soto, Edgar Feige, Manuel Castells, Alejandro Portes) az informális gazdaság karakterisztikáját abban ragadták meg, hogy az alacsony belépési küszöböt biztosít a résztvevőknek, rengeteg családi és mikrovállalkozás működik a keretei között, melyek leginkább emberimunkaerő-igényes tevékenységeket igényelnek, valamint átfog több állami szabályozás nélküli, egymással is versengő gazdaságot: illegális gazdaság (*illegal economy*), nem bejelentett gazdaság (*unreported economy*), nem jegyzett gazdaság (*unrecorded economy*). Az informális gazdaság kötőszövetét a társadalmi beágyazottság, valamint a szereplők egymás közötti bizalma jelenti (Portes 2010).

Bár sokan meg vannak győződve a formális pénzügyi rendszer morális és technikai felsőbbrendűségéről az informális piacokkal szemben, azok az alacsony jövedelmű háztartások pénzpiacának csak kis szeletét képezik. A formális pénzpiac és intézményeinek szolgáltatásait ugyanis az alacsony jövedelmű háztartások sok esetben nem tudják igénybe venni. Ezzel szemben az informális pénzpiac olyan rugalmas és fenntartható szolgáltatásokat teremt, amelyek az alacsony jövedelmű családok számára is

elérhetőek. Az informális pénzpiac lokálisan fragmentált és rétegzett rendszer, általában kis léptékű pénzügyi műveleteket és intézményeket foglal magában, amelyek kívül esnek a hivatalos szabályozásokon, a központi bank és a hatóságok ellenőrzésén, és nem szerepelnek a hivatalos statisztikákban sem (Bouman 1989). Itt találjuk meg az uzsorásokat, a pénzkölcsönzőket, a jelzálogosokat, a kiskereskedőket, a munkaadókat, a helyi élelmiszerboltosok által biztosított hiteltermékeket, a földkölcsönzők szolgáltatásait, a lokális „bankárok” és a pénzügyi önszolgáltató csoportok szolgáltatásait, a vallási szervezetek, a temetkezési egyesületek takarékpénztárait, illetve a barátok, rokonok és szomszédok között zajló interperszonális hitelezési tranzakciókat.¹

A teljes pénzügyi szektorban az informális pénzszektor nagyságára csak becslések adhatók (s ezek természetesen igencsak függnek a társadalmi kontextusuktól), ám abban a szakirodalomban egyetértés rajzolódik ki, hogy a fejlődő országok hitelállományának minimum 2/3-át az informális úton felvett hitelek adják (Agabin 1993). Ez inkább alsó becslésre enged következtetni, hiszen egy 2009-es kutatás alapján megállapítható, hogy Banglades teljes hitelállományának 88%-át az informális hitelezés tette ki, ami a legalacsonyabb jövedelmi kategóriákba tartozók esetében elérte a 92%-ot (Collins et al. 2009).

A formális és informális piacok egy kontinuumot képeznek, és inkább kiegészítői, semmint ellentétei egymásnak. Az alacsony jövedelmű háztartások által használt pénzgazdaság egyik szegletében tehát a rendkívül formális és erős állami szabályozás alatt álló intézmények és szolgáltatások találhatók, míg a piac másik szegletében végletekig személyes ismeretségekre és kapcsolatokra épülő hiteltranzakciókat találunk.

1.1. A családok pénzgazdálkodása

Ahhoz azonban, hogy a családok pénzügyi túlélési stratégiáit feltárjuk, szükségünk van pénzgazdálkodásuk és pénzügyi stratégiájuk bemutatására is. A pénzgazdálkodás fogalma alatt a család teljes gazdálkodásán belüli szűkebb egységet értjük, amin a kiadások és a jövedelmek felhasználása, beosztása, allokálása értendő. Az ez alapján történő pénzallokációt szokás pénzkezelésnek nevezni (Nagy 2003).²

Magyarországon a családok pénzgazdálkodása ez idáig kisebb figyelmet kapott a társadalomtudományi vizsgálatokban, holott Cseh-Szombathy László 1979-es definíciójában már a család működésének egyik legfontosabb dimenziójaként artikulálódik

1 Az informális pénzpiacot és az azt jellemző pénzügyi tranzakciókat sok kritika érte az állítólagos hatástalanságuk, magas kamatrátájuk és kizsákmányoló jellegük miatt. Az 1960–70-es évektől azonban Shirley Ardener, Fritz J. Bouman és Clifford Geertz kutatásai nyomán elindult antropológiai kutatások feltárták az informális szektor sokszínűségét. Ekkor derült ki, hogy az intézmények között megtalálható a helyi szintű verseny, és sok olyan pénzügyi közvetítő működik a rendszerben, amelyek szolgáltatásai távolról sem a kizsákmányolás fogalmával írhatók le (Bouman 1989). A kutatók a piac sajátosságaiaként kiemelik a nagyszámú reciprok tranzakciót, a rendszer rugalmasságát és a rendszer sikerességét, amivel előmozdítja, hogy a családok az előre nem látható kockázatokat kezelni tudják (Ardener 1964; Geertz 1962; Bouman 1990). Az informális cserekapcsolatok azonban magukba foglalják a kölcsönös lekötelezettséget, a klientizmust, és az esetleges korrupciót is.

2 A pénzgazdálkodás és a pénzkezelés között hierarchikus viszony áll fenn, a pénzgazdálkodásba beletartozik a család teljes bevételeinek számontartása, illetve annak eldöntése, hogy mire van és mire nincs pénz a családnak, a pénzkezelés pedig ennek a folyamatnak a gyakorlati megvalósulása.

(Cseh-Szombathy 1979).³ Bizonyos jövedelemszint alatt a családok rendkívül kevés – vagy semennyi – diszponibilis (szabadon elkölthető) jövedelemmel rendelkeznek, ilyenkor a pénzkezelés dominál a pénzgazdálkodásukban. Nagy Ildikó kutatása szerint ezekben a családokban a mindennapos megélhetés szabja meg, hogy mire költik a pénzt (Nagy 2003). Ennek azonban ellentmondanak a Collins és munkatársai által végzett nemzetközi kutatások eredményei, melyek azt találták, hogy az alacsony jövedelmű családok sokkal inkább diverzifikálják és mérlegelik a választási opcióikat a pénzgazdálkodásuk során. Elméletükben e mentén a következő három pénzügyi gazdálkodási célt rajzolták fel: (1) cash-flow menedzsment, azaz a fluktuált jövedelem napi szintű elosztása a fix kiadások mentén, (2) a felmerülő kockázatokkal történő megküzdés, azaz a pénzügyi krízishelyzetek kezelése, kis összegű tartalék képzése, illetve (3) tőkeképzés vagy nagyobb összeg képzése, amely lehetővé teszi a felmerülő nagyobb összegű kiadások kifizetését (Collins et al. 2009). A családok e három pénzgazdálkodási cél alapján döntenek pénzügyi tranzakcióikról, azaz hogy milyen feltételek mellett, mekkora távra, illetve milyen kondíciók mentén vegyenek fel hiteleket vagy képezzenek megtakarításokat. Ez azonban azért állítja kihívások elé az alacsony jövedelmű családokat, mert alapvetően egy készpénz- és tőkeszegény gazdasági struktúrába vannak belevetve, melyben a megfelelő mennyiségű pénz összege és a megfelelő időben való rendelkezésre állása folyamatos gazdálkodást igényel.

A pénzgazdálkodás a szegény családok esetében tehát egy folyamatos optimalizáló tevékenységként értelmezhető, válaszként a szinte állandósult krízishelyzeteikre.⁴ Más szavakkal: egyfajta megküzdési, túlélési kényszerstratégiaként ragadható meg. A túlélési stratégia fogalma széles körben alkalmazott és kutatott fogalomkör elsődlegesen a falusi roma közösségekkel kapcsolatosan (Fleck-Virág 2004; Fleck-Orsós-Virág 2000; Kotics 2012; Messing-Molnár, 2011a, 2011b; Horváth 2006; Stewart 1994; Szuhay 1999a, 1999b; Váradi 2005; Virág 2005, 2006, 2008, 2010). Ezek a magyarországi elemzések felhívják a figyelmet arra, hogy a túlélési stratégiák igen adaptívak és flexibilisek, valamint a családok úgy alakítják ki ezeket, hogy számolnak a formális munkaerőpiaci alkalmazás hiányával, vagy a stratégiát a formális munkaerőpiaci pozíciójukhoz illesztik. A kutatásokban azonban a konkrét pénzgazdálkodás, azaz a formális és informális hitelezések és megtakarítások szerepe a stratégiák elemzése során általában háttérbe szorul. A nemzetközi szakirodalomban Hotze 2005-ben – Peer Smets alapján – már külön kezeli a pénzügyi túlélési stratégiát a többi túlélési stratégiától. A pénzgazdálkodásra úgy tekint, mint egy olyan stratégiára, amit a családok azért dolgoztak ki, hogy a változékony bevételi források következtében kialakuló kockázatokat csökkentsék és megosszák (Hotze 2005; Smets 1999). Ezeknek a

3 A családok pénzgazdálkodásával kapcsolatban a 90-es évekig meglehetősen kevés magyarországi szociológiai empirikus adatfelvétel született. Ezek közül azonban kiemelkednek azok, melyek a családon belüli pénzgazdálkodással kapcsolatos döntésekre fókuszálnak (Hoffmanné 1977, 1990; H. Sas 1976; Cseh-Szombathy 1979, 1985). A 90-es évektől több nagyobb adatfelvétel is indult hazánkban, mely a családok gazdálkodását kutatta, közülük a TÁRKI Háztartás Monitor kutatásai, az NKI Család 2000 kérdőíves vizsgálata, valamint a nemzetközi összehasonlítást is lehetővé tevő ISSP Család modulja emelkedik ki.

4 Mindez korántsem jelenti azonban azt, hogy a családok stratégiai döntései minden esetben racionális választások lennének, sem azt, hogy minden esetben sikeres a kimenetelük.

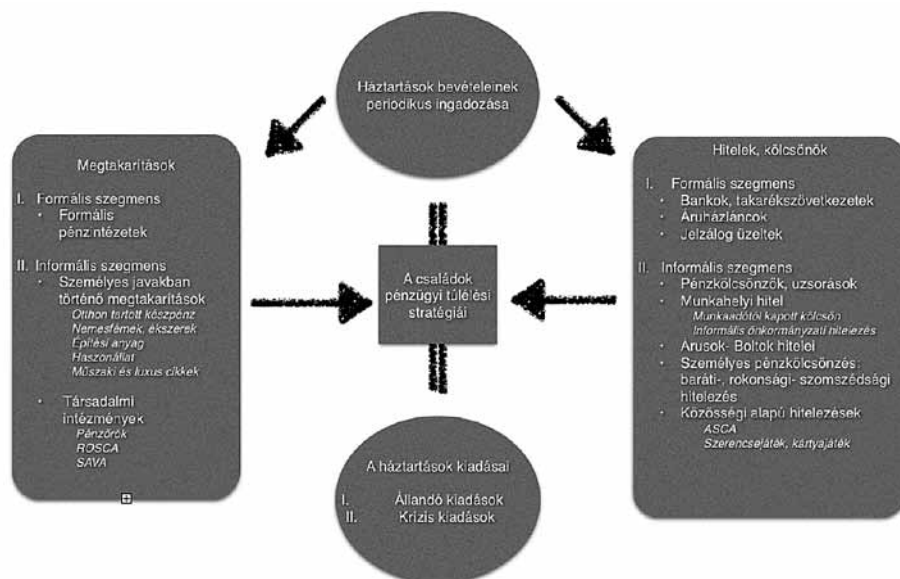
stratégiának a működtetése, illetve alkalmazása háztartásonként természetesen eltérő lehet, azonban ez a pénzzel való „zsonglőrködés” minden családnál pénzügyi túlélési stratégiaként értelmezhető, ami a család fenntartását segíti elő. Ennek a rendszernek a leírására teszek kísérletet a következő fejezetben.

2. A pénzügyi túlélési stratégia rendszere

Az alacsony jövedelmű háztartások pénzgazdálkodásának elemzéséhez szükséges felépíteni egy olyan modellt, melyben mind a formális, mind az informális megtakarítási és hitelezési formák elhelyezhetők. A tanulmány következő részében közreadom azt az értelmezési keretet, melynek elemeit saját gondolati logikára felfűzve építem fel, és amelybe beépítettem a szakirodalomban eddig publikált kutatási eredményeket.

A rendszer arra az előfeltételre épül, miszerint az alacsony jövedelmű háztartások pénzkezelésük során a formális és informális szegmenseken átívelően mobilizálják megtakarításaikat, illetve hiteleiket. Ez a pénzügyi „zsonglőrködés” egy olyan rendszert hoz létre, amelynek alrészai kölcsönösen függnek egymástól. A háztartások elsődleges célja a rendszer működtetésével a bevételeik és kiadásaik közötti eltérések kiegyenlítése. A rendszer felépítését és elemeit az 1. ábra mutatja be.

1. ábra: Az alacsony jövedelmű háztartások pénzügyi túlélési stratégiájának rendszere

Forrás: Saját szerkesztés

A rendszer strukturális vázát a családok periodikus bevételeinek és kiadásainak egymással való megfeleltetése képezi. A formális és az informális szegmensek további szereplőkre, illetve intézményekre oszthatók fel, melyek eltérő kondíciók mentén szolgáltatnak. A rendszer működését a keresleti oldal (háztartások) és a kínálati oldal (társadalmi intézmények) egyaránt mobilizálhatja.⁵

Kutatásunk tapasztalatai azt mutatják, hogy a háztartásokat egymással összekapcsoló hiteltranzakciók és megtakarítások a lokális kapcsolatháló erősödését segítik elő, és az így létrejövő gazdasági hálózat kirajzolja a helyi közösség gazdasági szegmensét (Gosztonyi 2017b). Ez a gazdasági szegmens azonban nem egy egalitárius és homogén entitás, hanem olyan szociális csoportok hálózata, amelyet az egymás közötti hosszú távú gazdasági kapcsolatok tartanak egyben.

A RENDSZER ELEMEI

A pénzügyi túlélési rendszer három részre bontható: (1) a családok bevételeire és kiadásaira, (2) a megtakarítási elemekre és (3) a hitelezési elemekre. Minden elem további alelemekre bontható, melyek szerepelnek a hazai és külföldi szakirodalomban, az általam létrehozott értelmezési modellben azonban új, rendszerszintű vizsgálatukra nyílik lehetőség.

2.1. A családok bevételei és kiadásai

A legsó jövedelmi tizedbe tartozók (hátrányos helyzetű kistelepülésen élők, alacsony iskolai végzettségűek, romák) kiszorultak a formális munkaerőpiacról, legfőképpen szakképzetlenségük, alacsony iskolázottságuk és a munkalehetőségek fizikai távolsága miatt. Bevételeik így kis összegűek, melyeknek nagyobb részét nem, vagy csak nehezen lehet előre tervezni, mert megbízhatatlan időközönként és szezonálisan hullámzó jelleggel, periodikusan érkeznek.

A háztartások kasszájába jellemzően több bevételi szegmensből érkezik forrás.⁶ Számos kategorizációt alkottak már a családok bevételeinek tipologizálására (Ellis 2000; Hotze 2005; Messing–Molnár 2011; Szuhay 1999b; Virág 2008), azonban Magyarországon a családok bevételeinek döntő hányadát (1) az állandó vagy részmunkaidős foglalkozásból származó jövedelem, (2) a közfoglalkoztatásból származó jövedelem, (3) az alkalmi munkákból származó jövedelem, (4) a szociális transzferekből származó jövedelem, valamint az (5) egyéb jövedelemforrásból, informális jövedelemforrásból, gyűjtögetésből származó jövedelmek teszik ki (Messing–Molnár 2011; Szuhay 1999b). A bevételek optimalizálása során a családok megpróbálnak minden

5 Úgy tűnik, hogy a keresleti oldal felől jelentős mobilizáló erő a bevételek és kiadások megfeleltetése, míg a kínálati oldalt alapvetően a hitelezők önérdeke mobilizálja. Kutatási eredmények rámutatnak azonban arra is, hogy a szereplők közötti bizalom építésének, illetve elvesztésének a lehetősége is jelentős mobilizáló erő (Hotze 2005). Hotze rámutat továbbá arra is, hogy semelyik szereplőnek nem áll érdekében visszaélni a másik fél bizalmával, hisz ennek folyományaként az adós elesne az újabb hitelfelvétel lehetőségétől, a hitelező pedig nem kapja vissza a kiadott tőkéjét. A hitelezési tranzakciók így azt is kifejezik, hogy a két fél megbízik egymásban, és közösen viselik a pénzügyi kockázatokat (Hotze 2005).

6 A családtagoknak többféle jövedelmet generáló tevékenységet kell folytatniuk ahhoz, hogy a kis összegekből fenn tudják tartani a háztartásukat (Hotze 2005; Messing–Molnár 2011).

olyan lehetőséget megragadni, amivel bevételhez tudnak jutni, ugyanakkor a szűkös lehetőségek miatt egy erős periodikusság is létrejön a háztartások bevételszerkezetében. A családok bevételeinek kis része lesz így többé-kevésbé fix jövedelem, a nagyobbik része pedig változó jövedelemforrásokból tevődik össze.

Mint ahogy a családok bevételei, a kiadásai is periodikusan emelkednek vagy csökkennek. A családok kiadásszerkezete egyfelől állandó kiadásokat, másfelől hirtelen jött, váratlan vagy kríziskiadásokat takar (Hotze 2005). Az állandó kiadások körébe tartoznak a mindennapi élet fenntartásához szükséges kiadások. A kríziskiadásokat Hotze Lont kutatásai alapján hét alkategóriába lehet csoportosítani (Hotze 2005).⁷

A pénzügyi krízishelyzetek gyakoriak a szegény családok életében. Daryl Collins, Jonathan Morduch, Stuart Rutherford és Orlanda Ruthven egy három földrészen végzett összehasonlító kutatásukban azt tapasztalták, hogy a vizsgált családok körében átlagosan 67 esetben alakult ki pénzügyi krízishelyzet egy év leforgása alatt. A krízisek orvoslására a családok több forrásból próbálnak kis összegeket összerakni, azonban ezek magas költségek mellett realizálódnak, amely során súlyosan megsérülhetnek a háztartások jövőbeli kilátásai, vagy a család felélheti a megszerzett javait, esetleg elviselhetetlen adósságot halmozhat fel (Collins et al. 2009).

Mint ahogy a kríziskiadások gyakoriságából is látható, a családok bevételei és kiadásai sok esetben nem alkotnak egymást átfedő kategóriákat, azaz a bevételi, illetve kiadási periódusok miatt sok esetben nem áll elégséges tőke a családok rendelkezésére a kiadások fedezéséhez. Ez nagyon könnyen eladósodottsághoz vezet. A kutatások azonban azt jelzik, hogy bár a háztartások havi kiadasegyenlegei átlagosan negatívak, a családokat mégsem terhelik kezelhetetlen adósságok – azaz a havi pénzügyi negatívum a teljes bevételnek és a felvett hitelaránynak mindig csak kis részét képezi (Collins et al. 2009). Ezekhez az eredményekhez azonban hozzá kell tenni azt, hogy ez leginkább abban az esetben igaz, ha a háztartás nem rendelkezik nagy összegű formális banki hitellel. A formális banki hitelek és kölcsönök ugyanis sok esetben véglegesen felborítják a család gazdálkodását. Ugyanakkor ezek nélkül a formális hitelek nélkül is láthatjuk, hogy a családok gazdaságában minden hónapban pénzügyi lyukak keletkeznek, melyek „betömésére” létrejön a helyi filléres gazdaság.

2.2. A modell megtakarítási alrendszere és elemei

Az alacsony jövedelmű háztartások pénzgazdaságát feltáró kutatások egybehangzó eredményei szerint az alacsony jövedelmű családok a világ minden szegletében megtakarítanak valamilyen formában (Collins et al. 2009; Rutherford 1999; Hotze 2005).⁸ A megtakarítások azonban rendkívül kis összegek összerakásával, több forrásból, vagy hitelek igénybevételeivel valósulnak meg (Collins et al. 2009).

⁷ Betegség miatt felmerülő orvosi költségek, halálesemény költségei, rituális események költségei (esküvő, születésnap, ballagás, ünnepek stb.), a gyerekek oktatásának költségei, házfelújítással kapcsolatban felmerülő költségek, luxusjavak vásárlása, valamint egyéb hirtelen felmerülő váratlan kiadások (pl. bírságok).

⁸ A megtakarításképzést az is előmozdítja, hogy a családoknak – előre tervezhető módon – szükségük lesz nagyobb kiadások fedezésére (pl.: iskoláztatás, téli tüzelő), s erre kis összegű megtakarításokat kell elkülöníteniük a családi kasszában belül.

A családok megtakarítási módozatai két fő cselekvési irányba sorolhatók: (1) amikor a háztartások a kiadási oldalon csökkentik a pénzköltést, kis összegű megtakarításokat hozva létre, illetve (2) amikor a bevételi oldalon tesznek félre, kevesebbet fogyasztva, vagy csökkentve a kiadások spektrumát (Rutherford 1999).⁹

A modellben jelölt megtakarítási elem formális szegmensét (az 1. ábrán I. ponttal jelölve) alkotó formális pénzintézetek (bankok, takarékszövetkezetek) csak kis hányadát képezik az alacsony jövedelmű háztartások megtakarítási szegmensének. A kutatások igazolják, hogy sok család rendelkezik ugyan bankszámlával vagy megtakarítási számlával formális pénzintézeteknél, de a megtakarítások fő intézményei inkább informális intézmények, technikák, azaz nem a klasszikus értelemben vett megtakarítási formák a jellemzőek.

Az informális megtakarítási szegmenseket (az 1. ábrán II. ponttal jelölve) tovább lehet osztani *a)* személyes, javakban történő individuális megtakarítási formákra, illetve *b)* megtakarítást segítő individuális vagy kollektív szintű társadalmi intézményekre.

Peer Smets a javakban történő informális megtakarítások öt formáját különbözteti meg. (1) A legelterjedtebb az otthon tartott készpénzben történő megtakarítás, aminek az előnye, hogy a pénz likvid marad, és így bármikor a család rendelkezésére áll. (2) Elterjedt forma az aranyban, illetve különféle nemesfémekben, ékszerben történő megtakarítás. Ebből több előnye is származik a háztartásnak, hisz a nemesfémek könnyen likvid tőkévé transzformálhatók, a jelzálog- és egyéb hitelügyletek esetében fedezetként szolgálhatnak, a jószágok értékcsökkenése minimális, ezenfelül esetleges antik jellegük miatt még többletértéket is teremthetnek, könnyű szállítani őket, illetve kereskedni velük, továbbá státuszszimbólum-jellegük miatt presztízst kölcsönöznek tulajdonosuknak. Az ékszerben történő megtakarításnak használati értéke is van, hisz funkcionális jelzőértékkel bír (Bouman 1988). A harmadik forma (3) az építési anyagba fektetett megtakarítás, amit a tőkefelhalmozáson túlmutatóan a család a lakhatásának minőségi javítására és így a házuk értékének növelésére is tud fordítani. Következő forma (4) a haszonállat vásárlása, amit táplálkozásra, és ezen keresztül kiadáscsökkentésre tudnak fordítani a háztartások. Végül javakban történő utolsó informális megtakarítási forma (5) a luxuscikkek vásárlása (tévé, számítógép, autó stb.), melyeknek egyfelől élvezeti értékük van, ám könnyen likvid tőkévé tehető jellegük, eladhatóságuk miatt is elterjedtek (Smets 1999).

A fejlődő országokban a családok kidolgoztak olyan megtakarításokat segítő társadalmi intézményeket, amelyek lehetővé teszik számukra a krízisalapok létrehozását, továbbá informális mikrobiztosításokként is működnek. Habár Magyarországon ezek a társadalmi intézmények hiányoznak a családok megtakarítási gyakorlatai közül,

⁹ Rutherford szerint a családok bevételeiknek körülbelül 75%-át költik csak el, a többit megtakarításra, hitel visszafizetésére, illetve informális mikrobiztosításokra költik (Rutherford 1999).

a világ számos országában a megtakarítási alrendszer részét képezik.¹⁰ Álláspontom szerint a hazai pénzügyi fejlesztő programok egy lehetséges és fontos irányát képezhetik ezek a csoportok a jövőben.

A legegyszerűbb működési struktúrával a pénzőrzők (*moneyguards*) intézményei rendelkeznek. A pénzőrzők napi, heti vagy havi rendszerességgel összegyűjtik a családoktól a kis összegű megtakarításokat, és a megtakarítási időszak végén vagy teljes egészében visszaadják azokat, vagy levonják az összegből az őrzésért járó díjat.¹¹

További elterjedt informális megtakarítási intézmények a csoportos vagy kollektív megtakarítási és pénzügyi önszolgáltató csoportok. Ezeket a SAVA-k (*Saving Associations – Megtakarítási Csoportok*) és ROSCA-k (*Rotating Savings and Credit Associations – Forgótűkés Megtakarítási és Hitelezési Csoportok*) típusaiba lehet sorolni (Gosztonyi 2014). A SAVA-k informális biztosítási alapként működnek, és a családok minden hónapban egy előre meghatározott fix összeget gyűjtenek össze egy közös alapba. A csoporttagok egy bizonyos cél érdekében gyűjtik a tőkéjüket (pl.: temetkezési vagy házassági költségek finanszírozása). A csoportok addig működnek, amíg az adott esemény be nem következik. Az utolsó informális megtakarítási intézmény félig átvezet már minket a hitelezések körébe, hisz a ROSCA-k egyszerre szolgálnak hitelezési, illetve megtakarítási intézményekként is. Bár a ROSCA-kban a hangsúly a megtakarításon van, ám a csoportok képesek kis összegű, illetve rövid futamidejű kölcsönöket is folyósítani, amelyeket fogyasztási vagy vállalkozási hitelként tudnak felhasználni a tagok (Bouman 1989).¹²

Az alacsony jövedelmű családok informális megtakarítási technikája a fentebb elemzett intézményeken túl az is, hogy drasztikusan lecsökkentik vagy visszafogják a kiadásait. E módszerhez kapcsolódik a közüzemi számlák késleltetett befizetésének gyakorlata. A magyarországi kutatások alátámasztják, hogy a családok körében alapvető normaként működik a rezsiköltségek időben való befizetése, hisz elemi érdekük a számlák befizetése. Azonban pénzügyi krízishelyzetben nem tudják minden esetben ezt érvényre juttatni, és gyakran előfordul a késleltetett befizetés (Kotics 2012). Ez több esetben azonban ahhoz vezet, hogy nagy összegű tartozásokat, díjhátralékokat (víz-villany-gáz) halmoz fel a háztartás.¹³

10 Ugyanakkor az elmúlt években néhány civil szervezet pénzügyi fejlesztő programjában helyet kaptak a krízisalap létrehozását segítő formák. További információ: SIMS program – Autónia Alapítvány <http://autonomia.hu/hu/programok/sims-projekt-tarsadalmi-innovacio-kolcsonos-tanulas-illetve-kisosszegu-megtakaritasok-europa-szerte>.

11 Ismert olyan eset, amikor az őrzési díj eléri a megtakarítási összeg 40%-át is, ami rögtön felveti a kérdést, hogy miért is éri ez meg a családoknak. Az őrzés díjában a szolgáltatás díja realizálódik, vagyis az, hogy a családok biztos helyen tudják a megtakarításaikat, és segítségével apránként össze tudnak gyűjteni egy nagyobb összeget, illetve a pénzüket kis összegenként ki tudják vonni a mindennapi kiadások nyomása alól (Ruthven 2002). Mindezt továbbá a szolgáltatás kontextusával együtt érdemes elemezni, vagyis egy olyan helyzetben, ahol a családok számára kevés biztonságos megtakarítási lehetőség nyitott, a pénzőrzők őrzési díjának levonása (a megtakarításból) teljesen racionális döntésként értelmezhető a családok oldaláról.

12 A csoportok működéséről bővebben lásd: Gosztonyi (2014).

13 Rendkívül kevés olyan magyarországi társadalomtudományi munka született, mely a szegénységben és szegregátumokban élők eladósodottságát mérte volna fel a közüzemi számlák tekintetében. Dész Viktória és munkatársainak 2012-es esettanulmánya az egyik ilyen ritka példa. A szerzők két szegregátumban mérték fel a családok eladósodottsági helyzetét (Dész és mtsai 2012). A tanulmány megállapítja, hogy a szegregátumokban élők közel 2/3-ának (63%) valamilyen adóssága, díjhátraléka van. Ezek a díjhátralékok az esetek túlnyomó többségében másfélszer akkora összeget érnek el, mint az adott család egy hónapnyi teljes bevétele. A kutatók azt találták, hogy a díjhátralékok nem csak a jelenleg az ingatlanban lakó család halmozta fel, hanem a kusza tulajdonosi és bérleti viszonyok következtében nemegyszer az előző lakó adósságait fizetik a jelenlegi lakók.

2.3. A modell hitelezési alrendszer és elemei

A hitelezési rendszer is tovább bontható formális (az 1. ábrán az I. pont) és informális (az 1. ábrán a II. pont) részekre, ám mielőtt rátérnék ezek bemutatására, áttekintem azokat a hitelkoncepciókat, amelyek mentén elemezhetővé és értelmezhetővé válik a családok hiteligazdálkodása. Tanulmányomban – az 1992-es shiptoni hiteldefiníció szerint – minden olyan transzfert hiteltranszfernek tekintek, amelyben bármilyen jószág vagy szolgáltatás transzfere valósul meg – egyéntől egy másik egyén vagy egy csoport felé – azzal az elvárással, hogy a viszonzás egy későbbi időpontban meg fog történni (Shipton 1992). Ez a definíció kellően széles teret enged annak, hogy az alacsony jövedelmű háztartások hiteltranzakcióit áttekintsük.

Az alacsony jövedelmű háztartások hitelpiacán a hiteltranzakciók nem értelmezhetők pusztán egy hitelező és egy hitelfelvevő közötti kapcsolatnak, sokkal inkább szociális faktorok által determinált tranzakciók, melyek mindig hordoznak egyfajta szociális jelentést is. A hitel minden esetben egy társadalmilag is konstruált entitás, milyenségét erősen befolyásolják a társadalmi kapcsolatok, társadalmi normák, valamint a kultúra (Guerin 2014). Mindebből az is következik, hogy a hitel mindig függőségi kapcsolatokon keresztül artikulálódik, és ezek a viszonyok hosszabb ideig állhatnak fenn, mint a konkrét (pénz)összeg törlesztésének lezárta, és messze túl is mutatnak a pusztá törlesztésen. A hitel számos, egymással ellentétes fogalom összesítője lehet. Megtestesíthet és erősíthet társadalmi összefogást és köteleket, ugyanakkor kizsákmányolást, erős függőségi viszonyokat és dominanciát is teremthet, bizonyos kapcsolatokba zárhatja a hitelezőket, viszont új kapcsolatok létrehozására is lehetőséget teremt (Guerin 2014; Peebles 2010; Deborah 2012).

Ugyancsak nehezen lehet megragadni a hitelek kamatrátáját az informális hitelek esetében. Az informális hitelpiac egyik sokak által jegyzett jelensége a magas kamatrátá, bár a magas kamatrátával működő hitelek a cserekapcsolatok és az informális hitelpiac csupán kis szegmensét fedik le.¹⁴ A kamat mértéke ugyan az alacsony jövedelmű háztartások számára is fontos tényező, ám a magas kamatokkal a családok a szolgáltatás árát is megfizetik, nem csupán a pénzhasználat díját (Hotze 2005). A kamatok így tartalmazzák a tranzakciós költségeket, a személyes kapcsolatok erősségének költségét, a tranzakciót megelőző megállapodásokat, a hitelügyletet megelőző kapcsolatok történetét és „árát” a hitelező és a hitelkérő között, a tranzakciókban részt vevők lokális státuszát, a hitel mértékét, sürgősségét, célját, illetve a vissza nem fizetés kockázatát (Hotze 2005).¹⁵

14 A. Fernando Sri Lankán végzett longitudinális kutatása statisztikai adatokkal is alátámasztja, hogy az informális hitelek 50%-a alacsonyabb kamatú, mint a formális piacon elérhető hiteltermékeké (Fernando 1986).

15 Ezeken a tényezőkön felül a kis összegű hitelek esetében a hiteltőkére eső adminisztratív és tranzakciós költségek fajlagosan magasabbak, mint egy nagyobb hitelösszeg esetében, ami úgyszintén kifejeződik a magas kamatrátában (Moll 1992). Rauno Zander a Sri Lanka-i informális hitelezést kutatva rámutat, hogy a kamatrátá fontos faktora a hitelezésnek, ám az alacsony jövedelmű háztartások ezenfelül számos faktort mérlegelnek, amikor a hitelfelvétel mellett döntenek. Figyelembe veszik az átlagos társadalmi távolság mértékét a hitelező és a hitelfelvevő között, a késedelem vagy nem fizetés esetén a szankciók mértékét, a hitel kötött vagy szabad célú felhasználhatóságát, a hitelbírálat időtartamát, a pénz kézhezvételének idejét, a felvehető kölcsön összegét, a visszafizetések rugalmasságát, a hitelfelvételhez szükséges (hivatalos) okmányok szükségességét, a kezesek számát, illetve szükségességét (Zander 1992).

Az informális pénzügyi piacokon forgó hitelállomány nem csupán létfontosságú a település lakosai számára, hanem több szociális funkciót is ellát. A hitelezés esetén minden lakos egy sokszálú relációs hálózatba tartozik, ezen a kapcsolati szöveten keresztül nemcsak különböző hitelekhez tudnak hozzájutni a lakosok, hanem további szolgáltatásokhoz és erőforrásokhoz is (Hotze 2005).

2.3.1. A formális hitelezési alrendszer elemei

A hitelkoncepciók rövid áttekintése után térjünk vissza a rendszer formális hitelezési elemeire (1. ábra I. pont).

Bankok, takarékszövetkezetek

A formális pénzügyi szektor intézményei közé sorolhatók a bankok és a takarékszövetkezetek, melyek szolgáltatásaiból az alacsony jövedelmű családok általában kiszorultnak, kizáródnak. A klasszikus fedezet, illetve az állandó bevétel hiányában a családok elesnek a pénzintézetek hiteltermékeitől, de a felvett hitelek törlesztési feltételei sem illeszkednek a családok szükségleteihez. Emellett magas tranzakciós költségekkel kell számolniuk, hisz hozzá kell adniuk a hitelösszegekhez az utazási költségeket, a telefonhívások költségét, az adminisztrációs költségeket, a kezes felkérésének költségét, a hatósági dokumentumok beszerzésének költségeit, illetve a munkabér kiesését addig, amíg a hiteligénylést intézik (Bouman 1988).

A magyarországi háztartások fogyasztásának növekedése a rendszerváltás óta megfelelő megtakarítások nélkül, ám jelentős hitelfelvétel mellett zajlott le. 2002 és 2008 között a hitelfelvétel közel nyugat-európai szintűre emelte az eladósodottság mértékét. A családok azonban teljes bevételük sokkal nagyobb részét (13%) fordították adósságtörlesztésre, mint a nyugat-európai háztartások (10–11%), s mindez még nagyobb százalékos arányt mutatott a magyarországi alacsony jövedelmű háztartások esetében (Szalma–Szél–Husz 2011). A 2008-as pénzügyi és a devizahitelek árfolyamkockázata következtében kialakult válság azonban némiképp változást hozott. A hitelfelvételt mérő kutatások arra az eredményre jutottak, hogy az alacsony jövedelmű lakosság körében a megtakarításokkal rendelkezők aránya tovább csökkent, ugyanakkor a hitelfelvevők aránya is jelentősen visszaszorult. Mindez kart karba öltve zajlott a bankintézményekkel kapcsolatos bizalmatlanság növekedésével (Szalma–Szél–Husz 2011), továbbá azzal, hogy a bankok hitelbírálati gyakorlata egyre több szubjektív elemet tartalmazott, melyek tovább nehezítették az alacsony jövedelmű háztartások hitelhozáférését (Szathmári 2008). Azonban még ezek alapján sem támasztható alá a pénzügyi szakemberek várakozása, miszerint az alacsony jövedelmű hitelfelvevők elővigyázatosabbá válnak a pénzügyi válság hatására, hisz a 2010-es adatok azt mutatják, hogy a hitelekkel rendelkezők 2/5-e főként az alacsony jövedelmű háztartások közül kerül ki Magyarországon (Szanyi 2011). Mindebből következően tetemes formális hiteladóssággal rendelkeznek, ami továbbra is megoldatlan teherként nehezedik mind a családokra, mind a hitelintézetekre egyaránt.

Áruházláncok hiteltermékei

A formális szektor alacsony jövedelmű családok által is igénybe vett hiteltermékei a különböző üzletek és áruházláncok által folyósított áruhiteltek. Ezek széles skálán hozzáférhetőek, és kis, valamint közepes összegű hiteleket biztosítanak. Az áruhiteltek gyors hitelbírálás mellett működnek, ám jellemzően magas kamatrátá és fix törlesztési összegek mellett folyósítják őket.

Jelzálogüzletek

A jelzálogüzletek átvezető kategóriát alkotnak a formális és informális hitelezési elemek között. A regisztrált jelzálogosok mellett ugyanis sok esetben működnek nem regisztrált jelzálogüzletek is, melyek már az informális piac logikáját vetítik előre.

A jelzálogüzletek vitathatatlan előnye a hitelt folyósító szempontjából, hogy a zálogtárgy csökkenti a hitelező kockázatát, és az, hogy általában a zálog értékének csak 40–50%-ára nyújtanak hitelt. A jelzálogüzletek így alacsonyan tudják tartani tranzakciós költségeiket, mivel a hiteltranzakcióval kapcsolatos adminisztráció viszonylag minimális. A hitelezőnek azonban kockázatot és pluszköltséget jelent a zálog raktározási költsége, illetve az illegális javak kiszűrése (Bouman 1988).

Az alacsony kockázat, illetve tranzakciós költségek miatt a jelzálogosok jellemzően alacsonyabb kamatrátával dolgoznak, mint a bankok, vagy mint néhány informális hitelintézmény, így a hitelkérőnek is előnyös a hitelfelvétel. Ezenfelül a jelzálogos nem kérdez rá a hitelfelvétel céljára, azaz nem kötött a hitelcél (Bouman 1988).

2.3.2. Az informális hitelezési alrendszer elemei

Pénzkölcsönzők, uzsorások, kamatos pénzesek és a boltcskázás

Talán egyik pénzügyi intézményhez sem kapcsolódik olyan sok negatív képzettársítás, mint a pénzkölcsönzőkhöz, habár több antropológiai kutatás is alátámasztja, hogy az uzsorásoktól felvett hitelek csak kis százalékát teszik ki az informális pénzpiacon forgó hiteleknek.¹⁶

A negatív képzettársításoknak messzire visszanyúló történelmi gyökerei vannak. A kamatszedés társadalmilag meghatározott értelmezései alapján bizonyos tevékenységeket normatívan, jogilag vagy morálisan elítélendőnek tartottak, illetve tartanak, bizonyos tevékenységeket pedig nem (Durst 2011).¹⁷ Magyarországon számos tanulmány foglalkozott már a pénzkölcsönzők kizsákmányoló tevékenységével (Fábián–Szoboszlai–Hüse 2011; Béres–Lukács 2008). Céлом azonban most nem az, hogy bővítsen ezt a szakirodalmat, hanem hogy egy másik nézőpontot is beemeljek

¹⁶ Habár a pénzkölcsönzők, uzsorások – vagy ahogy Magyarországon több településen is hívják őket, a „kamatos pénzesek” – az informális hitelezés leginkább ismert szereplői, és sok esetben az informális pénzügyi szegmens egyedüli szereplőiként is hivatkoznak rájuk, Platteau és Abraham 1984-es kutatása alapján a teljes hitelállomány csupán 5%-ára becsülhető a tőlük felvett hitel (Platteau–Abraham 1984).

¹⁷ Peer Smets, megszabadítva a pénzkölcsönzők definícióját a negatív konnotációtól, olyan pénzügyi vállalkozókként definiálja őket, akik összehozzák az anyagi és természetbeni forrásokat annak érdekében, hogy általuk új és jövedelmező pénzügyi szolgáltatásokat biztosítsanak (Smets 1999).

a diskurzusba, és a kamatosok másfajta funkcióit is megvilágítsam. Úgy gondolom, ez a nézőpont nem alternatívája, hanem kiegészítője lehet a hazai szakirodalomban megjelent álláspontoknak.

A pénzkölcsönzők általában nagyobb összeget tudnak folyósítani, s nagyjából ez minden, ami alapján valamennyi szereplő besorolható ebbe a kategóriába. Ugyanis mind működésükben, mind hitelkondícióikban számos eltérés figyelhető meg. Működtethetik ezt a tevékenységet egyedüli jövedelemszerző tevékenységként, ám egyéb jövedelemszerzési tevékenységekkel is kiegészíthetik (pl. a helyi élelmiszerboltot vagy a kocsmát üzemeltetik). A hiteltörlesztés történhet napi, heti vagy havi szinten is. A hitelezés történhet pénzben vagy természeti javakban. Lehetséges zálog nélküli vagy záloggal egybekötött hitelezés (Smets 1999).

A kutatások alapján egyértelmű, hogy a pénzkölcsönzők hiteltermékei sokkal jobban illeszkednek az alacsony jövedelmű háztartások szükségleteihez, mint a formális hiteltermékeké. A hitel igénybevétele könnyű és kényelmes, hisz a pénzkölcsönző általában a településen lakik, a tranzakció gyors hitelbírálat, illetve hitelügyintézés mellett zajlik, a hitelező rugalmas fedezeti formákat fogad el a hitelezéshez, mindemellett lehetőség nyílik a rugalmas törlesztésre is.

A hiteltermék mellé azonban magas kamatrátá (több esetben jogilag illegális kategóriába tartozó) társul. Az uzsorások egyfelől haszonmaximalizációra törekednek, ám a magas kockázatot, a magas tranzakciós költségeket (monitorozási költség, információszerzés stb.), a rövid távú futamidő költségeit, a kis összegű hitel költségeit, illetve a visszafizetés rugalmasságának költségeit is beleszámítják a kamatba (Smets 1996). Ha az uzsorások szemszögéből nézzük, akkor a magas kamat még a sok bedőlt hitel mellett is biztosítja a nyereséget. Végül ha nagyobb a kamat, talán kevesebbet vesz fel a kölcsönkérő, így kevesebb bedőlt hitele lesz a hitelezőnek (Collins et al. 2009).

Bár az uzsorások szolgáltatásait jövedelmi kategóriától függetlenül több társadalmi réteg is igénybe veszi, elsősorban olyan ügyfelek számára biztosítanak hitelt, akik kiszorultak a formális pénzügyi rendszerből.¹⁸

A pénzben történő „kamatozás” az elmúlt évek rendőrségi fellépéseinek köszönhetően némileg visszaszorult a magyarországi kistelephelyeken, és előtérbe került az ugyancsak uzsorajellegű hitelezés körébe tartozó „boltocskázásnak” hívott gyakorlat. A boltocskázás során külföldről – az országok közötti árkülönbséget kihasználva – behozott élelmiszert, cigarettát lehet magas kamatrátájú hitelre beszerezni. Ezekben a nem pénzalapú tranzakciókban akár 200–300 százalékos havi kamatot is felszámítanak. Ez az elképesztő magas kamatrátá a hitelező szempontjából sokkal biztosabb profitot termel, mint a kamatozás, ezen túlmenően sokkal kevésbé van előtérben ez a tevékenység az igazságszolgáltatás szemszögéből, mint a kamatos pénz. A hitelfelve-

18 Ruthven kutatásai alapján a kamatos pénz felvételének két fő motivációja van: egyfelől (1) a jövedelemkiesés pótlása, illetve a pénzügyi krízishelyzetek megoldása, amire más hitelfelvételi lehetőségek csak korlátozottan vagy egyáltalán nem állnak rendelkezésre. Másfelől (2) a hitelállomány törlesztése, amelyhez az uzsorás azonnali készpénzt tud folyósítani (Ruthven 2002). A magyarországi uzsorakutatások Ruthven megállapításaival megegyező motivációkat tártak fel (Fábián–Szoboszlai–Hüse 2011; Béres–Lukács 2008).

vő szempontjából a tranzakciók alapját a hiánygazdaságban érdemes keresni, ugyanis a hónap második felében gyakorlatilag elfogy a családok jövedelme, ám a boltocskázás folyamánként – hitelre – még ezekben a hetekben is tudnak élelmiszerhez jutni. Ebből kifolyólag elsősorban nem az ár-érték arány a meghatározó a tranzakciók során, hanem az, hogy a hitelfelvevő család nem rendelkezik készpénzzel, de hitelre mégis hozzá tud jutni a javakhoz.

Munkahelyi hitel

Az informális hitelpiac következő intézménye a munkahelyi hitelezés, melynek két formája ismert: (1) a munkaadótól kapott fizetési előleg, illetve (2) az informális önkormányzati hitelezés.

A munkaadótól kapott fizetési előleg olyan hitelezési tranzakció, ami általában kamatmentes hitelt takar, és amit a munkaadó a munkavállaló következő havi béréből levon. A bér mint fedezet minimalizálja a hitel vissza nem fizetés kockázatát, ám általában nem lehet újabb hitelt felvenni addig, amíg az előzőt nem törlesztették (Smets 1999). A hitelfelvétel célja nem rögzített, de a hitelező monitorozhatja a felhasználást. A hiteltranzakció egyfelől a pénzügyi krízishelyzet megoldását szolgálja, másfelől a munkaadó függőségben tudja tartani a hitellel a munkavállalót (Smets 1999).

Magyarországon a munkahelyi hitel körébe sorolható az informális önkormányzati hitelezés, amely során a hitelkérő a szociális transzferére vagy közmunkabérére tud kamatmentes hitelt felvenni az önkormányzattól. Ezt a hitelt a munkahelyi hitel logikája szerint levonják a hiteles következő havi béréből vagy szociális juttatásából.

A munkahelyi hitelek esetében a felvételhez szükséges fedezetet az állandó jövedelem érkezése biztosítja, ami a jelzálogos fedezettől abban tér el, hogy az adminisztrációs költségeket, illetve a raktározási költségeket megspórolja a hitelfolyósító azzal, hogy nem materiális javakat kér fedezetként.

Árusok, boltok hitelei

A mozgóárusok, helyi élelmiszerboltok informális hitelei során az árut hitelben tudja a hiteles megvásárolni, amit általában havonta törleszt. A hiteltermékben nehezen mutatható ki, hogy az összeg tartalmaz-e kamatot, vagy sem. Amennyiben nem történik meg a hitel visszafizetése, a hitelezést felfüggesztik. A hitelezés segíti az árus vevőkörének stabilizálását, illetve az árus a hitelezéssel előre bebiztosítja a későbbi eladásait (Platteau–Abraham 1984).

A helyi boltok a kistelephelyeken magasabb áron adják a termékeiket, mint a nagyobb városi áruházláncok. Mindez a szállítási költségek magas árának, a raktározási költségeknek, illetve a boltok helyi monopolhelyzetének köszönhető. Az alacsony jövedelmű családok számára azonban az, hogy hitelre, valamint kis mennyiségben és utazási költség nélkül tudnak vásárolni, olyan előnnyé válik, ami miatt megéri a magasabb árat is kifizetni (Musgrove–Galindo 1988).

Személyes pénzkölcsönzés: rokoni, baráti, szomszédsági tranzakciók

Több kutatás is rámutat arra, hogy a rokoni, baráti, szomszédsági cserekapcsolatok és hitelezések az informális pénzpiaci szegmens legelterjedtebb hitelezési formái (Guérin 2006).¹⁹ Collins és Ruherford 2009-es kutatásai rámutattak továbbá, hogy majdnem minden általuk vizsgált család részt vett ebben a tranzakciós formában vagy mint hiteles, vagy mint hitelező, vagy mindkettőnként egyszerre (Collins et al. 2009).

A személyes pénzkölcsönzés útján folyósított hitelek leginkább kis összegű vagy természetbeni javakban történő, fogyasztási hitelként értelmezhetők. Tipikusan étkezésre, és a krízishelyzetek azonnali orvoslására fordítják őket a családok. A hiteljelleg a tranzakció során explicit módon nincs kifejezve, és semmilyen klasszikus értelemben vett fedezet nem szükséges a hitelfelvételhez, „csupán” a társadalmi tőke. A hitelek gyors napi vagy heti lejáratúak. A hitelbírálat is hamar lezajlik. A hitelek legtöbbször kamatmentesek, bár találkozhatunk kamatos hitelekkel (Platteau–Abraham 1984).

A hitelezés anomáliája, hogy a családok általában hasonló jövedelmi szintű rokonokkal, barátokkal, szomszédokkal állnak kapcsolatban, így könnyen előfordul, hogy a hitelező nem tud hitelezni. A rendszer a visszafizetés rugalmassága miatt akkor működik leginkább, ha a hitelező egyszerre több személynek is hiteleket nyújt, így csökkenteni tudja a hitel vissza nem fizetéséből eredő pénzhány kockázatát (Smets 1996). A hitel vissza nem fizetése a személyes kapcsolatokban is törést eredményezhet, illetve közösségi szinten is szankciókat vonhat maga után. A visszafizetést ugyanis a szociális kontroll biztosítja, azonban minél szorosabb/erősebb a kapcsolat a tranzakcióban szereplő felek között, annál inkább válik ajándékcserévé a cserekapcsolat (Smets 1996).

Közösségi alapú hitelezések

Az informális hitelpiac utolsó szegmensét olyan közösségi alapú tevékenységek alkotják, melyek lehetővé teszik tagjaik számára a kis összegű hitelhez vagy tőkéhez való hozzájutást. Az ASCA csoportoknál (*Accumulating Savings and Credit Associations – Felhalmozó Megtakarítási és Hitelezési Csoportok*) a csoporttagok havonkénti megtakarításaiból összegyűlt tőke egyfajta hitelkeretként működik, és vagy a csoport tagjai számára, vagy a csoporton kívüli személyek számára hiteleket folyósítanak belőle (Smets 1999a). A csoportokban a hitelfelvevők többször is igényelhetnek hiteleket. Az ASCA csoportokban a hitelfelvétel a hitelfelvevő törlesztési kapacitásához igazodik, amennyiben azonban a törlesztés nem történik meg, a hitel összegét levonják a csoporttag által megtakarított összegből (Smets 1999b).

A közösségi alapú hitelezések kategóriájába sorolhatók a szerencsejátékok, illetve kártyajátékok által működtetett hitelezési körök is. Ugyan az ASCA csoportok nem találhatók meg a magyarországi gyakorlatban, ezek a csoportok azonban igen. Hason-

¹⁹ Platteau és Abraham kutatása az indiai Dél-Karélában azt találta, hogy a hitelek több mint 50%-át tették ki a személyes pénzkölcsönzési tranzakciók (Platteau–Abraham 1984).

ló csoportos hitelezési logika mentén, mint az ASCA, egy olyan többé-kevésbé állandó csoportot hoznak létre, melynek a tagjai a szerencse segítségével alkalmanként kisebb tőkékhöz tudnak hozzájutni. A számtalan lefolytatott kártyaparti után a valószínűség elvét követve nagyjából mindenkihez eljut valamekkora összeg. A csoportok működése úgyszintén zárt, hisz meghatározott számú ember gyűlik össze minden alkalommal játszani, s általában ugyanazok a tagok. Ám a csoport nem formalizált, és csak implicit módon szól az egymás közötti hitelezésről.

A formális és informális hitelezési alrendszer szereplőinek és intézményeinek áttekintése után a szereplők és intézmények főbb jellemzőit az alábbi összefoglaló táblázat tartalmazza (1. tábla).

1. tábla: A formális és informális hitelezési alrendszer szereplői és intézményei

	Pénzügyi szektor	A hozzáférés jellege	A hitel felhasználási módja	A hitel összege	Hitelfedezet	Ütemezés	Tranzakciós költségek	A kamat mértéke
Bankok, takarékszövetkezetek	Formális	Nehezen hozzáférhető	Kötött	Magas	Klasszikus	Kötött	Explicit, magas	Piaci
Áruház-láncok hiteltermékei	Formális	Könnyen hozzáférhető	Kötött	Alacsony-Közepes	Klasszikus / vagy nincs	Kötött	Explicit, magas	Magas
Jelzálog-üzletek	Formális Informális	Könnyen hozzáférhető	Szabad	Közepes-Magas	Szociális és klasszikus	Kötött	Explicit, alacsony	Alacsony
Pénz-kölcsönzők	Informális	Könnyen hozzáférhető	Szabad	Magas	Szociális és klasszikus	Rugalmas	Explicit, alacsony	Magas
Munkahelyi hitel	Informális	Korlátozottan hozzáférhető	Szabad, de monitorozott	Közepes	Munkaviszony	Kötött	Implicit, alacsony	Nincs
Árusok, boltok hitelei	Informális	Korlátozottan hozzáférhető	Kötött	Alacsony-Közepes	Szociális és klasszikus	Kötött	Implicit, alacsony	Nincs / alacsony
Rokoni, baráti, szomszédi kölcsön	Informális	Könnyen hozzáférhető	Szabad, de monitorozott	Alacsony	Szociális	Rugalmas	Implicit, alacsony	Nincs
Közösségi alapú hitelezések	Informális	Korlátozottan hozzáférhető	Szabad, de monitorozott	Alacsony	Szabad, de monitorozott	Alacsony-Közepes	Implicit, alacsony	Alacsony

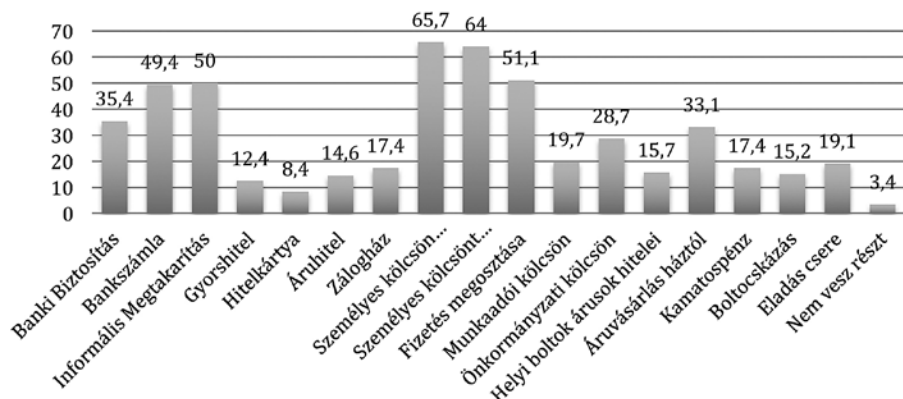
3. A rendszerelemek közötti összefüggések

A tanulmány terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé, hogy a bemutatott modell alapján egy magyarországi hátrányos helyzetű, 1000 fős borsodi faluban 2014 és 2016 között megvalósuló részvételi akciókutatásunkat részletesen bemutassam (Gosztonyi 2017a, 2017b), ezért csupán azokra a részeredményekre térnék ki, melyek a legszorosabban összefüggnek a modellel.

Fontos kutatási eredmény volt, hogy pontosan definiálni tudtuk és így mérhetővé tehetjük az informális és formális megtakarítási és hitelezési szegmensek intézményeit és azok használatának volumenét, valamint a közöttük megragadható rendszerszintű összefüggéseket és kölcsönös függőségeket. A 2. ábra a falu lakosai által használt formális és informális megtakarítások, valamint hitel- és kölcsönformák összesített megoszlásait tartalmazza a teljes településen felvett kérdőíveink adatai alapján. Kutatásunk során összesen 17 társadalmi intézményhasználatot mértünk, ami 2 db formális megtakarítási, 1 db informális megtakarítási technika, továbbá 4 db formális banki hitelintézmény, végül 10 db informális hitelezési intézményt takart.

Ezeknek a tranzakcióknak a fontosságát mutatja, hogy a falu háztartásainak mindösszesen 3,4%-a nem alkalmazza egyik technikát sem a megélhetéséhez. Az alacsony százalékarány jól mutatja, hogy ezek az intézmények kiemelt szerepet játszanak a családok megélhetési stratégiáiban.

2. ábra: A formális és informális megtakarítási intézmények, hitel- és kölcsönhasználat százalékos megoszlásai (N=172 háztartás)

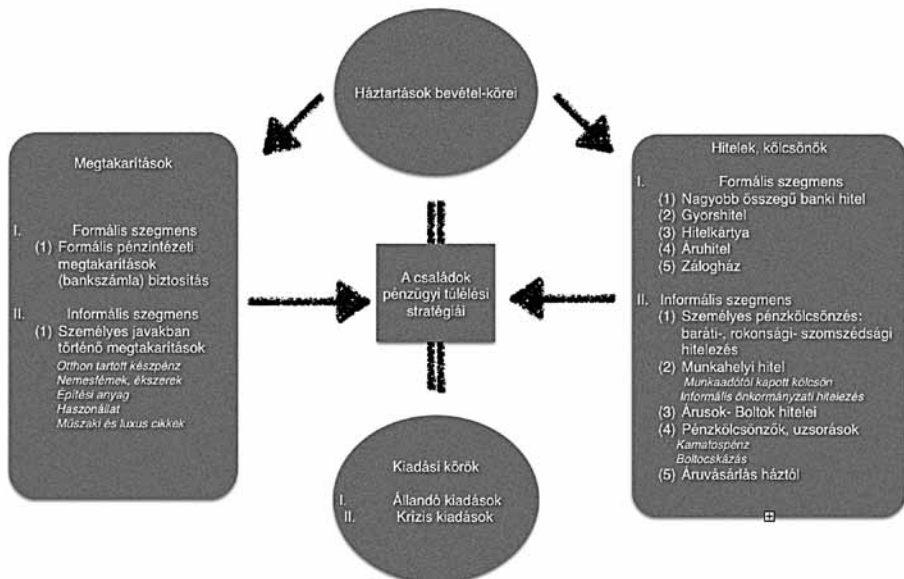

A faluban mérhető formális és informális megtakarítási intézmények és technikák alapján látható, hogy egyfelől a családok nagy százaléka képes megtakarítani, azonban a megtakarítások rendkívül eltérő volument és gyakoriságot mutatnak a jövedelem, a munkaviszony vagy akár az etnikai megoszlások mentén. Az adatok alapján látható, hogy a gazdagabb családoktól a szegényebbek felé elmozdulva folyamatosan nő azok számaránya, akik a formális banki megtakarításokból és maga a formális

bankrendszer igénybevételéből is kizáródnak. Habár a családok fele rendelkezik informális megtakarítással, ezek rendkívül kis összegűek és instabilak, és szintén szűkülő képet mutatnak a magas jövedelmű családoktól az alacsony jövedelműek felé. Mindezek ellenére azonban fontos megállapítása kutatásunknak, hogy az alacsony jövedelmű családok is képesek megtakarításokat elkülöníteni, azonban ezek nem rendszeres időközönként realizálódnak, s viszonylag nagy pénzügyi kockázatok mellett valósulnak meg.

A formális és informális hitelezések eltérő szerepét mutatja, hogy míg a családok 38,3%-a használta a formális intézményeket, az informális hitelezési intézmények használata a családok körében 87,6% volt. A faluban élő családok által leginkább használt formális hitelek fő jellemzői, hogy kis összegűek, gyors hitelbírálat mellett működnek, jellemzően magas kamatrátá és kis, ám fix törlesztési összegek mellett folyósítják őket, és rengeteg olyan elemet tartalmaznak, amelyek kedvezőek az alacsony jövedelmű családok filléres gazdálkodása szempontjából. A lokális informális hitelpiac a faluban rendkívül fragmentált, és a hitelügyletek a lokális kapcsolati hálózatba ágyazódnak. Az informális hitelpiac legmeghatározóbb és legfrekvenciáltabban igénybe vett szeletét az interperszonális hitelezés teszi ki.

3. ábra: A pénzügyi túlélési stratégia faluban működő rendszere

Forrás: saját szerkesztés

Kutatásunk során a pénzügyi túlélési stratégia modellje (1. ábra) több ponton is módosult (3. ábra). A legnagyobb eltérés az volt, hogy a faluban élők pénzügyi túlélési stratégiájából teljesen hiányoznak a nemzetközi szakirodalomból ismert közösségi alapú

megtakarítási és hitelezési intézmények, valamint a pénzör intézménye, mint informális megtakarítási lehetőség. Ugyan létezik egyfajta közösségi megtakarítási alap bizonyos ünnepek során, ám a rendszer elsődlegesen individuális hitelezési intézményeket tartalmaz, és nem közösségi intézményeket. A modell minden további formális és informális intézményét azonban használják a faluban, sőt a formális hitelezések még több elemre is felbonthatók, és így szélesebb spektrumot fognak át, mint azt sejteni lehetett. Kutatásunk azt is alátámasztotta, hogy az intézmények kölcsönös függésben állnak egymással. A faluban élő családok sok esetben egymással párhuzamosan, egy időben több pénzügyi technikát és intézményt is használnak, eltérő intenzitással, azért, hogy gazdálkodásukat biztosítani tudják.

Az intézmények elemzése során mérni tudtuk az együtt járást is, így meg lehetett ragadni az eltérő intézményhasználatot a különböző szocioökonómiai változókkal jellemezhető családoknál. Elemzésünk eredményeként kialakult (1) a formális pénzügyi szektor intézményeit, valamint a kis pénzügyi kockázatot magukba foglaló informális hitelintézményeket használó családok intézményhasználat, (2) a formális hitelezésben még éppen megkapaszkodó, valamint a magas kapcsolati tőkét igénylő, ám alacsony kockázatú informális intézményhasználatot követők csoportja, ezen túlmenően megragadhatóvá vált egy (3) a formális rendszerből teljesen kizárt és az informális hitelezési szegmensekben is az inkább az erős és egyenlőtlen függőségi viszonyokra építő hitelezési instrumentumok felé elcsúszó intézményhasználat, végül megragadhatóvá vált azok csoportja akik (4) kiszorultak mind a formális, mind az informális intézmények használatából.²⁰

A csoportok elemzése során láthatóvá vált, hogy a magasabb jövedelmű, magas iskolázottságú, nem roma családoknak van nagyobb esélyük arra, hogy hozzáférjenek a formális intézmények használatához (1. csoport). Az alacsony jövedelmű, alacsony iskolai végzettségű és főként roma családokat pedig leginkább a formális szegmensből teljesen kizáródott 3. csoportban találjuk. Ők csupán az erős függőségi viszonyokon alapuló hitelezési formákat tudják igénybe venni. A két kategória közötti intézményhasználatot (2. csoport), azaz a formális szegmensből kicsúszók, ám az informális szegmensben a magas társadalmi tőkebefektetést igénylő hitelformákat használók csoportját, jövedelmi szinten a kettő csoport közé pozicionálható, magyarán a lokális „középosztályba”²¹ tartozó családokat találjuk itt meg.

20 Az (1) csoportba tartozó elemek: bankszámlahasználat, banki biztosítás, hitelkártya-használat, banki gyors hitel, áruhitel, informális megtakarítások, a (2) csoportba tartozó elemek: jelzálogház-használat, interperszonális kölcsön, fizetés megosztása, helyi boltban felvehető hitel, a (3) csoportba tartozó elemek: kamatos pénz, boltcskázás, informális önkormányzati kölcsön, munkaadói előleg, áruvásárlás háztól.

21 A középosztályt azért használok időzőjelben, mert az ebbe a csoportba tartozók főbb bevételi forrását a faluban a közmunka jelenti, ezért bevételeik alapján őket is a szegénységben élők közé kéne sorolnunk. Azonban egy hátrányos helyzetű településen ők a középosztályt alkotják.

4. Összegzés

Tanulmányomban a nemzetközi szakirodalom felhasználásával dolgoztam ki a kistelepülésen élő, alacsony jövedelmű háztartások pénzügyi túlélési stratégiájának rendszerét, valamint mutattam be ennek a modellnek a segítségével megvalósult részvételi akciókutatás néhány eredményét.

A tanulmányban kitértem az alacsony jövedelmű háztartások pénzügyi kontextusának bemutatására, ennek során áttekintettem a filléres gazdaság fogalmát, illetve a családok pénzgazdálkodását. Ezután magát a modellt mutattam be, kitérve a rendszer elemeire és azok működési logikájára. Végül röviden kitértem a modell tesztelésének eredményeire is, melyek alapján láthatóvá vált, hogy a modell használható a magyarországi kistelepülésen élők pénzgazdálkodásának kutatásához és elemzéséhez.

A modell alapján azt állítom, nem igaz, hogy az alacsony jövedelmű családok nem gazdálkodnak a pénzükkkel, csupán egy eltérő lokális rendszerben teszik mindezt. Ezt a folyamatos cselekvést hívom zsonglőrködésnek, s vizsgálatával nem csupán elméletileg írható le a családok pénzügyi túlélési stratégiája, de empirikus vizsgálatokkal is igazolható.

Úgy gondolom, hogy a modellel mérhetővé válik a pénzgazdálkodás kontextusa, így használata segítséget nyújthat pénzügyi fejlesztési programok kidolgozásához. Ezek a programok a szegény családok szükségleteihez alkalmazkodva új szegmenseket és pénzügyi lehetőségeket biztosíthatnának az alacsony jövedelmű háztartások számára.

Abstract: The paper presents a typology which was developed by the author for the analysis of financial survival strategies of low-income households in small settlements. The model uses the results of the international literature. The typology analyzes and presents the families' formal and informal financial management, savings and credit transactions, and the context and relationship between these components within a system-based approach. The analysis of the financial survival strategy takes into consideration the relations between different components so it provides a theoretical framework to analyze the previously separately analyzed parts in a system-based approach.

Keywords: participatory action research (PAR), low income families, disadvantaged small settlement, financial survival strategy, financial management, formal and informal loans and savings, network research, methodology of financial diaries

Irodalom

- Agabin, H. M. (1993): The Informal Credit Markets In The Philippines. *Asian Economic Journal*, 7(2): 209–247.
- Ardener, Sh. (1964): The Comparative Study of Rotating Credit Associations. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 94(2): 201–229.

- Béres T. – Lukács Gy. (2008): Kamatos pénz a Csereháton. *Esély*, 5: 71–97.
- Blasco, P. G. y – Wardle, H. (2006): *How to Read Ethnography*. New York: Routledge.
- Bouman, F. J. A. (1990): Informal rural finance – an Aladdin's lamp of information. *Sociologia Ruralis*, 30(2): 155–173.
- Bouman, F. J. A. (1989): *Small, short and unsecured: informal rural finance in India*. Delhi: Oxford University Press.
- Bouman, F. J. A. (1988) Pawnbroking as an Instrument of Rural Banking in the Third World. *Economic Development and Cultural Change*, 37(1): 69–89.
- Cheal, J. D. (1988): *The gift economy*. London: Routledge.
- Collins, D. – Morduch, J. – Rutherford, S. – Ruthven, O. (2009): *Portfolios of the Poor: How the World's Poor Live on \$2 a Day*. Princeton: Princeton University Press.
- Cseh-Szombathy L. (1979): *Családszociológiai problémák és módszerek*. Budapest: Gondolat.
- Dés V. – Bite S. – Farkas Zs. – Székely A. (2012): „Mi vagyunk a tulajdonosok, ja, meg a bank...” – Eladósodás a csengeri és a porcsalmai cigány telepen. (Kézirat.)
- Durst J. (2011): „Ha nincs pénz, úgyis belemegy az ember valamibe”. A „korrekt” meg a „dögös” kamatos pénz intézménye Borsodban. *Beszélő*, 16(12).
- Ellis, F. (2000) *Rural Livelihoods and Diversity in Developing Countries*. Oxford: Oxford University Press, Incorporated.
- Fábián G. – Szoboszlai K. – Hüse L. (2011): A „kamatos pénz”: Az uzsorakamat intézménye a teleszerű körülmények között élők körében. In Bódi F. –Fábián G. (szerk.): *Helyi szociális ellátórendszer Magyarországon*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 181–201.
- Fernando, A. N. (1988): The Interest Rate Structure and Factors Affecting Interest Rate Determination in the Informal Rural Credit Market in Sri Lanka. *Savings and Development*, 12(3): 249–269.
- Fleck G. – Orsós J. – Virág T. (2000): Élet a Bodza utcában. In Kemény I. (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Budapest : Osiris-MTAKI.
- Fleck G. – Virág T. (2004): Élet a Bodza utcában. In Szuhay P. (szerk.) *Roma antropológia. Szöveggyűjtemény*. Phare-ICSSZEM: Program az Összetartó Társadalom megteremtéséért.
- Geertz, C. (1962): The Rotating Credit Association: A “Middle Rung” in Development. *Economic Development and Cultural Change*, 10(3): 241–263.
- Gosztonyi M. (2014): A közösségi alapú megtakarítási és hitelezési csoportok működése. *Esély*, 5: 19–47.
- Gosztonyi M. (2017a): Jugglers of Money – Results of a participatory action research. *Indian Journal of Social Work*, 78(1): 75–92.
- Gosztonyi M. (2017b): A pénz zsonglórei – Egy részvételi akciókutatás története egy hátrányos helyzetű faluban. *Kovács*.
- Guérin, I. (2006): Women and Money: Lessons from Senegal. *Development and Change*, 37(3): 549–570.

- Hart, K. (2006): African Enterprise and the Informal Economy: an autobiographical note. Letölthető: http://www.thememorybank.co.uk/papers/african_enterprise.
- Hart, K. (1973): Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana. *The Journal of Modern African Studies*, 11(1): 61–89.
- Hoffmann I.-né (1990): *Háztartásgazdálkodás a mai Magyarországon. Mikrogazdasági Kutatások*. Budapest: OKKFT.
- Hoffmann I.-né (1997): *Rend a lelke mindennek. Gazdálkodás a családban. Családi Archiváló Rendszer*. Budapest: Perfekt-Polgár Kiadó.
- Hotze, L. B. (2005): *Juggling Money: Financial Self-Help Organizations and Social Security in Yogyakarta*. Leiden: KITLV Press.
- Horváth K. (2006): Gömbalja, barlanglakás, éhség, találkozás, szegény: egy konfliktus kulcsfogalmainak kulturális antropológiai értelmezése. In Szuhay P. (szerk): *Roma antropológia. Szöveggyűjtemény* Budapest: Községi tanulmányok.
- Kotics J. (2012): „A mai napnak való vagyok ...” Tartósan munkanélküliek megélhetési stratégiái. Pro Cserehát Egyesület (kézirat).
- Messing V. – Molnár E. (2011a): „Válaszok a pénztelenségre: szegény cigány és nem cigány családok megélhetési stratégiái”. *Esély*, 1: 53–80.
- Messing V. – Molnár E. (2011b): Bezáródó kapcsolati hálók: szegény roma háztartások kapcsolati jellemzői. *Esély*, 5: 47–74.
- Moll, H. A. J. (1992): The Performance of Banks in Rural Financial Markets. In Bouman, F. J. A. – Hospes, O. (eds.): *Financial Landscapes Reconstructed The Fine Art of Mapping Development*. San Francisco: Westview Press.
- Musgrove, Ph. – Galindo, O. (1988): Do the Poor Pay More? Retail Food Prices in Northeast Brazil. *Economic Development and Cultural Change*, 37: 91–109.
- Nagy I. (2003): „Ki az úr a háznál?” – Családok pénzkezelési szokásai és az azt befolyásoló tényezők vizsgálata az 1990-es évek Magyarországon. Budapest, PhD-értekezés, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Szociológia PhD-program.
- Platteau, J.-Ph. – Abraham, A. (1984): Credit as an insurance mechanism in the backward rural areas of less developed countries. *Savings and development*, 8(2): 115–133.
- Portes, A. (1998): Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*, 24: 1–24.
- Rutherford, S. (1999): *The Poor and Their Money. An essay about financial services for poor people*. University of Manchester: Institute for Development Policy and Management.
- Ruthven, O. (2002): Money Mosaics: Financial Choice and Strategy in a West Delhi Squatter Settlement. *Journal of International Development*, 14: 249–271.
- Sas J. (1976): *Életmód és család. Az emberi viszonyok alakulása a családban*. Budapest: Akadémia Kiadó.

- Shipton, P. (1992): *The Rope and the Box: Group Savings in the Gambia*. In Adams, D. W. – Fitchett, D. A. (eds.): *Informal Finance in Low-Income Countries*. San Francisco: Westview Press Inc.
- Smets, P. (1996): *Informal housing finance in Hyderabad, India*. Amsterdam: Department of Cultural Anthropology/Sociology of Development.
- Smets, P. (ed.) (1999a): *Money and Culture: Examples from Indonesia, South Africa and India*. Amsterdam: Department of Cultural Anthropology/Sociology of Development.
- Smets, P. (1999b): *Trust & Co-operation: Symbolic Exchange and Moral Economies in an Age of Cultural Differentiation*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Stewart, M. S. (1994): *Daltestvérek: Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Budapest: T-Twins Kiadó.
- Szalma I. – Szél B. – Husz I. (2011): A lakossági megtakarítások változása 2006 és 2010 között. In Czakó Á. – Husz I. – Szántó Z. (szerk.): *Meddig nyújtózkodjunk? A magyar háztartások és vállalkozások pénzügyi kultúrájának változása a válság időszakában*. Budapest: BCE Innovációs Központ Nonprofit Kft., 14–31.
- Szanyi-F. E. (2011): A magyar háztartások hitelfelvételi magatartása. In Czakó Á. – Husz I. – Szántó Z. (szerk.): *Meddig nyújtózkodjunk? A magyar háztartások és vállalkozások pénzügyi kultúrájának változása a válság időszakában*. Budapest: BCE Innovációs Központ Nonprofit Kft., 48–64.
- Szathmári M. (2008): Hitelbírálat, egyenlőség és egyenlőtlenség a fogyasztói hitelezésben. *Szociológiai Szemle*, 4: 93–106.
- Szuhay, P. (1999a): *A magyarországi cigányok kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Budapest: Panoráma.
- Szuhay P. (1999b): Foglalkozási és megélhetési stratégiák a magyarországi cigányok körében. In Kemény I. (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. Budapest: MTA, 139–160.
- Váradí M. M. (2005): Zárványosodó munkaerő-piaci struktúrák és megélhetési stratégiák. In *A tudomány a gyakorlat szolgálatában*. Budapest: MTA, 36–54.
- Virág T. (2005): Az etnikai szegregáció változatai. In Baranyi B. (szerk.): *Roma szegregációs folyamatok a csereháti és dél-baranyai kistérségekben*. Budapest: Gondolat Kiadó, 84–132.
- Virág T. (2006): A gettósodó térség. *Szociológiai Szemle*, 1: 60–76.
- Virág T. (2008): Változó gazdasági-társadalmi kapcsolatok egy cigányok lakta faluban. *Szociológiai Szemle*, 1: 60–77.
- Virág T. (2010): Az „átengedett” munka. Megélhetés és munkavállalás két, cigányok lakta faluban. In Feischmidt M. (szerk.): *Etnicitás. Különbségtermelő társadalom*. Budapest: Gondolat, MTA Kisebbségkutató Intézet, 254–265.
- Zander, R. (1992): Barriers to Credit Access in Rural Sri Lanka. In Bouman, F. J. A. – Hospes, O. (eds.): *Financial Landscapes Reconstructed. The Fine Art of Mapping Development*. San Francisco: Westview Press.

Nyelvi hátrány és diszkrimináció az iskolában

A nyelvi szocializáció jelentősége a tanuló értékelésében

Jánk István

jankisti08@gmail.com

Beérkezés: 2017. 03. 17.

Átdolgozott változat beérkezése: 2017. 04. 25.

Elfogadás: 2017. 06. 20.

Összefoglaló: Az oktatás és nevelés folyamatában a tanári mérést és értékelést számos tényező torzítja. Ezen torzító tényezők közé tartozik az a jelenség is, amikor az otthonról hozott nyelvváltozatot a tanárok megbélyegzik, illetve hipotézisem szerint a pedagógiai értékelés során ezen nyelvváltozat alapján ítélik meg a tanulók teljesítményét olyan esetekben (is), melyek során az ismeretjellegű tudást kívánják mérni. Éppen ezért kutatásomban azt vizsgálom, hogy az értékelés validitását (érvényességét) mennyiben befolyásolja a tanuló alapnyelve, valamint a tanár ehhez kapcsolódó attitűdje azokban a helyzetekben, amikor a tanár a tanuló tárgyi tudását kívánja mérni egy-egy szóbeli beszédprodukció által. Ennek mérésére azonban a hagyományos kutatási módszerek nem megfelelőek, éppen ezért egy részben új módszer szükségeltetik.

A módszer lényege, hogy a pedagógusoknak hat rövid tananyagrészlet felelet formájában elmondott változatát kell értékelniük különböző szempontok szerint. A kérdések két nagy csoportra tagolódnak: a konkrét feleletre vonatkozó, illetve a tanuló személyiségére vonatkozó kérdésekre. A feleletek 3 dimenzió mentén változnak: 1. standardizáltság (standard vagy nem standard); 2. kód (korlátozott vagy kidolgozott); 3. információtartalom (100% vagy 60%).

Dolgozatomban az említett módszert, illetve az azzal végzett próbamérés módszertani tanulságait fogom bemutatni.

Kulcsszavak: Bernstein, nyelvi diszkrimináció, nyelvi hátrány, pedagógiai értékelés

Bevezetés

Számos szociológiai és pedagógiai kutatás igazolta, hogy a gyermek elsődleges szocializációs közege, a család, illetve az általa közvetített kulturális elemek jelentősen befolyásolják a gyermek későbbi iskolai teljesítményét. Az iskolai egyenlőtlenségekkel kapcsolatban az egyik legfőbb kérdés, hogy a szociális háttér hogyan határozza meg az egyes iskolai szinteken való továbbtanulás esélyét, az iskolai végzettséget, illetve egyáltalán az iskolai eredményességet (l. pl. Andor–Liskó 2000; Feischmidt–Messing–Neményi 2010; Hegedűs 2016).

A témával kapcsolatos kutatások többsége a családi háttér (azzal együtt a hátrányos helyzet és a szocioökonómiai státusz) meghatározásánál elsősorban olyan

változókat vesz figyelembe, mint a szülők végzettsége, foglalkozása, jövedelem, eltartottak száma. Mindezek mellett a szülők nyelvhasználata, az általuk használt nyelvváltozat, amit a gyerek később magával visz az iskolába, a kutatásokban kevésbé hangsúlyosan jelenik meg. Annak ellenére van ez így, hogy a szocializáció egyik legelemibb része a nyelvi szocializáció, ami a különböző társadalmi helyzetű családokban eltérő, és ami különféle hátrányok forrását képezheti a későbbi iskolai és társadalmi érvényesülés során (Derdák–Varga 2008; Réger 1990).

A kutatások (legyenek azok szociológiai, pedagógiai vagy szociolingvisztikai irányultságúak) legfeljebb csak érintőlegesen foglalkoznak a szociális hátrányok nyelvi aspektusával, különösen az iskolai eredményességben betöltött szerepével. Azok a kutatások, amelyek mégis kimondottan erre tesznek kísérletet, elsősorban a családi háttér és a nyelvi szocializáció kérdéskörére, kapcsolatára, vagy a pedagógusok nyelvi attitűdjére és értékelési gyakorlatára fókuszálnak. Annak bizonyítására már kevésbé vállalkoznak, hogy a különböző nyelvi háttérrel rendelkező gyermekek iskolában megszerzett tárgyi tudásának a megítélése, értékelése mennyire függ a gyermekek nyelvhasználatától és nyelvváltozatától, valamint – a másik oldalról nézve – a pedagógusok saját nyelvhasználatától és nyelvváltozatától.

Mindezek után több kérdés is felmerül. Elsődlegesen: bizonyíthatóan jelen van-e a nyelvi diszkrimináció a pedagógiai értékelésben, és ha igen, milyen mértékben, illetve, a nyelvi szocializáció milyen mértékben felelős az iskolai kudarcokért? Vagy egzaktabban: az otthon elsajátított alapnyelv¹, illetve annak használata kihatással van-e a gyerekek iskolai teljesítményének pedagógus által történő mérésére és értékelésére? Messzebbre tekintve: a folyamatos iskolai sikertelenségért mennyiben tehető felelőssé az anyanyelvi szocializáció, és mennyire fontos tényező a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésében?

A válaszadás egyáltalán nem egyszerű feladat, még annak ellenére sem, hogy a legtöbb mai magyar nyelvész egyetért abban, hogy a tanulók iskolai kudarciban nem csekély szerep jut az otthoni és az iskolában használat és/vagy elvárt nyelvváltozat különbözőségeinek, illetve az ehhez kapcsolódó előíró-felcserélő szemléletű tanári attitűdnek (l. pl. Kálmán 2014; Kontra 2001; Sándor 2001). Míg egyes tanulókat a nyelvhasználat alapján előnyben részesít a pedagógus, addig másokat ugyanezért hátrányosan megkülönböztet, azaz nyelvi alapon diszkriminál. Ám hogy ez bizonyíthatóan jelen van-e a szummatív (minősítő) értékelésben, hogy befolyásolja, torzítja-e azt, arra az eddigi kutatások nem adtak választ, csupán következtetési alapot nyújtottak hozzá. Éppen ezért kutatásommal azt szándékozom bizonyítani, hogy a nyelvi alapú diszkrimináció (lingvicizmus) nemcsak hogy jelen van a közoktatásban, hanem markáns szereppel bír az iskolai sikertelenségben – ebből kifolyólag a társadalmi egyenlőtlenségek reprodukálásában is. Dolgozatomban ennek egy

¹ Az alapnyelv az a nyelvváltozat, amelyet a legkisebb figyelemmel, a legtermészetesebben, legautomatikusabban beszélünk. Ez általában anyanyelvünknek az a változata, amelyet elsőként sajátítunk el, és sajátosságai a későbbiekben is nagy hatással vannak a nyelvhasználatunkra.

szeletét kívánom bemutatni: a nyelvi hátrány és diszkrimináció iskolában történő megjelenésének bizonyíthatóvá tételére vállalkoztam egy új módszer segítségével, melynek próbamérésből származó eredményeit ismertetem. Hangsúlyozandó, hogy a tanulmány és a vizsgálat elsődleges célja nem a nyelvi diszkrimináció feltárása, hanem annak illusztrálása, illetve a kutatói eszköz és elemzési szempontok relevanciájának alátámasztása. Vagyis a próbamérés eredményeiből a nyelvi diszkriminációra vonatkoztatva egyelőre – a minta kis mérete miatt – nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket, annak ellenére, hogy a vizsgált csoportra nézve beigazolódott a hipotézis, mely szerint a nyelvi hátrány és diszkrimináció jelen van a pedagógiai értékelésben.

Habár a vizsgálat eredményei a pedagógiai értékelés kontextusában értelmezendők, annál egy jóval általánosabb képet is ad a társadalmi helyzet, a családi háttér, a tanári értékelés és a nyelvi megítélés kapcsolatáról.

A dolgozat elméleti háttere

A nyelvészek körében régóta alaptézisnek számít az a tény, hogy a nyelv változatokban él és folyamatosan változik. Egyetlen nyelv sem osztatlan, egységes egész, hanem különböző társadalmi és területi nyelvváltozatok, regiszterek, stílusok egymás mellett létező és egymást átszövő összessége (Trudgill 1997). Ezt az adott beszélőközösségre jellemző, a közösség tagjai számára meghatározó érintkezések során rendelkezésre álló források összességéből álló nyelvi készletet nyelvi repertoárnak (másképpen: nyelvi kódkészletnek) nevezzük (Bartha 1999; Trudgill 1997: 36–37). A nyelvi repertoár egyes részelemei (vagy: az egyes nyelvváltozatok) a deskriptív (leíró) nyelvészeti szemlélet szerint egyenrangúak, azonban a különféle regiszterekhez a nyelvhasználók megítélései alapján különféle presztízs társul.

Az iskola kultúra újratermelését szolgáló funkciója biztosítja az újabb generációk számára a társadalom által megtermelt normák, értékek és egyéb kulturális elemek elsajátítását, egyszóval a társadalmi tudás (tudományok által megtermelt tudás, hétköznapi jellegű tudás) megszerzését. Napjainkban ugyanakkor az egyes társadalmakban, ahol különböző kultúrák, nyelvek, szokások, tradíciók, vallások, valamint életformák élnek egymás mellett, illetve keverednek, a kultúra átadásának és a kultúra újratermelésének funkciója új kihívásokat jelent az iskola számára. A modern pedagógiának nem a tanulók családi, nemzetiségi, etnikai identitásának kulturális kötődéseivel szemben kell ellátnia ezt a funkcióját, hanem éppen ezekre alapozva, ezeket felhasználva, ezen tényezők egymásra hatását figyelembe véve (Torgyik–Karlovitz 2006).

Az identitásnak létezik úgynevezett társadalmi és személyes változata. E kettőt mint kutatói absztrakciót természetesen elkülöníthetjük, ám a gyakorlatban ezek erőteljesen összefonódnak, mivel a társadalmi identitás egyes részelemeit (pl. a nemzeti, etnikai, vallási vagy nemi identitást) „a szocializáció folyamatában sajátítjuk

el, s ezután magától értetődőségekként alkalmazzuk önmagunk és mások társadalmi helyének megállapításakor” (Csepeli 1997: 522). Vagyis a társadalmi identitás az identitástudat egy általánosabb szintje, amelyet az egyén rendezőelvként használ a társadalom egyes csoportjainak az észleléséhez, ezáltal személyes identitásának a felépítéséhez. Ebből kifolyólag az egyén különféle identitásait egyre táguló koncentrikus körökként ábrázolhatjuk, melynek origója az én. Ezt veszik körül a különböző identitáskategóriák, úgymint a család, rokonság, kortársak, település és így tovább egészen az emberiségig. Lényeges azonban, hogy ezen identitáskategóriák erőssége, súlya (azzal együtt megítélésük is) az egyes szituációkban eltérő lehet (Bartha 1999: 61–65; Giddens 2008: 376–383; Pataki 1997: 512–523).

A témára vonatkozóan ez azt jelenti, hogy a különféle, kontextusfüggő identitáskategóriákhoz meghatározott nyelvi jegyek tartoznak. Az állítás megfordítva is igaz: a nyelvnek – egyéb funkciói mellett (pl. kommunikációs vagy esztétikai) – alapvetően van egy identitásjelölő funkciója. Természetesen ez nem minden esetben jelentkezik markánsan, hiszen a különböző beszédhelyzetekben a nyelv más-más funkciói kerülhetnek előtérbe.

A magyar gyermekek egy tekintélyes hányada nem a sztenderd nyelvet sajátítja el otthon, ezáltal egy az iskola nyelvváltozatától kisebb-nagyobb mértékben különböző nyelvváltozattal kerül be az iskolába. Ezen – mára már alaptézisnek számító – feltevésből indult ki a brit szociológus, Basil Bernstein, aki elméletében a társadalmi osztályhelyzetet² és az általa formált családi szerepviszonyokat³ kapcsolja össze a kommunikatív nyelvi kódok (nyelvi kommunikáció és közösségi nyelvhasználati módok) formáival. Bernstein ez alapján két nyelvi kódot különít el: kidolgozott és korlátozott nyelvi kódot. Az előbbi a személyes családok nyílt kommunikációs rendszeréhez köti, míg az utóbbit a pozicionális családok zárt kommunikációs rendszeréhez kapcsolja, majd ezeket az iskolai sikerességen/sikertelenségen keresztül visszacsatolja az osztályhelyzethez. Vagyis az elmélet szerint a pedagógiai értelemben vett Máté-effektus (akinek több van, annak még több lesz, akinek kevés, annak még kevesebb – vö. Hódi és mtsai 2015; Hegedűs 2016) egyik legfőbb oka a társadalmi helyzetre visszavezethető nyelvi beszédmódok, kódok különbségei.

Bernstein munkásságával kapcsolatban több kutató (köztük Bernstein egykori tanítványa és legismertebb bírálója, Denis Lawton) fogalmazott meg bírálatokat és kritikákat. Ezeket a kritikai észrevételeket három fő csomópont köré csoportosíthatjuk, méghozzá: 1. Bernstein nem elég egzakt fogalomhasználatával; 2. a kutatási adatbázis szűkkörűségével és módszertanával; 3. a nyelvi különbségek természetével és iskolai szerepével (mivel a nyelvi hátrány felfogható mint a nyelvelsajátításban mutatkozó késés is) kapcsolatos kritikák (vö. Lawton 1975; Pap–Pléh 1972; Réger

2 Bernstein az osztály(helyzet) fogalmát nem közgazdasági vagy szociológiai, hanem nyelvészeti értelemben használta, bár részben szociológiai ismérvek (pl. szülők [kiemelten az apa] iskolai végzettsége, foglalkozása és annak presztízse az adott társadalomban) alapján határozta meg. Így a munkásosztály kategóriába a segéd- és betanított, míg a középosztály kategóriába a szakmunkás végzettségnél magasabb iskolai végzettségű személyek családjai kerültek (vö. Bernstein 1962, 1975).

3 Bernstein a szerep(viszonyok) terminust elsősorban szociálpszichológiai értelemben használta (vö. Bernstein 1962, 1977).

1990: 97–104). Ezen kritikákról elmondható, hogy javarészt helytállóak és relevánsak, éppen ezért a módszer kidolgozásánál figyelembe vettem őket, a próbamérés módszerét, eredményeit nem befolyásolják.⁴

A nyelvváltozatok megbélyegzésének egyik legjelentősebb oka az adott társadalomra jellemző nyelvszemlélet. Ilyen téren az európai társadalmak majdnem mindegyike olyan, mint a magyar: a társadalmi elit nyelvhasználatának szabályai a standard nyelvváltozat szabályai, és ezek elsajátítását, használatát várják el minden állampolgártól, vagyis egy erőteljesen normatív, előíró szemlélet uralkodik (vö. Sándor–Pléh–Langman 1998).

Nyelvi szocializáció, nyelvi hátrány és nyelvi diszkrimináció

A beszédkutatással foglalkozó szakemberek körében elfogadott álláspont, hogy a nyelv elsajátításának elengedhetetlen feltétele a társas környezet és a gyermek számára elérhető nyelvi minta. A nyelvelsajátítás alapjául szolgáló nyelvi minta sajátosságai nagymértékben meghatározzák a gyermek későbbi kommunikációját. A beszédkapcsolat alakulása a kisgyermek és környezete között függ az adott társadalom értékeitől, hiedelmeitől, szokásaitól stb., melyek befolyásolják, hogy mit és hogyan tanul meg a gyermek. A felnőtt és gyermek között fennálló beszédkapcsolat – azon belül a nyelv társadalmilag elfogadott használati módjainak átadása – fontos része, ugyanakkor eszköze is a kultúra átadásának, a szocializáció folyamatának, vagyis társadalmi attitűdöt, viselkedést, személyiségfejlődést, gondolkodást és világméretet formál (Réger 1990; Tancz 2011).

A csecsemő, kisgyermek alapvető szociális és érzelmi beállítottsága, illetve az abban bekövetkező folyamatos fejlődése miatt – az aktuálisan rendelkezésre álló eszközeivel – folyamatosan részt vesz a kommunikációban, azaz együttműködik a felnőttel. Ezzel párhuzamosan a felnőtt is igyekszik a fejlődését elősegíteni: olyan nyelvi eszközöket alkalmaz (általában nem tudatosan), amelyek felkeltik és fenn tartják a gyermek figyelmét, előmozdítják kommunikációs tevékenységét. Ezek az eszközök változnak, cserélődnek a gyermek fejlődésének egyes szakaszaiban, ami törvényszerű, hiszen a felnőtt beszédmódja tulajdonképpen alkalmazkodást jelent a beszélni még nem vagy csak korlátozottan tudó gyermek irányába, aminek célja az együttműködés kialakítása. Ezzel együtt a felnőtt (elsősorban az anya) és a gyermek formálódó beszédkapcsolatában a társalgási alpminták elsajátítása párhuzamosan történik a mondanivaló nyelvi megformálásának legfőbb feltételével: a nyelvi tudás elsajátításával (Réger 1990; Tomassello és mtsai 2007).

A fentiekkel kapcsolatban fontos látni, hogy a szülő által közvetített nyelv, az általa használt nyelvi repertoár képezi a gyerek alapnyelvének a fundamentumát. Azonban a teljes nyelvi repertoárnak csak bizonyos részei (ezt hívjuk egyéni verbális repertoárnak) elérhetőek a beszélők számára, s hogy melyek, az számos kognitív,

4 Természetesen – a próbamérés jellegéből adódóan – a kutatási minta itt sem elég széles körű, ám ez bővítésre kerül a későbbiekben.

pszichológiai, társadalmi, kulturális tényező függvénye (Bartha 1999). Ebből egyenesen következik, hogy ahogy a gyermek és környezete között többféle kommunikáció lehetséges, ugyanúgy az egyes nyelvhasználók között is eltérések lesznek a nyelvi szocializációjuktól függően.

A nyelvi szocializációból fakadó különbségeket az oktatási intézmények, azon belül a pedagógusok gyakran figyelmen kívül hagyják. Ez azt vonja maga után, hogy az otthon elsajátított nyelvhasználati módok társadalmi előnyök és hátrányok forrásává válhatnak, tehát elősegíthetik vagy gátolhatják az érvényesülést és az előrehaladást a társadalmi intézményekben – többek között az iskolában. Az oktatás és nevelés folyamatában ugyanis nagyon sok, gyakran látens módon jelen lévő, nem tudatos hatás működik a gyerekek között fennálló különbségek kezelésével kapcsolatban (vö. Szabó 2012; Winifred–Langer 2014). Azok a pedagógiai eljárások, amelyek nem vesznek tudomást ezen különbségekről (azaz minden nem differenciált pedagógiai eljárás), a gyerekek közötti különbségeket erősítik. Ugyanígy a diákok közötti különbségek fokozódásával járhat minden olyan tanári tevékenység is, amely határozottan megkülönbözteti az egyes gyerekek által elfogadott és képviselt kultúrák elemeit (Nahalka 2003).

Ahogy az a fentebb kifejtésre került, a tanulók közötti különbségek egyike a nyelvi különbség: az otthon elsajátított alapnyelv, a nyelvi repertoár egyes elemeinek különbsége. Ez az iskolai lét és előrehaladás szempontjából többszörösen is meghatározó. Alapvetően az iskolai ismeretátadásnak a nyelv az elsődleges eszköze, ami azt is involválja, hogy az egyes pedagógiai feladatok – legyen az egy utasítás megértése vagy egy szövegértő teszt megírása – megoldása, elvégzése (a pedagógus által) meghatározott nyelvi kompetencia és repertoár meglétét, megértését és alkalmazni tudását igényli és előfeltételezi. Azonban az egyes feladatok megoldásához szükséges nyelvi ismeretekkel, készségekkel nem mindegyik gyerek rendelkezik, mivel nyelvi szocializációja során nem mindegyikük sajátította el ezeket. Továbbá, ha a tanuló nem ismeri jól az adott nyelvváltozatot, (meg)értési problémái lehetnek, és még ha ismeri is, de nem alapnyelvként, nyelvileg stigmatizálódhat (Hatos 2012; Réger 1990).

Ilyen esetekben nyelvi hátrányról beszélhetünk, ami szociolingvisztikai értelemben olyan, az egyéni verbális repertoárból eredő, külső (társadalmi-kulturális és szocializációs) okokból származó kommunikációs problémát jelent, amely gátolja a személyiségfejlődést és a társadalmi érvényesülést (vö. Zoller 2013). A nyelvi hátrány tehát nem más, mint nyelvi másság és ismerethiány; bizonyos fokú eltérés egy beszélő vagy beszélőcsoport nyelvhasználatában a társadalom mintaadó normaként tekinthető, elvárt nyelvhasználatához képest, illetve adott regiszter(ek) ismeretének a hiánya (M. Nádasi 2002). Vagyis a nyelvi hátrány esetében a gyermek számára az adott (beszéd)helyzetben korlátozottan vagy egyáltalán nem elérhetőek azok a nyelvhasználati eszközök, amelyek a sikeres problémamegoldást lehetővé teszik. A kérdés csak az, hogy ezekben a helyzetekben a pedagógus milyen stratégiát alkal-

maz, illetve milyen attitűdöt tanúsít a tanuló felé, s egyáltalán tisztában van-e ezzel a problémával. Amennyiben ugyanis a tanulók közötti nyelvi különbséget a pedagógus nem veszi figyelembe, a nyelvi hátrány nyelvi alapú diszkriminációt (más néven lingvicizmust) eredményez: a beszélőknek a nyelvhasználatuk alapján történő hátrányos vagy előnyös megkülönböztetését (Skutnabb-Kangas 1997).

Ám a nyelvi hátrány nem feltétlen vezet nyelvi alapú diszkriminációhoz, pláne nem azonos vele, viszont előfeltétele a nyelvi alapú diszkriminációnak; a nyelvi hátrány csak akkor realizálódik nyelvi alapú diszkriminációként, ha az a beszélő értékelésében, megítélésében is jelentkezik valamilyen formában. A nyelvi hátrány ugyanis „csak” lehetséges alapja – a szociológiai értelemben vett – előítéletnek és sztereotípiának, ami a diszkriminációhoz elvezet, ugyanis „míg az előítélet attitűdöket és véleményeket foglal magában, a diszkrimináció egy másik csoport vagy személy iránt ténylegesen tanúsított viselkedést jelent” (Giddens 2008: 381). Vagyis a nyelvi hátrányhoz először is nyelvi értékítéletnek, sztereotípiának (pl. nyelvi standardizmus) kell társulnia, majd ennek a viselkedésben kell megnyilvánulnia ahhoz, hogy nyelvi alapon történő diszkriminációról beszélhessünk. Ennek következtében a nyelvhasználó, jelen esetben a pedagógus, nyelvi attitűdjét önmagában még nem tekinthetjük nyelvi alapú diszkriminációnak, csakis akkor, ha az a pedagógus tevékenységében, viselkedésében (visszajelzéseiben, értékelésében) jelenik meg (vö. Giddens 2008: 380–385; Smith–Mackie 2004: 257–316).⁵

A pedagógus a saját nyelvváltozatával, nyelvhasználati módjával, az általa használt kifejezésekkel, nyelvi formákkal, valamint azok elrendezésével hátrányos helyzetbe hozhatja azokat a tanulókat, akik más nyelvi környezetből származnak. Egyfelől azért, mert ezen közösség nyelvhasználata és -változata eltér az otthonitól, így a gyermek rögtön hátrányból indul, hiszen az új tárgyi ismereteken felül egy új nyelvváltozatot is meg kell tanulnia – mindezt paradox módon egy számára idegen nyelvváltozat közvetítésével (vö. Council of Europe 2015). Másfelől a diák, még ha próbálja is megérteni, fogalmi rendszerébe beépíteni az említett eltéréseket, nem lesz rá képes, amennyiben beszéde miatt folyton kijavítják, félbeszakítják vagy rosszabb esetben megalázzák. Nem utolsósorban: a pedagógiai értékelés során a gyermek nyelvi repertoárja, alapnyelve alapján ítélik meg a teljesítményét olyan esetekben (is), amikor az ismeretjellegű tudást kívánják mérni a pedagógusok (vö. Hatos 2012; Meyer és mtsai 2015). A dolgozatomban csak ez utóbbival foglalkozom, annak ellenére, hogy a nyelvi percepcióban, megértésben jelentkező nyelvi hátrány vizsgálata legalább ennyire fontos.

A pedagógus negatív nyelvi attitűdökön alapuló tényleges tevékenységét, azaz a nyelvi alapú diszkriminációt tovább differenciálhatjuk aszerint, hogy a pedagógiai

5 Természetesen mindez elméleti szinten értelmezendő, a gyakorlatban a nyelvi hátrány nagy valószínűséggel nyelvi alapú diszkriminációt eredményez. Egy ellenpélda: ha a gyermek alapnyelve nem azonos a pedagóguséval, ám a pedagógus a számonkérésnél a tartalmi elemekre koncentrálna (nem pl. a nyelvi megformáltságra, stílusra, sztenderdnek való megfelelésre). A gyermek ugyan hátrányból indul, hiszen egy számára idegen nyelvváltozatban zajlik az oktatás, de nem részesül nyelvi diszkriminációban, mivel az idegen nyelvváltozat és a saját nyelvváltozat különbségei nincsenek kihatással a pedagógus értékelésére.

értékelésben hol jelentkezik: szóbeli/írásbeli jelzésekben vagy a szummatív értékelésben (osztályzatban). Az előbbi esetben nyelvi stigmatizációról beszélhetünk, ami a tanulónál a nyelvi bizonytalanság fokozódásával jár, így indirekt és implicit módon hat nyelvi produkciójára, illetve teljesítményére (ezt azonban nehezen lehetne mérni, ha egyáltalán lehetne).

Amikor a nyelvi diszkrimináció a szummatív értékelésben van jelen, nem történik más, mint hogy a pedagógus a tanuló nyelvi különbségét is beleszámítja az érdemjegyebe. Tehát a nyelvi diszkrimináció ezen formája nagyobb súllyal esik latba az iskolai sikertelenségben, hiszen a tanuló teljesítményéről ez a leginkább mérvado visszajelzés a pedagógiai folyamat összes szereplője felé.

Ennek következtében, ha a nyelvi alapú diszkrimináció iskolai megjelenését kívánjuk vizsgálni, a pedagógus attitűdjén túl figyelembe kell vennünk tényleges viselkedését is, ami a gyermek nyelvi produkciójára adott visszajelzések (azaz a tanár nyelvi produkciója) által lehetséges.

A nyelvi hátrány származhat nyelvváltozatból, nyelvjárásból és/vagy (a bernsteini értelemben vett) társadalmi osztályból, státuszból eredő nyelvhasználati módból. Az előbbi elsősorban fonológiai, morfológiai és lexikai szinten, míg az utóbbi lexikai és szintaktikai szinten jelentkezik, a korábbi kutatások (ezekről részletesen l. Jánk [2016: 26–39]) értelmében a legjellemzőbben a mondatok hosszában, illetve általánosságban a változatosabb szóhasználatban. Tehát ha a nyelvi alapú diszkrimináció vizsgálatát tűzzük ki célul, szükségszerűnek látszik a nyelvjárási jegyek mellett a társadalmi osztály különbségeiből származó szintaktikai és lexikai sajátosságokat is figyelembe venni – azaz nem csupán a sztenderdtől eltérő nyelvjárási természetű és a preskriptív pedagógusi szemlélet találkozásából származó nyelvi diszkriminációt, hanem az alacsonyabb és magasabb társadalmi státusz, szociokulturális háttér különbségeiből származó jellemzők pedagógiai értékeléséből származó diszkriminációt is vizsgálni.

A kutatás módszertana

A nyelvi alapú diszkriminációnak a pedagógiai értékelésben való vizsgálatával kapcsolatban alapvető problémaként jelentkezik, hogy a jelenség alapjául szolgáló nyelvi hátrány rendkívül erőteljesen összemosódik és összekapcsolódik az egyéb (pl. szociális) hátrányok alapjául szolgáló tényezőkkel. Ezek egy része természetesen kihat a gyermek nyelvi produkciójára, ám nem csak abban mutathatóak ki. A kedvezőtlen társadalmi státusz számos más formában – elégtelen táplálkozás, rossz lakásviszonyok, különórák lehetőségének hiánya, társadalmi és iskolai izoláció stb. (vö. Kertesi–Kézdi 2008) – is jelentkezhet, melyek kedvezőtlenül (és látens módon) befolyásolják az iskolai teljesítményt.

Így ha a nyelvi alapú diszkrimináció pedagógiai értékelésben betöltött szerepének a vizsgálatára vállalkozunk, elkerülhetetlen, hogy valamilyen módon kiszűrjük

az egyéb, nem a nyelvi diszkrimináció alapjául szolgáló tényezőket, azaz minden nem nyelvi hátrányt, mivel ezek erőteljesen torzítanak a kutatást. Ezeket a tényezőket a következőkben lehet meghatározni, annak függvényében, hogy tisztán a nyelvi alapú diszkrimináció maradjon a vizsgálat tárgya: (1) nem nyelvi intelligenciatípusok; (2) szociálpszichológiai tényezők legtöbbször (pl. személypercepció jelenségek [külső jegyek], holdudvarhatás; Pygmalion-effektus); (3) szocioökonómiai státusból (SES) származó nem nyelvi hátrányok vagy nyelven kívüli szociokulturális hátrányok.

Nyilvánvaló, hogy az említett tényezők részei a pedagógiai folyamatnak és értékelésnek, így a végső következtetések levonásánál mindenképp számításba kell venni őket. Azonban ahhoz, hogy a gyermek pedagógus általi nyelvi alapon történő diszkriminációját, valamint annak súlyát láthatóvá, bizonyíthatóvá tegyük, a nem nyelvi különbségekből származó, a pedagógus tényleges viselkedésében, s ezáltal az értékelésben megjelenő egyéb tényezőket ki kell zárunk a vizsgálatból.⁶

A módszertani problémák kiküszöbölése egy új módszer segítségével

A fentiekben említett módszertani problémák miatt a vizsgálatomban egy verbal guise módszeréhez hasonló vagy annak egy módosított változatoként felfogható új módszert dolgoztam ki, ami kifejezetten a nyelvi diszkrimináció pedagógiai értékelésben betöltött szerepének a mérésére alkalmas. Ennek tesztelésére egy próbavizsgálatot végeztem, melynek tanulságait a későbbiekben ismertetem.

A módszer alapja megegyezik a verbal guise alapjaival: az adatközlők különböző beszélőktől származó különböző nyelvváltozatokat hallgatnak meg, ám meghatározó különbség, hogy:

- a nyelvváltozatok nem csak nyelvjárás és sztenderd, hanem korlátozott és kidolgozott nyelvhasználati módra (kódra) is kiterjednek
- a viszonyítási pontot nem absztrakció képezi, hanem megadott szöveg
- a pedagógusok szummatív (azon belül: szóbeli feleltetés) értékelését is vizsgáljuk
- a pedagógiai folyamatban releváns tulajdonságcsoportok, faktorok szerepelnek a kérdőívben
- nincs kikényszerített válasz.

Mindez a korábbi kutatások eredményei felől nézve rendkívül lényeges különbség. Így elméletben egyrészt bizonyítható a nyelvi alapú diszkrimináció megléte, másrészt mérhetővé és elkülöníthetővé tehető a nyelvjárási és a szociális nyelvi hátrányon alapuló nyelvi diszkrimináció, valamint annak iskolai teljesítményre gyakorolt hatása is.

A módszer lényege a következő. Az adatközlők (miután kitöltötték az alapadataik felvételére szolgáló részt) először azt az utasítást kapják, hogy olvassanak el egy-egy

6 Hogy erre miért nem vagy csak korlátozottan alkalmasak a hagyományos szociolingvisztikai vagy szociológiai módszerek, arról lásd Jánk (2016).

rövid tananyagrészletet, majd ezt véve alapul értékeljenek egy-egy diákok által – a tananyagrészlet alapján – elmondott hangfelvételt (feleletet) tartalmi, azaz tárgyi tudás szempontjából. Ez megismétlődik többször (jelen esetben 6-szor) a vizsgálat során, más-más tananyagrészletekkel és hangfelvételekkel (ez annak függvénye, hogy milyen dimenziók mentén vizsgáljuk a nyelvi diszkriminációt). Minden egyes tananyagrészletet (alapszöveg) tehát egy felelet (hangfelvétel), majd egy értékelő rész (kérdőív) követ. A kérdőíves részben a tanulót kétféle módon kell a pedagógusoknak értékelniük: konkrét verbális produkciójára (azaz a feleletére) vonatkozóan, illetve a pedagógiai folyamaton belül lényeges tulajdonságcsoportokra vonatkozóan. Az előbbiben nem, az utóbbiban viszont választhatják a „nem tudom eldönteni” lehetőséget. Ez azért lényeges, mert az ilyen típusú vizsgálatoknál az adatközlő kényszerített választ ad, azaz mindenképp döntenie kell a beszélő egyes személyiségjegyeinek milyenségéről egy rövid nyelvi produktum alapján. Így épp attól a választási lehetőségtől lesz megfosztva az adatközlő, amit tudományos szempontból a leginkább kedvezőnek, kívánatosnak tartunk.

Egyszerűbben: a pedagógusoknak hat rövid tananyagrészlet felelet formájában elmondott változatát kell értékelniük különböző szempontok mentén. A kérdések két nagy csoportra tagolódnak: a konkrét feleletre vonatkozó, illetve a tanuló személyiségére vonatkozó kérdésekre. A feleletek 3 dimenzió mentén változnak: (1) standardizáltság (standard vagy nem standard); (2) nyelvhasználati mód vagy kód (korlátozott vagy kidolgozott); (3) információtartalom (100% vagy 60%).

Az (1) *standardizáltság* pont a standardnak való megfelelésre vonatkozik. Jelen vizsgálatnál a hangfelvételek két 12 éves – egy szlovákiai és egy magyarországi magyar – kislánytól származnak, akiknek a hangbeli adottságai nagyjából megegyeznek. A szlovákiai magyar kislány keleti palóc nyelvjárásban, míg a magyarországi kislány a standardnak megfelelő nyelvváltozatban beszél.

A (2) *nyelvhasználat kidolgozottsága* dimenziónál a korábbi kutatások eredményei mentén modelleztem a kétfajta – kidolgozott és korlátozott – nyelvhasználati módot (kódot). Ennek megfelelően a mondatok hosszúsága és a változatos szóhasználat változik a felvételekben e szempont szerint. A korlátozott nyelvhasználati mód rövidebb, többnyire tömondatokat és kevésbé változatos szóhasználatot, ennek érdekében gyakoribb szóismétlést, míg a kidolgozott nyelvhasználati mód összetettebb mondatokat és változatos szóhasználatot (jóval kevesebb szóismétlést) jelent a szövegekben.⁷

A (3) *tartalmazott releváns információk mennyisége* pont az alapszövegből visszazamondott releváns információkat jelöli. Ennek mentén szintén két esetet model-

⁷ Tehát a kód fogalma jelen kutatásban és dolgozatban kisebb megszorításokkal feleltethető meg a bernsteini értelemben vett kód fogalmának, mivel a kutatásban a Bernstein-féle elméletre épülő, ám hazai kutatások eredményei és tanulságai alapján modelleztem le ezeket (ezért használtam a nyelvhasználati mód terminust). Mindazonáltal Bernstein alapítéze – mely szerint a társadalmi különbségeken alapuló, korlátozott nyelvi kóddal rendelkező tanulók hátrányban lesznek a kidolgozott kóddal rendelkező társaikkal szemben, illetve hogy ebből kiindulva az iskola (mivel nem ismeri ezt a probléma- és feszültségforrást) a tanulók közötti különbségeket tovább mélyíti, ezzel a nyelvi és nem nyelvi hátrány később továbböröklődik a következő generációk számára – ugyanúgy megállja a helyét (vö. Bernstein 1962, 1977).

leztem: minden információt tartalmazó (információk mennyisége 100% – hiányzó információk száma: 0), illetve nem minden információt tartalmazó (információk mennyisége 60% – hiányzó információk száma: 4) feleletet.

A 3 dimenzió alapján összesen nyolc felvétel hozható létre, mégpedig:

1. **Nem standard – kidolgozott – információk mennyisége 100% (hiányzó információk száma: 0)**
2. **Standard – korlátozott – információk mennyisége 100% (hiányzó információk száma: 0)⁸**
3. **Nem standard – korlátozott – információk mennyisége 100% (hiányzó információk száma: 0)**
4. **Standard – kidolgozott – információk mennyisége 60% (hiányzó információk száma: 4)**
5. **Nem standard – kidolgozott – információk mennyisége 60% (hiányzó információk száma: 4)**
6. **Standard – korlátozott – információk mennyisége 60% (hiányzó információk száma: 4)**
7. Nem standard – korlátozott – információk mennyisége 60% (hiányzó információk száma: 4)
8. Standard – kidolgozott – információk mennyisége 100% (hiányzó információk száma: 0).

Ezek közül a kiemelt hat szerepelt a próbamérésben, aminek az az oka, hogy a nyolc felvétel valószínűleg túlságosan sok lenne a tesztalanyok szempontjából: egész egyszerűen nagyobb lenne rá az esély, hogy kevesen és/vagy kevésbé figyelmesen töltik ki a kérdőívet az alanyok. Ezen túlmenően a kihagyott két felvétel megítélése kevésbé lényeges a többi hathoz képest, ugyanis ezek a képzeletbeli attitűdskála két végpontján helyezkednek el, vagyis ezek megítélése lenne a leginkább szélsőséges, így valószínűsíthető, hogy kevésbé bírnának jelentőséggel a vizsgálat szempontjából, mint a másik hat felvétel.

A próbavizsgálat

A vizsgálatot online⁹ végeztem 2016. október 26. és november 1. között a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Karának általam (is) tanított hallgatóinak körében: 50 óvodapedagógus vagy magyartanári szakkal rendelkező hallgató vett részt (vagyis az eredmények egyelőre következtetési alapot nyújtanak a nyelvi diszkriminációra vonatkozóan). Ez három olyan hallgatókból álló csoportot jelentett, melynek tagjai biztosan megismerkedtek a leíró szemléletű és a

⁸ Ennél a felvételnél a korlátozottság nem jelent meg elég erőteljesen a rögzített hanganyagban, amire sajnos csak utólag derült fény. Ennek következtében ez a felvétel a nyelvhasználati módot illetően inkább a korlátozott és kidolgozott nyelvhasználati mód között helyezkedik el, és az utóbbihoz közelebb.

⁹ A módszer természetesen alkalmazható élőben is.

hozzáadó módszert előnyben részesítő, a lingvicizmus kártékonyására rávilágító elméleti háttérrel, ugyanis az *Anyanyelvi nevelés módszertana* című kurzuson többek között ezt is oktattam nekik – méghozzá a vizsgálat előtti hetekben (továbbá: a tan-széken többnyire ez a szemlélet uralkodik).

Azért döntöttem így, mert feltételeztem, hogy ha az ilyen elméleti alapokkal rendelkező hallgatóknál kimutatható a nyelvi alapú diszkrimináció, akkor szinte biztosra vehető, hogy a pályán lévő pedagógusoknál is. Továbbá az említett hallgatók mindegyike pedagógiai irányultságú szakot végez. A nemek arányát tekintve a nők voltak jelentős többségben a férfi pedagógusjelöltekkel szemben: 42 nő (84%) és mindössze 8 férfi (16%) töltötte ki a kérdőívet. A korosztály szempontjából teljesen homogén csoportról beszélhetünk: minden adatközlő 18 és 29 év közötti.

Az adatok kiértékelése

A vizsgálat eredményeinek átfogó ismertetésére és részletes elemzésére – a területi korlátok, valamint a változók rendkívül magas száma miatt – ebben a munkában nem vállalkozhatok. Ebből kifolyólag csak a leginkább releváns, többségében a bernsteini elmélet alátámasztására szolgáló részeredményeket mutatom be.

A konkrét osztályzatok

A szituatív értékelés szummatív, a feleletet osztályzat formájában értékelő részében az adatok többnyire az előzetes feltevésemnek megfelelően alakultak. A pedagógusjelöltek által adott osztályzatok átlaga az alábbi táblázatban látható.

1. táblázat: A feleletek osztályzattal történő értékelésének átlagai

Felelet	Standardizáltság	Nyelvhasználati mód	Információk mennyisége (%-ban)	Osztályzatok átlaga (magyar)
1.	Nem standard	Kidolgozott	100%	4,90
2.	Standard	Korlátozott	100%	4,96
3.	Nem standard	Korlátozott	100%	4,58
4.	Standard	Kidolgozott	60%	4,38
5.	Nem standard	Kidolgozott	60%	4,30
6.	Standard	Korlátozott	60%	4,40

A pedagógusjelöltek – ahogy ez többnyire várható volt – a legkedvezőbben a 2. feleletet (standard – korlátozott – információk mennyisége 100%) ítélték meg: 48 fő a legjobb osztályzatot adta, 2 fő négyest. Ez nem sokkal tért el az első feleletre adott (nem standard – kidolgozott – információk mennyisége 100%) osztályzatok arányától, ott valamivel többen – 5 fő – adtak négyest és 45 fő ötöst.

Ellenben a 3. felelet (nem standard – korlátozott – információk mennyisége 100%) értékelésénél már jobban megoszlottak az arányok. Jóval kevesebben adtak

maximális (ötös) érdemjegyet: mindössze 30 fő. A maradék 20 fő közül 19 négyesre, míg 1 személy közepesre értékelte a nem standardban és korlátozott nyelvhasználatnál történő szóbeli felelést. Ez jelentős különbség, hiszen ennek értelmében a válaszadók több mint egyharmada egy teljes érdemjeggyel rosszabbat adna a tanulónak, pusztán azért, mert nem a standard nyelvváltozatot beszéli és nem a kidolgozott nyelvhasználati módot használja – annak ellenére, hogy ugyanazokat a lényegi információkat közölte, mint a másik két tanuló. Ebből arra következtethetünk, hogy a nyelvhasználati mód jelentős mértékben befolyásolja egy-egy felelet megítélését.

Ami a nem minden információt tartalmazó feleleteket illeti, megállapítható, hogy kevésbé markáns különbségek mutatkoztak az adatokban, egy dolgot azonban mindenképp szükséges kiemelni. A pedagógusjelöltek osztályzata a 4. (standard – kidolgozott – információk mennyisége 60%) felelet esetében ekképp alakult: 22 fő ötöst, 25 fő négyest, valamint 3 fő középezt adott. Ez két aspektus tekintetében igen fontos. Egyrészt a pedagógusjelöltek közel fele minimum egy érdemjeggyel jobbat adott a tanulónak, mint amit a teljesítménye reálisan indokolt volna. Másrészt itt mutatkozik meg a legszembetűnőbben a nyelvi hátrány és diszkrimináció, illetve a Bernstein-féle elméleti alaptézis: míg a harmadik felelőt, aki mindent megtanult, ám kettős nyelvi (nyelvváltozati és nyelvhasználati) hátrányban van, a válaszadók több mint egyharmada (pontosan 38%) alulértékeli, addig a negyedik felelőt, aki nem tanult meg mindent, de nincs nyelvi hátránya, a válaszadók majdnem fele (44%) felértékeli. Ez nemcsak azt jelenti, hogy akik hátrányban voltak, még nagyobb hátrányba kerülnek, hanem azt is, hogy azok, akik előnyben voltak, még nagyobb előnyre tesznek szert.

A feleletre vonatkozó állítások értékelése

A konkrét feleletre vonatkozó állítások a felelet információtartalmának, a tanuló felkészültségének, illetve a tananyag megértésének (inverze bemagolásának) pedagógusi megítélését kívánta felmérni. Az adatközlőknek egy 1-től 5-ig (1 – egyáltalán nem igaz; 2 – többnyire nem igaz; 3 – valamelyest igaz, valamelyest nem igaz; 4 – többnyire igaz; 5 – teljes mértékben igaz) terjedő skálán kellett értékelniük a négy állítást ebben a részben.

Alapvető különbség volt a feleletek ezen szempontú megítélésében, hogy az első két (1. és 2. sz.) felelet esetében a pedagógusjelöltek (egyetlen adatközlő kivételétől eltekintve) teljes mértékben igaznak (1. felelet: 41 fő; 2. felelet: 43 fő) vagy többnyire igaznak (1. felelet: 9 fő; 2. felelet: 6 fő) tartották azt az állítást, hogy *„a tanuló minden lényeges információt elmondott”*. Ellenben a 3. felelet esetében – ahol a gyermek szintén minden információt közölt, csak nyelvjárásban és korlátozott nyelvhasználati móddal – csupán 23 fő tartotta teljesen igaznak és 18 fő többnyire igaznak ugyanezt az állítást (ez összesen annyi, mint az 1. felelet esetében a „teljes mértékben igaz” aránya, és kevesebb, mint ugyanez a százalék a 2. feleletnél). Ehhez jön még 6 fő „valamelyest igaz, valamelyest nem igaz” és 3 fő „többnyire nem igaz” értékelése.

A másik három (4., 5., 6.) felelet, melyek nem tartalmaztak minden információt, jóval bizonytalanabb megítélést kapott. Mindháromnál magas volt a középű, „valamelyest igaz, valamelyest nem igaz” választás (4. felelet: 18 fő; 5. felelet: 17 fő; 6. felelet: 13 fő). Viszont a többnyire (ezen feleletek sorrendje szerint: 21 fő – 16 fő – 23 fő) és teljes mértékben igaz (4 fő – 10 fő – 10 fő) válaszok aránya is a vártnál magasabb volt mindegyik felelet esetében. Tehát nagyjából a pedagógusjelöltek fele – a szembetűnő hiányzó információk ellenére – nem igazán veszi észre a tartalmi hiányosságokat – nyelvvaltozattól és nyelvhasználatától függetlenül.

Érdekes, hogy egyetlen pedagógusjelölt sem merte az „egyáltalán nem igaz” lehetőséget választani a 4. (standard és kidolgozott, de 60% információt tartalmazó) felelet esetében, ám az 5. és 6. feleletnél (bár csak 1-1 adatközlő) igen.

A „*tanuló maximálisan felkészült volt*” állításnál jóval jelentősebb különbségek rajzolódtak ki. Még markánsabban mutatkozott meg a kettős (nem standard és nem kidolgozott) nyelvi hátrány a minden információt tartalmazó feleleteknél. Míg az első két felelet esetében a teljes mértékben igaz (1. felelet: 32 fő; 2. felelet: 37 fő) és a többnyire igaz (1. felelet: 15 fő; 2. felelet: 9 fő) válaszok együttesen 47-47 személynél (azaz a válaszadók 94-94%-ánál) jelentek meg, addig ez a 3. felelet esetében csupán 32 személynél (62%-nál, méghozzá 14 és 17 fő eloszlásban). Vagyis az első két felelethez képest még feleannyian sem voltak meggyőződve teljes mértékben arról, hogy a tanuló felkészült volt. Továbbá a fennmaradó 19 adatközlőből 6 többnyire nem tartotta felkészültnek a tanulót, 13 személy pedig a középértéket jelölte meg. Összességében tehát ismét a nyelvileg kétszeresen hátrányban lévő tanulót ítélték meg jóval kedvezőtlenebbül.

Mindehhez hozzáadódik a nem minden információt tartalmazó feleletek eredménye. A pedagógusjelöltek nagyjából egyformán ítélték meg a hiányos feleletek mindegyikét, és itt már erőteljesen megjelent a hiányos és minden információt tartalmazó szóbeli produktumok elkülönítése az értékelésben. Jóval kevesebben gondolták a tanulót teljesen (ezen feleletek sorrendje szerint: 7 – 7 – 6 fő) és többnyire felkészültnek (17 – 13 – 18 fő). A legtöbben (21 – 18 – 18 személy) a „valamelyest igaz, valamelyest nem igaz” opciót választották.

„*A tanuló felelete meggyőződött arról, hogy a tanuló az adott tananyagot érti*” és „*A tanuló inkább bemagolta a tananyagot, mintsem megértette azt*” állítások ellentétpárok voltak, ami a statisztikai adatokban is javarészt tükröződött, ezért ezeket az adatokat együttesen mutatom be.

Az adatokból az látszik, hogy a pedagógusjelöltek a legkedvezőbben egyértelműen a 2. felelet értékeltek a megértés szempontjából: 30 fő teljesen igaznak, 14 fő többnyire igaznak vélte az első állítást. Ezt – mind a megértésre, mind a magolásra vonatkozó állításnál – két nem minden információt tartalmazó szöveg követte:¹⁰ a 4. és az 5. felelet, melyek közös jegye a kidolgozottság.

10 Bár a sorrend nem volt azonos (megértésnél a 4. felelet, magolásnál az 5. követte az elsőt), illetve a megértésre vonatkozóan az 1. felelet nagyjából azonos megítélés alá esett, mint az 5.

A korlátozott nyelvhasználati módban elmondott feleletek (leszámítva a standard, minden információt tartalmazókat) minden esetben a legkedvezőtlenebb megítélés alá estek. Olyannyira, hogy a magolásra vonatkozó állításnál a 3. (nem standard és korlátozott, de minden információt tartalmazó) feleletnél ítelték meg a legkedvezőtlenebbül a gyermeket a pedagógusjelöltek (annak ellenére, hogy az minden információt elmondott): összesen 17 fő értett többnyire vagy teljesen egyet azzal, hogy a tanuló inkább magolt, mintsem megértette az anyagot. Ugyanez a megértésre vonatkozóan is megfigyelhető, annyi különbséggel, hogy ott a 6. standard, de korlátozott és nem minden információt tartalmazó felelet nagyjából azonos mértékű kedvezőtlen megítélés alá esett.

Általános jellemzőkre vonatkozó állítások

A nyelvi alapú diszkrimináció pedagógiai értékelésében – illetve a társadalmi egyenlőtlenségekben – rendkívül releváns, hogy a pedagógusok milyen nyelvi attitűdökkel rendelkeznek a tanulói attitűdöket, személyiségjegyeket illetően. A vizsgálat ezt hat állítás 5+1 fokú skálán való értékelésével kívánta kideríteni, vagyis lehetőséget adott arra is az adatközlőknek, hogy amennyiben úgy gondolják, nem tudják vagy nem kívánják eldönteni az egyes állítások igazságtartalmát, ne kelljen választaniuk.

Az állításokat alapvetően két csoportra oszthatjuk: a tanuló tantárgyhoz való viszonyára, valamint a tanuló személyiségére vonatkozó állításokra. Elsőként a tantárgyra vonatkozó állítások eredményeit ismertetem, majd áttérek a tanuló személyiségére vonatkozó állításokra, ám a terjedelmi korlátok miatt a teljesség igénye nélkül teszem mindezt.

Az elhangzott feleletek alapján meghozott, az egyes tanulók nyelvtan tantárgyhoz való viszonyára vonatkozó attitűdök között megdöbbentő különbségek voltak. Két kiugró érték jelent meg a nyelvtan tantárgy szeretetére vonatkozóan. A pedagógusjelöltek a 2. felelőről gondolták leginkább azt, hogy szereti a magyar nyelvtan tantárgyat (20 fő teljes, míg 18 fő többnyire igaznak vélte az állítást), és a 3. felelőről feltételezték ugyanezt a legkevésbé. Az utóbbinál a középérték (12 személy) és a „nem tudom eldönteni” válasz (21 személy) dominált, míg csupán egyetlen személy (2%) vélte teljes mértékben igaznak az állítást; 8 fő többnyire igaznak, 6 fő pedig épp ellenkezőleg, többnyire nem igaznak tartotta azt – ilyen szélsőségesen kedvezőtlen eredmény egyetlen feleletnél sem figyelhető meg. S mindezt úgy, hogy a gyermek tartalmi szempontból hibátlan feleletet produkált.

Nagyon kedvezően ítelték meg a pedagógusjelöltek továbbá a standard nyelvvaltozatban és kidolgozott kóddal beszélő 4. felelő magyar nyelvtanhoz való viszonyát is: nagyjából kétharmaduk (62%) értett teljesen vagy többnyire egyet az állítással. A 6., szintén standard nyelvvaltozatú, ám korlátozott nyelvhasználati módot használó felelőt viszonylag kedvezően ítelték meg a tantárgy szeretete kapcsán: a pedagógusjelöltek nagyjából fele többnyire (19 fő) vagy teljesen (5 fő) igaznak vélte az

állítás (bár a 4. feleletnél magasabb volt a „teljes mértékben igaz” választás aránya). A másik két feleletet (1. és 5.) produkáló gyerekekkel kapcsolatban 18-18 adatközlő gondolta ugyanezt.

A nyelvtan tantárgy szeretetével kapcsolatos összesített eredmények az alábbi táblázatban láthatók:

2. táblázat: Az „Olyan diák felelt, aki szereti a magyar nyelv tantárgyat” állítással kapcsolatos adatok az egyes feleletekre lebontva

Felelet száma	Skála értékei – adatközlőszám (%)					
	Egyáltalán nem igaz	Többnyire nem igaz	Valamelyest igaz, valamelyest nem igaz	Többnyire igaz	Teljes mértékben igaz	Nem tudom eldönteni
1.	0 (0%)	1 (2%)	10 (20%)	17 (34%)	1 (2%)	21 (42%)
2.	0 (0%)	2 (4%)	1 (2%)	18 (36%)	20 (40%)	9 (18%)
3.	2 (4%)	6 (12%)	12 (24%)	8 (16%)	1 (2%)	21 (42%)
4.	0 (0%)	1 (2%)	8 (16%)	24 (48%)	7 (14%)	10 (20%)
5.	0 (0%)	2 (4%)	13 (26%)	14 (28%)	4 (8%)	17 (34%)
6.	0 (0%)	1 (2%)	6 (12%)	19 (38%)	5 (10%)	19 (38%)

A „nem tudom eldönteni” válaszok száma a két minden információt tartalmazó, de nem standard feleletnél (1. és 3.) volt a legmagasabb (21-21 fő), míg a legalacsonyabb a 2. és a 4. feleletnél (9 fő és 10 fő). Vagyis a legbizonytalanabb megítélése alá a nem standard felelők estek.

Nagyjából ugyanez a mintázat figyelhető meg a második állítással – „Olyan diák felelt, aki érti a magyar nyelvtant” – kapcsolatos eredményeknél, amit az alábbi táblázat szemléltet:

3. táblázat: Az „Olyan diák felelt, aki érti a magyar nyelvtant” állítással kapcsolatos adatok az egyes feleletekre lebontva

Felelet száma	Skála értékei – adatközlőszám (%)					
	Egyáltalán nem igaz	Többnyire nem igaz	Valamelyest igaz, valamelyest nem igaz	Többnyire igaz	Teljes mértékben igaz	Nem tudom eldönteni
1.	1 (2%)	1 (2%)	16 (32%)	20 (40%)	2 (4%)	10 (20%)
2.	0 (0%)	0 (0%)	3 (6%)	18 (36%)	25 (50%)	4 (8%)
3.	0 (0%)	9 (18%)	16 (32%)	11 (22%)	3 (6%)	11 (22%)
4.	0 (0%)	2 (4%)	10 (20%)	20 (40%)	13 (26%)	5 (10%)
5.	0 (0%)	3 (6%)	14 (28%)	19 (38%)	10 (20%)	4 (8%)
6.	0 (0%)	4 (8%)	10 (20%)	18 (36%)	8 (16%)	10 (20%)

A pedagógusjelöltek legkevésbé a 3. felelőről, míg a leginkább a 2. felelőről gondolták úgy, hogy érti a nyelvtant. Míg az adatközlők fele teljes mértékben egyetértett azzal,

hogy a 2. felelő érti a nyelvtant, addig ugyanez a szám a 3. felelő esetében csupán 3 fővált. Ezzel szemben a „többnyire nem igaz” válasz ez utóbbi felelőnél kiugróan magas: kilencen vélték így az adatközlők közül. Az előzőekhez hasonlóan ennél az állításnál is a 4. standard-kidolgozott, de nem minden információt tartalmazó felelet részesült a második legjobb megítélésben (pontosan kétharmada a megkérdezetteknek többnyire vagy teljesen igaznak vélte az ide tartozó állítást).

Mindezek mellett elgondolkodtató, hogy a pedagógusjelöltek több mint kétharmada gondolja úgy, hogy egy 1 perces felelet alapján képes megítélni a tanuló tantárgyhoz fűződő viszonyát. A tantárgy szeretetére vonatkozóan nagyjából kétharmada (68%), míg a tantárgy értésére az adatközlők jelentős része (85%) a „nem tudom eldönteni” opciót választotta.

A tanuló személyiségére vonatkozó, tanítási-tanulási folyamattal kapcsolatos állításokból négy volt,¹¹ s ezek mindegyikénél ugyanaz a két szélsőérték jelentkezett, mint a fenti, tantárgyra vonatkozó állítások esetében. Vagyis a pedagógusjelöltek a tanuló egyes személyiségjegyeit a legkedvezőtlenebbul a 3. felelet, míg a legkedvezőbben a 2. felelet esetében ítélték meg – a jó gondolkodást illetően éppúgy, mint a szorgalomra vagy a magatartásra vonatkozóan. Ezzel kapcsolatban csupán egyetlen megjegyzés: a gyermek hiába sajátította el az aktuális tananyagot teljes egészében: ha nem standard és nem kidolgozott a beszéde, sokkal kevésbé feltételezik róla a pedagógusok, hogy jó magaviseletű vagy szorgalmas. Ellenben ha a standard nyelvváltozatnak megfelelő, különösen ha még kidolgozott is a beszéde, akkor szorgalmasnak és jó magaviseletűnek tartják a tanulót – függetlenül a felkészültségétől. Mindezt annak ellenére, hogy lehetőség volt a „nem tudom eldönteni” opciót választani.

Tanulságok, kitekintés

A kapott adatok arra engednek következtetni, hogy a nyelvi hátrány, illetve a nyelvi alapú diszkrimináció erőteljesen jelen van a pedagógiai értékelésben, még ha a vizsgálat csupán egy kisebb mintára, 50 pedagógusjelöltre vonatkozott is (de azt sem szabad elfelejteni, hogy ők alapos felkészítést kaptak a témából). A konkrét érdemjegyekre vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy 19 pedagógusjelölt egy teljes érdemjeggyel rosszabbat adott a tanulóknak, pusztán azért, mert nem a standard nyelvváltozatnak és nem a kidolgozott nyelvhasználati módnak megfelelően beszéltek – hiába tudták tökéletesen az aktuális tananyagot.

Ha ezt a másik oldalról közelítjük meg: amennyiben a tanuló a standard nyelvváltozatnak és a kidolgozott nyelvhasználatnak megfelelően felelt, 22 pedagógusjelölt egy jeggyel jobbat adott – függetlenül attól, hogy a tanuló több lényegi információt is kihagyott a feleletéből. Ha ezt két érdemjegyre vetítjük ki – azaz a lényegi

11 A következő négy állítás szerepelt a vizsgálatban: (1) A felelő alapvetően egy jó gondolkodású gyerek; (2) A felelő az osztály legjobb tanulói közé tartozik; (3) A felelő jó magaviseletű gyerek; (4) A felelő szorgalmas diák.

információk 60%-át tartalmazó feleletek értékét hármás érdemjegynek feleltetjük meg – akkor ugyanez a szám szinte minden jelöltre (94%-ukra) igaz.

Ezeket az adatokat támasztották alá a feleletekre vonatkozó állítások értékelései is. Minden esetben – a tantárgy szeretetétől kezdve a tanuló szorgalmáig – a minden információt tartalmazó, de nem standard nyelvváltozatú és korlátozott nyelvhasználatú feleletet ítélték meg legkedvezőtlenebbül a pedagógusjelöltek. Viszont a standard nyelvváltozatban elhangzó feleleteket (vagy inkább felelőket) szinte minden esetben kedvezőbben ítélték meg annál, mint ahogy azt a felelet tartalma indokolta volna.

Annak ellenére, hogy az adatközlőknek ennél a vizsgálatnál lehetőségük volt a „nem tudom eldönteni” lehetőséget választani a tanuló személyiségével kapcsolatos kérdéseknél, átlagban csupán a pedagógusjelöltek egynegyede élt ezzel egy-egy állítás kapcsán. Ezekben az esetekben is javarészt a nem standard feleleteknél jelölték be ezt az opciót, és legkevésbé a standard minden információt tartalmazó feleletnél. Mindebből következik, hogy a pedagógusjelöltek többsége úgy véli, hogy egy mindössze egy percig tartó feleletből képes megállapítani az adott tanuló egyes tanulással kapcsolatos személyiségjegyeit (pl. jó gondolkodású, jó magaviseletű, szorgalmas, érti a nyelvtant).

Fontos megemlíteni, hogy a nyelvi hátrányból fakadó diszkrimináció – ahogy ezt Bernstein elmélete is hangsúlyozza – a gyakorlatban igen szorosan összefügg más szocializációs tényezőkkel. Habár a nyelvi szocializáció önmagában is megjelenhet mint a diszkrimináció alapjául szolgáló hátrány, valószínűleg sokkal jellemzőbb, hogy az egyéb szocializációban gyökerező tanulói nehézségekkel együttesen van jelen mind a pedagógiai, mind a hétköznapi élet során.

A vizsgálatban használt módszer először került kipróbálásra, így a kapott adatok és az észrevételek fontos tanulságokkal szolgáltak a módszer további alkalmazása tekintetében. Az elsődleges finomítások a hangfelvételeket érintik. Hangsúlyozandó azonban, hogy az említett korrigálásra, finomításra szoruló hibák nem befolyásolják vagy módosítják a dolgozatban szereplő eredményeket, megállapításokat; azok ezek figyelembevételével kerültek elemzésre.

A vizsgálattal egyértelműen beigazolódott az a – Bernstein elméletén alapuló – hipotézis, mely szerint a nyelvi hátrány következtében fellépő nyelvi alapú diszkrimináció jelen van a pedagógiai értékelésben, valamint fontos szereppel bír az iskolai kudarcokban és sikertelenségben (még ha ez egyelőre csupán a pedagógusjelöltekre vonatkoztathatóan jelenthető ki). Azonban a módszer alkalmas ennek vizsgálatára, így – a finomításokat és korrekciós lépéseket követően – egy nagyobb mintán, pedagógusok vizsgálatára is indokolt az alkalmazása.

Abstract: There are many factors which distort the teacher's assessment and evaluation in the process of education. These distorting factors include when teachers stigmatize those language variants that the child brought from home. According to my hypothesis during educational assessment the students' performances are judged based on this language variation instead of factual knowledge intended to be measured. Therefore, in my research I examine the influence of the student's basic language on the validity of the evaluation, and the teacher's attitude in such situations, when he/she intends to measure the student's factual knowledge by an oral speech production. However, the traditional research methods are inadequate for this measure, consequently a partly new approach is required.

The method requires the teachers to evaluate, based on various aspects, the oral test versions of six short teaching material parts. The questions may be divided into two main groups: those related to the actual test performance and those to the students' personality. The answers vary along three dimensions: (1) standardization (standard or non-standard); (2) Code (restricted or elaborated); (3) information content (100% or 60%).

In my work, I will introduce this method and the methodological consequences of the pilot study that uses this method.

Keywords: Bernstein, linguistic discrimination, linguistic disadvantage, pedagogical evaluation

Irodalom

- Andor M. – Liskó I. (2000): *Iskolaválasztás és mobilitás*. Budapest: Iskolakultúra Kiadó.
- Andorka R. – Simkus A. (1983): Az iskolai végzettség és a szülői család társadalmi helyzete. *Statistikai Szemle*, 6: 592–61.
- Bartha Cs. (1999): *A kétnyelvűség alapkérdései*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bernstein, B. (1962): Linguistic Codes, Hesitation Phenomena and Intelligence. *Language and Speech*, 5(1): 31–46.
- Bernstein, B. (1975): Nyelvi szocializáció és oktathatóság. In Pap M. – Szépe Gy. (szerk.): *Társadalom és nyelv*. Budapest: Gondolat, 393–435.
- Bernstein, B. (1977): *Class, Codes and Control. Volume III.: Towards a theory of educational transmissions*. London – New York: Routledge and Kegan Paul.
- Council of Europe (2015): The language dimension in all subjects. A Handbook for Curriculum development and teacher training. [URL: http://www.coe.int/t/dg4/linguistic/Source/Handbook-Scol_final_EN.pdf – 2017. április 20.]
- Csepeli Gy. (1997): *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris.
- Davies, A. W. – Langer, N. (2014): Die Sprachnormfrage im Deutschunterricht: das Dilemma der Lehrenden. In Plewnia, A. – Witt, A. (eds.): *Sprachverfall? Dynamik – Wandel – Variation*. Berlin–Boston: de Gruyter, 299–322.
- Derdák T. – Varga A. (2008): Az iskola nyelvezete – idegen nyelv. [URL: <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00025/pdf/07.pdf> – 2016. december 16.]
- Feischmidt, M. – Messing, V. – Neményi, M. (2010): *Community Study Report: Hungary. (EDUMIGROM Report)*. Budapest: Central European University, Center for Policy Studies.
- Giddens, A. (2008): *Szociológia*. (Második kiadás) Budapest: Osiris.

- Hatos A. (2012): Nyelvi hiányosságok vagy rossz attitűd? A nagyvárad általános iskolás diákok tanulmányi eredményeinek interetnikai vizsgálata. *Szociológiai Szemle*, 22(2): 111–128.
- Heckmann, F. (1992): Etnicitás, modern nemzetállam és etnikai kisebbségek. *Regio*, 3(1): 18–21.
- Hegedűs R. (2016): Számok-arányok-mintázatok a felsőoktatásba felvett hátrányos helyzetűek esetében. [URL: http://www.moderngeografia.eu/wp-content/uploads/2016/11/2016_III_01_hegedus.pdf – 2017. április 16.]
- Jánk I. (2016): Nyelvi diszkrimináció a pedagógiai értékelésben (kézirat). Nyitra.
- Kálmán L. (2014): Mit művelünk? [URL: http://www.tani-tani.info/101_kalman – 2017. február 16.]
- Kertesi G. – Kézdi G. (2008): A szegénység átörökítésének közvetlen és rejtett csatornái. In Sallai É. (szerk.): *Társadalmi egyenlőtlenségek, a nem hagyományos családmodell, a szülői viselkedés és a gyermekek fejlődésének összefüggései*. Budapest: Educatio Társadalmi Szolgáltató Közhasznú Társaság, 135–142.
- Kontra M. (2006): A magyar lingvicizmus és ami körülveszi. In Sipőcz K. – Szeverényi S. (szerk.): *Elmélkedések népekről, nyelvekről és a profán medvéről. Írások Bakró-Nagy Marianne tiszteletére*. Szeged: SZTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, 83–106.
- Lawton, D. (1975): Bernstein nyelvvel és társadalmi osztállyal kapcsolatos munkásságának bírálata. In Pap M. – Szépe Gy. (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Budapest: Gondolat, 435–470.
- M. Nádasi M. (2002): Nyelvi hátrány és iskola. *Iskolakultúra*, 6 (7): 84–93.
- Mackie, D. M. – Smith, E. R. (2004): *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris.
- Meyer, O. – Coyle, D. – Halbach, A. – Schuck, K. – Ting, T. (2015): A pluriliteracies approach to content and language integrated learning: developing learner progression in academic knowledge-construction and meaning making. *Language, Culture and Curriculum*, 28(1): 41–57.
- Nahalka I. (2003): Az oktatás társadalmi meghatározottságának értelmezési keretei. In Falus I. (szerk.): *Didaktika. Elméleti alapok a tanítás tanuláshoz*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 38–56.
- Pap M. – Pléh Cs. (1972): A szociális helyzet és a beszéd összefüggései az iskoláskor kezdetén. *Valóság*, 2: 52–58.
- Pataki F. (1997): Identitás – személyiség – társadalom. In Lengyel Zs. (szerk.): *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris, 512–523.
- Réger Z. (1990): *Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció, nyelvi hátrány*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Sándor K. (2001): „A nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája”: az emberek nyelvhasználata. *Replika*, 45–46: 241–259.
- Sándor K. – Pléh Cs. – Langman, J. (1998): Egy magyarországi „ügynökvizsgálat” tanulságai. *Valóság*, 8: 27–40.

- Skutnabb-Kangas, T. (1997): *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Budapest: Teleki László Alapítvány, Kisebbségi Adattár VIII.
- Szabó T. P. (2012): „*Kirakunk táblákat, hogy csúnyán beszélni tilos*”. *A javítás mint gyakorlat és mint téma diákok és tanáraik metanyelvében*. Dunaszerdahely: Gramma
- Tancz T. (2011): A kommunikáció és a nyelv fejlődése a kora gyerekkorban. [URL: http://janus.ttk.pte.hu/tamop/tananyagok/kommunikacio_es_fejlodes/index.html – 2017. január 10.]
- Tomasselo, M. – Carpenter, M. – Call, J. – Tany, M. H. (2007): A szándékok megértése, közös szándékok. A kulturális gondolkodás gyökerei. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 62(1): 61–105.
- Torgyik J. – Karlovitz J. T. (2006): Multikulturális nevelés. Budapest: Bölcsész Konzorcium, 26–43. [URL: <http://mek.oszk.hu/04800/04802/04802.pdf> – 2017. január 10.]
- Trudgill, P. (1997): *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. Szeged: JGYTF.
- Zoller M. (2013): Hátrányos helyzetű tanulók iskolai nehézségei nyelvi szocializációjuk tükrében. [URL: <http://rmpsz.ro/uploaded/tiny/files/magiszter/2013/nyar/9.pdf> – 2017. február 14.].

Bevezetés a Családszociológia blokkhoz

Szalma Ivett

iszalma@gmail.com

A Magyar Szociológiai Társaság Családszociológiai Szakosztálya megalakulása (2011) óta rendszeresen szervez a család és a gender témáját tárgyaló szekciót az éves MSZT-konferencia keretein belül. A tavalyi pécsi és a tavalyelőtti ELTE-n rendezett MSZT-konferencián a Családszociológiai Szakosztály ülésein elhangzott előadások közül három szerző (Nagy Beáta, Takács Judit és Tóth Olga) vállalkozott arra, hogy tanulmányát a *Szociológia Szemle* hasábjain egy családszociológiai blokk keretében publikálja, további két kutatásról pedig a *Szemle* ez évi angol nyelvű számában jelenik meg tanulmány.

A kutatások témája szerteágazó, ami rávilágít, hogy a szociológia e részterülete is mennyire sokrétű: a munka és a magánélet egyensúlyát vizsgáló kvalitatív kutatás, a törődő apák által vállalt különböző szerepeket vizsgáló elemzés és a családstruktúrák változatosságát a 20. század első harmadában bemutató esettanulmány kerültek ebbe a blokkba. Az első tanulmány arra kereste a választ, hogy milyen stratégiák léteznek a két szféra egyensúlyának kialakításában, illetve egyáltalán létezhet-e ilyen egyensúly. A második tanulmány fő kérdése, hogy milyen elemekből áll össze az aktív törődés az apák szemszögéből. A harmadik írás pedig felveti a különböző diszciplínák közötti átmentek kérdését is, amikor arra keresi a választ, hogy vajon egy történeti demográfiai módszer segítségével jobban megérthető-e a mai családformák változatossága.

A témák különbözősége ellenére egy lényeges közös pontot kiemelnek a kutatásokból: mindhárom tanulmány rávilágít arra, hogy a családszociológia nem egyenlő a nők és a gyerekek kapcsolatát vizsgáló kutatásokkal. Az 1960-as években a munka és a magánélet kapcsolatát vizsgáló elemzéseket az indította el, hogy a nők – különösen a második világháború idejétől – fokozatosan beléptek a munkaerőpiacra, és ennek következtében felmerült a kérdés, hogy vajon miként tudnak megfelelni a kétféle elvárásnak. Így sokáig a témát vizsgáló kutatások csak a nőkre fókuszáltak. Az utóbbi időben azonban – a kétkeresős családmódel általánossá válásának köszönhetően – egyre több figyelem irányult a férfiak munkája és magánélete összehangolásának vizsgálatára is. A kétkeresős családmódelben az lenne a racionális – ez csökkenthetné a nőkre nehezedő Hochchild (1986) által kettős terhelésnek avagy második műszaknak definiált nemi egyenlőtlenséget –, ha nem csak a nők vállalnának egyre több szerepet a munkapiacra, de a férfiak is egyre inkább kivennék a részüket a háztartási feladatok elvégzéséből és a gyermeknevelésből.

Nagy Bea tanulmánya annyiban különleges, hogy egy sajátos közegben vizsgálja a munka és a magánélet közötti egyensúlyteremtés kísérleteit: mégpedig a nagyvállalatok vezetői körében. Azért lényeges ez a sajátos fókusz, mert a korábbi vizsgálá-

tok (McGinnity – Claver 2008; Van der Lippe et al. 2006) rávilágítottak arra, hogy a magasabb beosztásúak körében nehezebb kialakítani a munka és a magánélet közötti egyensúlyt, mint a kevésbé magas pozícióban levőkében. A szerző mind a női, mind a férfi vezetők körében vizsgálja a munka-magánélet egyensúly jelentését, valamint azt, hogy milyen lehetséges stratégiákat alkalmaznak arra vonatkozóan, hogy egyensúlyi helyzetben legyenek ezek a területek. A kutatás eredményei rávilágítanak arra, hogy bár különböző stratégiákat használnak az egyensúly megteremtése érdekében a nők és a férfiak, mindkét nem esetében megfigyelhető, hogy a két terület pozitív kölcsönhatását hangsúlyozzák. Ugyanakkor a tanulmány egyik fő konklúziója, hogy a strukturális egyenlőtlenségek szerepet játszanak a két nem által alkalmazott eltérő stratégiák kialakításában.

Takács Judit tanulmányának fókuszában hangsúlyozottan a férfiak, mégpedig a törődő apák állnak. Az apai törődés vizsgálata a magyar családszociológia viszonylag új területe, mivel Magyarországon ez idáig kevesen kutatták az apaság témakörét (a kivételek között említhető például: Gergor 2014; Murinkó 2014; Spéder 2011), így hiánypótlónak is tekinthető a vizsgálat. A korábbi elemzések (Szalma 2010; Tóth 1995) rámutattak, hogy a közvélekedés szerint a férfiak egyik fő – ha nem a legfontosabb – feladata, a család anyagi biztonságának megteremtése, emellett azonban egyre erősödik az az elvárás is, hogy vegyék ki a részüket a gyerekekkel való törődésből is. A szerző az aktív apai törődés meghatározását az önmagukat aktívan törődő apaként azonosító férfiakra bízta. Így egy olyan többdimenziós törődés-skála bontakozott ki az interjúalanyok elbeszéléseiből, melynek kezdőpontját ugyan a fizikai jelenlét alkotja, de sokak számára vált fontos törődéselemmé a gyerekekkel való érzelmi közelség kialakítása, illetve a munka-magánélet egyensúlyának megteremtésére való törekvés. E kvalitatív vizsgálat egyik fő konklúziója tehát éppen az, hogy az aktívan törődő apaság képlekeny fogalom, amely más-más jelentéssel bírhat a különböző társadalmi helyzetű férfiak számára. Emellett a vizsgálat az apaszerepek időbeli változásaira is rávilágít, hiszen a megkérdezett apák valamennyien arról számoltak be, hogy saját apjukhoz képest jóval aktívabban vesznek részt gyermekeik életében.

Végül Tóth Olga esettanulmánya a nukleáris családok összetételének változatosságát mutatja be a 20. század első harmadában Hajdúdorogon. Bár a tanulmány a történeti demográfia módszerét használja (anyakönyvi adatok gyűjtése és elemzése), azonban szociológiai szemszögből vizsgálja a családszerkezet változatosságát. Annak ellenére, hogy manapság a nukleáris családok törekénységére és változatosságára a második demográfiai átmenet által leírt változások következményeként tekintenek, mint például élettársi kapcsolatok elterjedtsége a házasságok helyett, illetve a válások magas száma, ugyanez a törekénység és változatosság jellemezte a hajdúdorogi családokat a 20. század első harmadában. Ez alapján felmerülhet a kérdés, hogy mennyiben jogos a családformák pluralizáltságát a második demográfiai átmenet jellemző sajátosságának tekinteni.

E három tanulmány egyfajta keresztmetszeti képet nyújt a mai magyar családszo-

ciológiai kutatások fontos kérdéseiről, ugyanakkor arra is készítenek, hogy továbbgondoljuk a meglévő kutatásokat. Például a munka-magánélet harmonizációs kísérletekkel kapcsolatban feltehető a kérdés: vajon a strukturális egyenlőtlenségek ugyanilyen hangsúlyosan kapnak szerepet, ha más társadalmi csoportok körében elemezzük a munka és magánélet egyensúlyát? Az aktívan törődő apák vizsgálata felveti a lehetőséget, hogy longitudinális módon, azaz hosszabb időintervallumban is érdemes vizsgálni a témát, hiszen egy dinamikusan változó társadalmi jelenségről van szó. A nukleáris családokra vonatkozó esettanulmány pedig felveti azt a kérdést, hogy vajon a család életére vonatkozóan milyen következményei lehetnek a külső hatásra (mint a halálózás) és az egyéni döntések következtében bekövetkező pluralizáltságnak.

A tanulmányokban közölt eredmények a családszociológusok mellett a döntéshozók számára is fontos információval szolgálhatnak, például arra vonatkozóan, miként lehet a strukturális egyenlőtlenségeket csökkenteni annak érdekében, hogy a munka-magánélet egyensúlya a nők és a férfiak számára egyaránt elérhető legyen. A skandináv országokban bevezetett apakvóta is fontos lépés lehetne afelé, hogy az apák minőségi időt tudjanak a gyermekeikkel tölteni. Továbbá az is, hogy a családformák pluralizáltságára ne csak úgy tekintsünk, mint a családok törékenységet fokozó tényezőre, hanem olyan elemként, amely akár egy újfajta stabilitást is képes teremteni.

Irodalom

- Gregor A. (2014): A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök a 2000-es években Magyarországon. Doktori (PhD-) értekezés. Budapest: ELTE TáTK *Társadalomkutatások Módszertana Tanszék*. http://tatk.elte.hu/file/Gregor_Aniko_dissertacio.pdf.
- Hochschild, A. R. (1986): *The Second Shift*. New York: Penguin Books.
- McGinnity, F. – Calvert, E. (2008): Yuppie kvetch? Work-life conflict and social class in Western Europe. ESRI working paper, No. 239. ESRI, Dublin; <http://www.econstor.eu/bitstream/10419/50126/1/576826154.pdf>.
- Murinkó L. (2014): A nemi szerepekkel és a családdal kapcsolatos attitűdök európai kitekintésben: értékek és gyermekgondozás. *Szociológiai Szemle*, 24(1): 67–101.
- Spéder Zs. (2011): Ellentmondó elvárások között... Családi férfiszerepek, apaképek a mai Magyarországon, 207–228. In: Nagy I. – Pongrácz T. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011*. Budapest: TÁRKI – Nemzeti Erőforrás Minisztérium.
- Szalma I. (2010): Attitűdök a házasságról és a gyermekvállalásról. *Demográfia*, 1: 38–67.
- Tóth O. (1995): Attitűdváltozások a női munkavállalás megítélésében. *Szociológiai Szemle*, 1: 71–86. <http://www.szociologia.hu/dynamic/9501toth.htm> (utolsó letöltés: 2014. július 15.).
- Van der Lippe, T. – Jager, A. – Kops, Y. (2006): Combination pressure: The paid work family balance of men and women in European countries. *Acta Sociologica*, 49(3): 303–319.

A nukleáris családok összetételének változatossága a 20. század első harmadában

Esettanulmány egy demográfiai zárványról

Tóth Olga

Toth.Olga@tk.mta.hu

Beérkezés: 2017. 05. 30.

Átdolgozott változat beérkezése: 2017. 09. 06.

Elfogadás: 2017. 10. 26.

Összefoglaló: Az alábbi esettanulmányban a hajdúdorogi anyakönyvi adatok elemzésével a 20. század első három évtizedére jellemző családösszetételt és annak változásait elemzem. Ezen a településen a 20. század első negyedében még nem látni jelét az ország más részein már széles körben terjedőben lévő születéskorlátozásnak. Itt a születések magas száma – egyfajta demográfiai zárványként – biztosította a népesség bővített reprodukcióját, ugyanakkor a magas halálozási ráta folyamatos bizonytalanságot vitt az egyes családok életébe. A tanulmány nem demográfiai, hanem szociológiai nézőpontból közelíti a kérdést. Bemutatja, hogy a pluralizáltság és törekenység, melyek a családszociológusok leírásában napjaink családformáira jellemzőek, más okok és körülmények folytán ugyan, de ennek a sok tekintetben az első demográfiai átmenet előtti állapotot őrző településnek a családjai körében ismegerleltek.

Kulcsszavak: családösszetétel, anyakönyvek elemzése, családformák változatossága

Bevezetés

Miközben a családdal foglalkozó kutatók evidens tényként kezelik a mai családformák pluralizáltságát, a családi és ezen belül a párkapcsolatok változékonyságát, törekenységét (Vaskovics 2002), úgy tűnik, a közbeszéd, a politika, de egyes szakcikkek és tankönyvek szerzői is valamiféle devianciaként, az „ideális” családtól való eltérésként értelmezik ezeket. Feltételezik, hogy valamikor régen létezett egy ideális, optimális családforma, amit az iparosodás és/vagy a modernizáció, a volt szocialista rendszer vagy épp a globalizált kapitalista rendszer erodált, így gerjesztve válságot a család körül.

A történeti demográfiai és a társadalomtörténeti elemzések azonban cáfolják, hogy valamiféle egységes, archaikus család- és háztartásstruktúra jellemezte volna Magyarországot a 18–19. században és a 20. század első felében, és ezt forgatta volna fel gyökeresen a modernizáció, majd a 20. századi gazdasági és politikai változások sora. A *lokális demográfiai minták*, melyek a családok összetételét, nagyságát, a családdal kapcsolatos demográfiai változásokat befolyásolták, sokféle, eltérő, egymás mellett létező modellt hoztak létre (Őri 2009; Kövér 2001), tehát egy bizonyosfajta *tradicionális pluralizmus* (Dupsik–Tóth 2014) jellemezte a múltban is a magyar családokat.

A 20. század eleji családformák vizsgálatakor leszögezhetjük, hogy a magyar népesség többsége nukleáris családban élt (Dányi 1977; Faragó 2005; Pakot 2013; Óri-Pakot 2015), csupán az ország néhány vidékén, és ott is csak a lakosság kisebbségére jellemzően létezett a kiterjesztett nagycsalád (Morvay 1981; Fél-Hofer 2011). 1910-ben a teljes termékenységi arányszám országosan 4,86 volt (KSH 2017), ez az átlag azonban igen nagy területi változatosságot takart. A tudatos születéskorlátozás létezéséről írja Andorka Rudolf: *„Magyarország egyes részein a paraszti közösségek ismerték és a 18. század végétől kezdve egyre elterjedtebben alkalmazták a születéskorlátozás különböző módszereit...”*, miközben a csecsemő- és gyerekhalandóság szintje még nem kezdett el észrevehetően csökkenni (2001: 120). Tehát a 20. század elején az ország különböző területeinek különböző társadalmi helyzetű csoportjaiban egyszerre létezett a nukleáris család modelljén belül az egy-két gyereket vállaló család, és a több, esetenként sok gyereket vállaló család modellje is.

Ebben az esettanulmányban azt szeretném bizonyítani, hogy a nukleáris családok változatossága egy olyan társadalmi, történelmi helyzetben is gyakori volt, amit pedig ebből a szempontból inkább statikusnak, állandónak szokás tekinteni. Egy olyan település családjairól készült az elemzés, amely a születésszámát tudatosan korlátozó paraszti közösségekhez képest éppen az ellentétes szélsőséget testesíti meg. Hajdúdorogon, az elemzésbe bevont településen a 20. század első harmadában is az első demográfiai átmenet előtti korszakra jellemző magas termékenységi és halálozási szinteket regisztráltak.

Fontos leszögezni, hogy nem demográfiai elemzést készítettem, tehát a termékenység változásairól, a háztartások összetételéről nem tudok releváns információt közölni. A tanulmányban azt szeretném bemutatni, hogy a születések magas száma és a halálozások kiszámíthatatlan bekövetkezése a nukleáris családokat mennyire törékennyé tette. Az itt bemutatandó családok mindennapjait a családösszetétel és a gyerekszám tekintetében is áthatotta a bizonytalanság és a folyamatos változás. Ez a speciális élethelyzet nem egyszerű „érdekeség”, hanem felveti az eldöntetlen és eldönthetetlen gyerekkortörténeti kérdést: vajon az itt bemutatandó családokban mennyire alakulhatott ki a szülők és gyerekek közötti érzelmi kötődés? Erre a kérdésre jelen tanulmány nem tud választ adni, de a helyzet felvázolásával és a későbbiekben további források elemzésével talán némi adalékkal szolgálhat.

A család dinamikus elemzése: a családi életciklus elmélete

A családok struktúrájának és a nukleáris formán belüli változatosságának bemutatásához olyan elméleti értelmezési keretet kell találni, mely nem tekinti a nukleáris családot statikusnak, hanem éppen az egyes családi szakaszok egymásutánjára és a közöttük lévő átmenetekre fókuszál. Ebben az elemzésben a családíci-elméletre (Hill 1964) és az ehhez szorosan kapcsolódó életút- (*life course*) elméletre (Elder 1998) támaszkodom. A dinamikus családelmélet megszületésétől napjainkig az egyik leg-

többet alkalmazott családszociológiai megközelítés (White 2003). Az elmélet ugyanis azt a ma már evidens tételt fogalmazza meg, hogy a nukleáris családok mindegyike fennállása során bizonyos szakaszokon (*family stages*) megy át, és ezen szakaszok sorrendjének, időzítésének, hosszának, az egyikből a másikba való átlépéseinek vizsgálata elengedhetetlen a család működésének megfelelő szintű megértéséhez. Az elméletre épülő kutatások igen szerteágazóak. Foglalkoznak például a családok gazdaságilag sérülékeny időszakainak azonosításával (Conger et al. 1992; Habich–Spéder, 1998); a családi ciklus és a gyerekek fejlődésének összefüggéseivel (Fomby–Cherlin 2007; Carlson–Corcoran 2001) vagy az egyes szakaszokba való átlépés időzítésével (Rackin–Brasher 2016). Az egyéni életút átmenetei, mint a szülővé válás (Nilsen et al. 2013) vagy a nagyszülői szerep (Margolis 2016) szintén a családi ciklus jól beazonosítható szakaszaihoz kötődnek.

Nyilvánvaló, hogy a Hill (1964: 192) által megalkotott 9 szakaszos családi életút (a házasságkötéstől a legidősebb gyerek életkorának szakaszolásával) a 20. század iparosodott társadalmára jellemző, stabil házasságban élő párból és egy-három gyerekükből álló nukleáris család leírására született. Az elmélet korai kritikusi (elsősorban Uhlenberg [1974] és Elder [1974]) úgy érveltek, hogy ez a szakaszolás kevésbé alkalmas a korábbi korszakok nukleáris családjainak elemzésére, mert nem számol azok változatosságával.

Ez a kritika sajátos módon alakította a témával kapcsolatos kutatásokat. Egyrészt a szociológusok valóban nem próbálták a családi ciklus elméleti keretét a 20. század első felében vagy korábban létező nukleáris családok elemzéséhez felhasználni – ezt a témát a történeti demográfia hatáskörébe utalták. Ezáltal azonban az a helyzet alakult ki, hogy a nukleáris család fogalma a szociológiában a 20. század közepére jellemző nyugati család megjelölésére szűkült, mintha a korábbi időszakok magas termékenységgel és halálozással jellemezhető nukleáris családjai nem is léteztek volna. Az angol nyelvű szakirodalomban gyakran használatos „tradicionális nukleáris család” fogalma kifejezetten a két-három gyereket és vér szerinti, házasságban született szüleiket takarja, és ehhez mérten egyfajta devianciaként jelenik meg a mai nukleáris család a maga változatos formáival (házasság nélküli együttélés, egyszülős család, látogató kapcsolat, mozaik család stb.). Jól példázza ezt azon kutatások sora, melyek arra hívják fel a figyelmet, hogy a családok stabilitása napjainkra csökkent, és ez a jelenség komoly hatásokkal jár a gyerekek és felnőttek életére (pl. Raley–Wildsmith 2004; Cherlin 2009; Brown et al. 2016).

A fent idézett családszociológiai kutatások tehát a Hill-féle szakaszolást felhasználva azt egyfajta mércének, „szabályos” családi ciklusnak tekintik, és napjaink családi változásait ehhez mérve elemzik. Véleményem szerint a családi ciklus elmélete – a megfelelő értelmezési keret hozzáadásával – alkalmazható az időben visszafelé is, azaz az első demográfiai átmenet előtti nukleáris családok családi ciklusait, instabilitását is vizsgálhatjuk ily módon. Ebben az esettanulmányban ezt a gondolatmenetet követve azt mutatom be, hogy a magas termékenységgű és magas halandóságú nukleáris családok esetében hogyan konstruálódnak újra meg újra a családi ciklus egyes szakaszai.

Az adatgyűjtés módszere: anyakönyvi adatok gyűjtése és elemzése

Jelen tanulmányban a Louis Henry által kidolgozott és a történeti demográfiában elterjedt családrekonstrukciós módszer alapján gyűjtött anyakönyvi adatokkal dolgozom.¹ Szociológiai nézőpontból közelítek a témához, a történeti demográfiában szokásos elemzéseket nem végzem el, így ez az elemzés nem tekinthető családrekonstrukciós vizsgálatnak. Ezzel együtt a módszer előírásait precízen követve állítottam össze a családlapokat, melyek segítségével a demográfiai számítások is elvégezhetők.²

A tanulmányban a Hajdúdorogon 1897 és 1900 között házasságot kötött négy egymást követő házassági kohorsz adatait elemzem. A házassági kohorszok kiválasztásában egyrészt az játszott szerepet, hogy az I. világháború – mint külső tényező – gyerekvállalásra gyakorolt hatását minél inkább kiszűrjem, tehát időben minél korábbi házassági kohorszok adataival dolgozzam. A másik szempont viszont az volt, hogy az adatgyűjtést az 1895-ben országsszerte kötelezően bevezetett állami anyakönyvek felhasználásával végezzem el. Választásom azért esett az állami anyakönyvekre, mert ezeket az egyházi anyakönyveknél megbízhatóbb forrásnak tekintettem. Úgy gondoltam, hogy megbízható források felhasználásával, időben hozzánk viszonylag közel, egy az országos átlagnál archaikusabb demográfiai viselkedést mutató település családi változásait tudom így megragadni. Ez az esettanulmány segíthet megérteni a családformák gazdagságát, változatosságát Magyarország korábbi történeti időszakában.

A négy házassági kohorszba tartozó családok közül azok adatai kerülnek itt elemzésre, akiknél a hajdúdorogi anyakönyvekben a házasság fennállása alatt bejegyezték legalább egy gyerek születését, és megállapítható volt a házasság végének időpontja. Az adatgyűjtési folyamat során kiderült, hogy a családok egy része, attól függően, hogy bent a községben vagy tanyán lakott éppen, időnként a környező települések egyikén, leginkább a jelentős számú görögkatolikus lakossággal bíró Újfehértón vagy Búd-Szentmihályon jegyeztette be újszülött gyermekét, esetleg gyermeke halálát. Ezek a körülmények az adatgyűjtés körének kiterjesztését igényelték. Ha tehát született a családnak Hajdúdorogon gyermeke, akkor a környező települések anyakönyveit is átnéztem, hogy minél teljesebb lehessen a családlapok összeállítása.³

Jelen tanulmányban a családlapok nominális elemzése alapján arra keresem a választ, hogy a vizsgált speciális közegben

- az egyes konkrét családok összetételében milyen jellegzetes változások következtek be fennállásuk alatt;

¹ A módszer részletes leírását ld. pl. Andorka (1988).

² Ezeknek az elemzéseknek egy részét egy másik, jelenleg kéziratban lévő tanulmány tartalmazza, ld. Tóth (2017).

³ Ezzel együtt előfordulhat, hogy a mintába bekerült családok is további településeken jegyeztették be egy-egy gyerek születését vagy halálát. Ezért a jelen elemzésben szereplő gyerekszámok alsó becslésnek tekinthetők, további anyakönyvek átnézésével még nőhet a számuk.

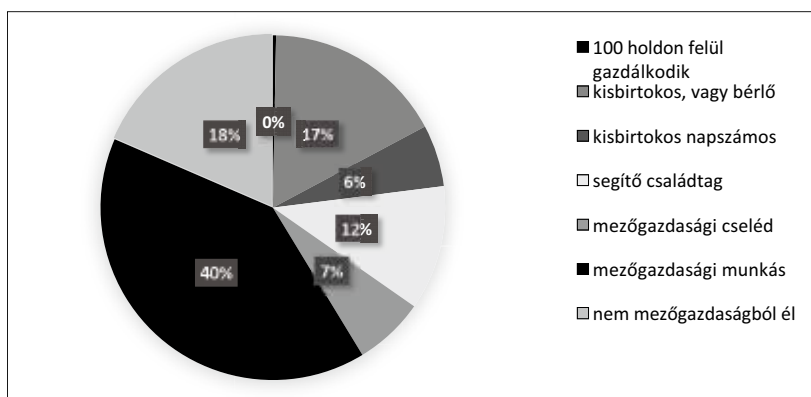
- a vizsgált családok mekkora hányadára jellemző a családiciklus-elméletben felvázolt „szabályos” átlépés a lineárisan egymás után következő szakaszokba, és hogy
- milyen tipikus, „szabálytalan” családi ciklusok, családtípusok mutathatók ki ezen a mintán.

Hajdúdorog a 20. század első évtizedeiben⁴

Hajdúdorog a 20. század első felében Hajdú megyéhez, a hajdúböszörményi járáshoz tartozott, határa közel 18 000 kataszteri holdat tett ki. A lakosság elsősorban állattartással foglalkozott, illetve a város és a görögkatolikus egyház tulajdonában lévő földterületen ugaros gazdálkodást folytatott. A város határában a jobb minőségű földterületek között szikes, belvíz által veszélyeztetett részek terültek el, tehát a föld minősége igen vegyes volt. A 19–20. század fordulóján végrehajtott tagosítás és a szabad gazdálkodás elterjedése után megszilárdult az a birtokrendszer, ami a 20. század első felében is jellemző maradt.

Az 1900-as népszámlálás adatai alapján a hajdúdorogi lakosság száma 9911 fő volt, 86,5%-uk görögkatolikus, 4-5%-uk pedig római katolikus, református vagy izraelita vallású (Népszámlálás 1904). A lakosság 37%-a volt kereső, 63%-a eltartott, így a 100 keresőre jutó eltartottak száma 172 fő volt. Magyarország egészére vonatkoztatva a kereső-eltartott arány ennél jóval kedvezőbb: 124 eltartott/100 kereső (Népszámlálás 1904, 1909). A 3655 hajdúdorogi kereső 81,5%-a élt őstermelésből, messze meghaladva az országos átlagot, ami ugyanebben az időben 68,4% volt.

1. ábra: A hajdúdorogi keresők foglalkozási struktúrája 1900-ban

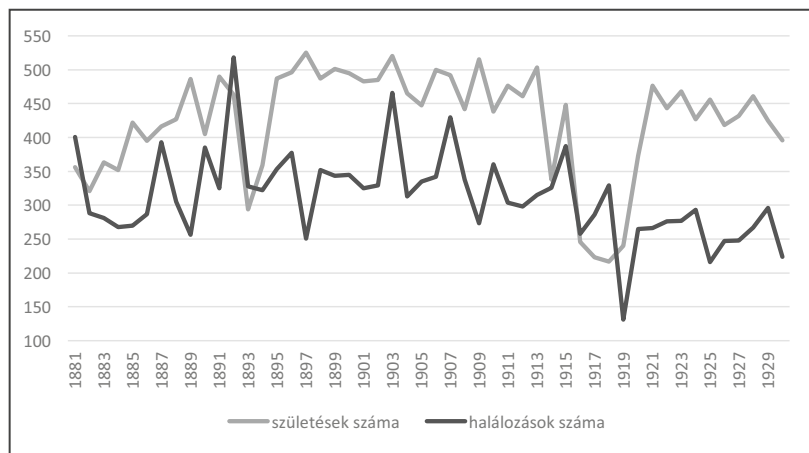
Forrás: Népszámlálás (1904)

4 A fejezet forrása: Dankó (1971) és a hivatkozott statisztikai források.

Hajdúdorog lakossága nem csupán a századfordulón, de a következő évtizedekben is szinte teljes egészében mezőgazdasági foglalkozású volt. Mint az 1. ábra bizonyítja, a foglalkoztatottak 53%-a nincstelen mezőgazdasági munkás és cseléd volt, illetve olyan törpebirtokos, aki napszámos munkát is vállalt. Az egyetlen ipari jellegű üzem az 1885-ben alapított állami Dohánybeváltó Hivatal volt, ami novembertől júliusig 500–600 főt, elsősorban nőket foglalkoztatott. A 20. század elején a fellendülő dohányipar szinte korlátlanul tudta fogadni a megtermelt dohányt, így Hajdúdorogon is egyre több ember foglalkozott a termesztésével. Nem csupán a község határában lévő földeken termesztettek dohányt, de a ház melletti kerteket is kihasználva több száz dorogi család kért és általában kapott engedélyt e magas élőlomb-igényű növény termesztésére.

Az első tanyák Hajdúdorogon a 19. század végén épültek a nagyobb birtokok cselédei, juhászai, dohánykertészei számára. Témánk szempontjából érdemes külön kiemelni, hogy az összezárttság, a rossz higiénés feltételek, sok esetben az egészséges ivóvíz hiánya melegágya volt a járványoknak, fertőzéseknek. Jellemző példa erre az 1913-ban megjelenő vörhenyjárvány, ami a Fülöp tanya gyereknépességének jelentős részét egy hónap alatt elpusztította. A legtöbb saját tanyát 1900–1920 között építették elsősorban azok, akiknek több tagban volt a birtoka, és a gazdálkodás ellátásához szükséges volt a mindennapi jelenlét. Az 1900-as népszámlálás adatai alapján a lakosság 14,6%-a (1525 fő) élt tanyákon.

2. ábra: A születések és halálozások száma Hajdúdorogon 1881 és 1930 között

Forrás: Dankó (1971)

A község lakossága 1880-tól fokozatosan nőtt, csúcspontján az 1930 és 1960 közötti időszakban létszáma folyamatosan 11 000 fő felett volt (Dávid 1971). A növekedés elsősorban a természetes szaporodással és ezen belül is a magas születésszámmal magyarázható (ld 2. ábra). Az I. világháborúig a születésszám a 45–50 ezrelék körül

mozgott, a háború után hasonló szintre állt vissza, mint a háború előtt, és csak az 1930-as évektől kezdett el látványosan csökkenni. Abban az időszakban tehát, amikor az ország nagy részén már a családok jelentős része születéskorlátozást alkalmazott, Hajdúdorog megőrzött egy archaikusabb népesedési magatartást.

A családonkénti gyerekszám a tudatos egyéni döntésekből, a véletlen eseményekből, a szűkebb és tágabb környezet által közvetített normákból, a családok racionális igényeiből és még számos egyéb, nehezen megragadható tényezőből áll össze. Mint S. Molnár Edit idézi (2002), a közvélemény kimutatható hatást gyakorolt a gyerekszámra az egész 20. század folyamán. Erdei Ferenc a két világháború közötti egykezés elterjedésére vonatkozóan írja: *„egyéni akaratok és szándékok fölötti kötelező magatartás”* az, ami ezt a viselkedést jellemzi (idézi S. Molnár 2002: 36). Jó okkal feltételezhetjük, hogy ez a kollektív norma fordítva is hat, azaz a Hajdúdorogon tapasztalt, a korszakban már ritka magas születésszám szintén egy kollektív norma hatására maradt fenn.

Kiemelkedő szerepet tulajdonítok ebben a görögkatolikus egyház hatásának. A görögkatolikus vallás nem csupán megkülönböztette Hajdúdorogot a többi hajdúvárostól és a környező településektől, de erős identitásképző erő is volt. A 17. század végétől számos kezdeményezés indult, hogy a liturgikus nyelv a magyar lehessen. Bár a város, majd nagyközség lakossága szinte 100%-ban magyar volt (ld. népszámlálási adatok), a Vatikán 1912-ig ellenállt a törekvésnek, hogy a magyar nyelv oltári nyelvvé minősítették, így a szertartások addig rutén nyelven folytak. Mivel a görögkatolikus egyház jelentős szerepet játszott nem csupán a város/nagyközség gazdasági életében, de művelődésében, iskolarendszerében, hagyományainak alakításában is, úgy tűnik, hogy a gyerekvállalással kapcsolatos normái nem csupán az egyházhoz tartozók, de az egész lakosság körében mélyen gyökerező, elfogadott társadalmi normává váltak.

A minta bemutatása

Az 1897 és 1900 közötti négy évben összesen 372 házasságot kötöttek Hajdúdorogon, ezeknek a témánk szempontjából legfontosabb jellemzőit mutatja be az 1. táblázat a következő oldalon.

A házasságkötések elemzése nem célja ennek a tanulmánynak, így csupán néhány, a gyerekvállalás szempontjából releváns tényre hívom fel a figyelmet. A gyerek nélkül véget ért 20 házasság egy részében a menyasszony közel volt termékeny életstílusához. Gyakoribb volt azonban, hogy valamelyik házastárs a házasságkötés utáni első-harmadik évben meghalt, és a párnak még nem született addig gyereke. Mindössze 4 olyan házaspárt találtam a mintában, akik idősebb korukig együtt éltek, de az anyakönyvek adatai szerint gyermektelenek maradtak.

Mint a település demográfiai történetének leírásából tudjuk (Dávid 1971), a túlnépesedés és a földszüke következtében már az 1900-as évek elején megindult egy erőteljesebb elvándorlás a településről. Így viszonylag magas azok aránya, akikről tudjuk vagy csak feltételezzük, hogy a házasságkötés után elköltöztek Hajdúdorogról.

A 28, más településre költöző család egy része esetében a vőlegényről már a házasságkötési anyakönyvi bejegyzés is jelezte, hogy másik településen lakik, de azok is ebbe a csoportba kerültek, akik valamelyik szomszédos településre költöztek, és valamennyi gyerekük születését ott jegyeztették be. 20 olyan pár volt, akikről nem találtam további információt sem a hajdúdorogi, sem a környékbeli települések anyakönyveiben.

1. táblázat: Az 1897–1900 közötti házassági kohorszok tagjainak főbb jellemzői

	Elemszám	%
A házasságból született gyerek Hajdúdorogon	289	77,7
A házasságból nem született gyerek Hajdúdorogon	83	22,3
Ezen belül:		
– a feleség 49 évesnél idősebb volt a házasságkötéskor	15	4,0
– a házasság gyerek nélkül ért véget	20	5,4
– a párról megállapítható volt, hogy másik településre költözött	28	7,5
– a párról a házasságkötés után nincs információ	20	5,4
Összes házasságkötés 1897 és 1900 között	372	100

Forrás: anyakönyvi adatok alapján saját számítás

A községben élő és gyereket vállaló 289 házaspár közül 245 esetben mindkét félnek első házassága volt, 27 esetben pedig hajadon nő házasodott özvegy férfival. Ebben a két csoportban a menyasszonyok átlagos életkora között mindössze 1–1,5 év különbség van (20,2 év és 21,5 év), átlagos gyerekszámuk is hasonló (6,12 és 5,7). A több gyerekkel vagy idősebb korban (30 éves korukon túl) özvegyen maradt nők a férfiakhoz képest lényegesen kisebb eséllyel házasodtak újra. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy függetlenül a korábban szült gyerekek számától, az újrَاهázasodott, de még termékeny korban lévő nők gyerekvállalása az új kapcsolatban is folytatódott.

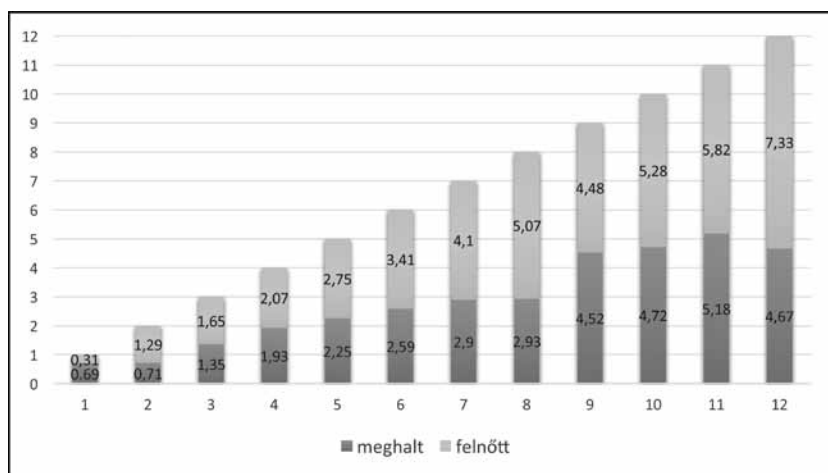
Születés és halálozás a vizsgált családokban

A 289 családban összesen 1712 (családonként 5,9, kerekítve 6) gyerek született, közülük 774 halt meg 18 éves kora előtt, azaz az összes megszületett gyerek 45,2%-a. A legmagasabb gyerekszám 15 volt egy családban, néhány családban előfordult 13–14 gyerek, de tipikusan családonként 5–12 gyerek megszületése volt jellemző.

Mint a 3. ábra mutatja, akárhány gyereke is született egy családnak, átlagosan minden második meghalt közülük. A mintában mindössze 34 olyan család volt, ahol valamennyi megszületett gyerek megélt a felnőttkort, ezzel szemben 30 családban valamennyi megszületett gyerek meghalt. A családok túlnyomó többsége (88,2%) tehát fennállása alatt temetett el gyereket. Egy olyan család volt, ahol 11; kettő, ahol

10; négy, ahol 9, és három, ahol 8 gyerek halt meg. Azokban a családokban, ahol ilyen magas volt a csecsemő- és gyerekehalálozás, a feleség egész életében terhes volt és sorra szülte a gyerekeket, mégis, ha megélte az idős kort, tipikusan csak 1–3 gyereke maradt.

3. ábra: Az egyes gyerekszámokhoz tartozó átlagosan meghaltak száma

Forrás: anyakönyvi adatok alapján saját számítás

A családok összetételének változatossága, néhány jellegzetes típus bemutatása

Az 1897–1900 között Hajdúdorogon házasodott és gyereket nevelő családok esetében a magas születésszám valamint a gyerekek és felnőttek magas halandósága folyamatos mozgásban tartotta a családok összetételét és azt, hogy a családi ciklus, illetve az egyéni életciklus mely szakaszában vannak éppen. Ezek a változások előre nem kalkulálható módon következtek be, úgy tartva fenn a családok életében a bizonytalanságot, hogy bármikor a családi életciklus egészen más szakaszába kerülhettek. A 2. táblázatban (lásd a következőoldalon) a teljesség igénye nélkül felsorolok néhány olyan szempontot, ami befolyásolta a családok összetételét.

Bár akadt a vizsgált családok között olyan, amelyik a szabályos családi ciklust járta be, 92%-uk élete azonban a Hill-féle családi ciklusok számos variánsát prezentálta. A gyermektelen életszakasz a párok többségének életében nem csupán a házasságkötés utáni rövid időszakra korlátozódott (az első gyerek átlagosan a házasságkötést követő 16. hónapban megszületett), hanem a magas csecsemőhalálozás miatt többször is visszatért. Emellett a korán özvegyen maradt, megszületett gyerekeit is elvesztő nők és férfiak újra kiléptek a házassadási piacra, és ha sikerült újra megházasodniuk, ismét gyerektelenként kezdték új házasságukat.

2. táblázat: A gyerekes családok száma és aránya a családstruktúrát befolyásoló főbb tényezők alapján

A1	Mindkét fél első házassága volt. N = 245, 84,8%	A2	Legalább valamelyik fél özvegy volt. N=44, 15,2%
B1	A házasság tovább tartott a feleség termékeny korszakának végénél, azaz 50 éves koránál. N=146, 50,2%	B2	A házasság véget ért még a feleség termékeny korszakában (50 éves kora előtt). N=143, 49,8%
C1	A házasságban a minta átlagánál (5,92, kerekítve = 6) kevesebb gyerek született. N=135, 46,7%	C2	A házasságban a minta átlagának megfelelő (5,92, kerekítve = 6) vagy több gyerek született. N=154, 53,3%
D1	A házasságból maradt élő gyerek. N=259, 89,6% D1-1 Valamennyi megszületett gyerek élt 18 éves korában. N=34, 11,8% D1-2 A megszületett gyerekek legalább fele élt 18 éves korában. N=106, 36,6% D1-3 A megszületett gyerekek kevesebb mint fele élt 18 éves korában. N=119, 41,2%	D2	A házasságból nem maradt élő gyerek. N=30, 10,4%
E1	Az életben maradt legidősebb és legfiatalabb gyerek között legalább 16 év korkülönbség volt. N=65, 22,5%	E2	Az életben maradt legidősebb és legfiatalabb gyerek között kevesebb mint 16 év korkülönbség volt. N=224, 77,5%
F1	A családi ciklus lineáris („szabályos”) volt, azaz nem történtek korábbi szakaszokba való visszalépések. N=23, 8%	F2	A családi ciklus nem volt lineáris, a halálozások miatt korábbi szakaszokba való visszalépések történtek. N=266, 92%

Forrás: anyakönyvi adatok alapján saját számítás

Hasonló volt a helyzet a 3 év alatti gyereket és részben a 3–6 éves korú gyereket nevelő családiéletút-szakasszal is. Ezeket a szakaszokat egyrészt sokszor élték át a szülők, ha a helyi és korabeli átlaghoz közeli vagy annál több gyerekük született, de a magas csecsemő- és gyermekhalandóság miatt gyakran a családi ciklus e szakaszában „ragadtak” hosszú évekig. Ha gyerekeik korábban meghaltak, mint ahogy iskoláskorba léphettek volna, a megszülető következő gyerekekkel ismét csak a kisgyerekes családi ciklust élhették át. A családok többségében a családi ciklus leghosszabb szakaszai a *gyerektelen pár* és a *3 év alatti gyereket nevelő* szakaszok voltak, melyek a születések és halálozások bekövetkeztének ritmusában váltakoztak.

A felnőttek korai halálozása szintén befolyásolta a családi életút szakaszait. Ez megnyilvánult az általunk vizsgált népesség szülei esetében is, hiszen az első házasságukat kötő férfiak csupán egyharmadának (37,2%), a nők 56,7%-ának élt mindkét szülője a házasságkötéskor. Nem javult azonban a felnőttkori halálozási helyzet az általunk vizsgált (tehát egy generációval fiatalabb) négy házassági kohorsz tagjai körében sem. Mint ezt a 3. táblázatban jeleztük, a gyerekes házaspárok fele volt olyan, ahol a feleség termékeny korszakában halt meg valamelyik házastárs, egyenlő arányban a férj vagy a feleség. Az elhunyt szülő felnőttkora (ha azt a házasságkötéstől számítjuk) tehát teljes egészében a szülői szerep betöltésével telt el. A túlélő apa vagy anya pedig esetleges újbóli megházasodásáig gyerekeit egyedül nevelő szülőként folytatta életét. Az újránházasodás után pedig kialakultak a mozaikcsaládok, melyekben a közös gyerekek mellett az előző házasságokból hozott gyerekek is voltak.

A vizsgált hajdúdorogi mintában a 289 gyerekes család közül 65 (a minta 22,5 %) esetében fordult elő, hogy legalább 16 év korkülönbség volt a legidősebb és a legfiatalabb, 18 éves koráig életben maradt gyerek között. Számos esetben a közbelső gyerekek meghaltak, tehát a család egyszerre volt a kisgyermekes és a felnőtt, vagy majdnem felnőtt gyerekekkel együtt élő életszakaszban.

A 289 családból 34-re volt jellemző, hogy minden megszületett gyerekük élt felnőttkoráig. Ez azonban nem jelenti egyúttal az is, hogy a szüleik is éltek még ekkor. A 34 ilyen családból mindössze 10 olyan volt, ahol a szülők megélték összes gyerekük felnőtté válását. Kicsit enyhítve a szigorú kritériumokon, akkor tekintettem szabályos ciklusúnak egy családot, ha legfeljebb egy gyerekük halt meg, és a szülők mindketten éltek legalább addig, míg legutoljára született gyerekük betöltötte a 16. életévét. Összességében 23 ilyen családot találtam, a négy házassági kohorsz gyereket nevelő családjainak 8%-át. Ők tehát nem csupán szabályos családi életutat jártak be, de el is jutottak az *idős pár gyerek nélküli* szakaszba, azaz legalábbis formálisan megfelelnek az idealizált, sokak szerint „régén” általánosan elterjedt család főbb kritériumainak.

Esetek

A családformák változatosságának és változékonyságának illusztrálására bemutatok néhány jellegzetes családi életutat.

A házasságból nem maradt élő gyerek

1. eset. P. Oláh János (27 éves napszámos) és Baranyi Julianna (21 éves) házassága

	Esemény	Időpont	Családösszetétel	A következő eseményig tartó idő
1.	P. Oláh János és Baranyi Julianna házasságkötése	1900. 11.		12 hónap
2.	O. Borbála megszületik	1901. 11.		1 hónapig él
3.	O. Borbála meghal	1901. 12.		16 hónap
4.	O. János1 megszületik	1903. 04.		1 hónapig él
5.	O János1 meghal	1903. 05.		13 hónap
6.	O. János2 megszületik	1904. 05.		6 hónapig él
7.	O János2 meghal	1904. 11.		10 hónap
8.	O. Anna megszületik	1905. 09.		7 hónapig él
9.	O. Anna meghal	1906. 05.		32 hónap
10.	Baranyi Julianna (30 éves) meghal	1909. 01.		

A vizsgálatba bevont 289 családból 30 olyan volt, ahol a megszületettek közül egyetlen gyerek sem maradt életben. Ebben a típusban leggyakrabban az fordult elő, hogy az első gyerek megszületése, halála és valamelyik szülő (többnyire az anya) halála időben nagyon közel esett egymáshoz, így az özvegyen maradt házassfél egyúttal gyermektelen is lett. Emellett azonban előfordult az is, hogy a pár több évet élt le együtt, a házasság azonban élő gyerek nélkül ért véget. Erre példa az itt bemutatott eset is. A 8 év 2 hónapig tartó házasság első, közel 6 évében négy gyerek született és halt meg sorra, mindegyikük 1 éves kora előtt. A család tehát négy alkalommal lépett át a gyerektelenből a csecsemőt nevelő szakaszba, majd vissza. A házasság fennállása alatt összesen 15 hónapon át voltak gyereket nevelő család, a házasság többi idejét a gyerektelenség jellemezte. Az utolsó gyerek születése után a pár még együtt élt további két és fél évet, ezalatt azonban nem született további anyakönyvezett (élő vagy holt) gyerekük. Felesége halálakor P. Oláh János 36 éves, gyermektelen özvegy. A kor és a hely szokásainak megfelelően, egy év múlva, 1910 februárjában újra megházasodott.

Halvaszületések sora, özvegyen négy gyerekkel

2. eset. Daru Mihály (26 éves napszámos) és Kozma Julianna (21 éves) házassága

	Esemény	Időpont	Családösszetétel	A következő eseményig tartó idő
1.	Daru Mihály és Kozma Julianna házasságkötése	1900. 01.		9 hónap
2.	halva született gyerek 1	1900. 10.	 x	10 hónap
3.	halva született gyerek 2	1901. 08.	 x x	11 hónap
4.	halva született gyerek 3	1902. 07.	 x x x	11 hónap
5.	halva született gyerek 4	1903. 06.	 x x x x	14 hónap
6.	D. Mihály1 megszületik	1904. 08.	 x x x x	2 hétig élt
7.	D. Mihály1 meghal	1904. 08.	 x x x x x	15 hónap
8.	D. Mihály2 megszületik	1905. 11.	 x x x x x	27 hónap
9.	D. Antal megszületik	1908. 02.	 x x x x x 	21 hónap
10.	D. Ilona megszületik	1909. 11.	 x x x x x 	30 hónap
11.	D. Imre megszületik	1912. 05.	 x x x x x 	5 napig élt
12.	D. Imre meghal	1912. 05.	 x x x x x x	9 hónap
13.	Daru Mihály 39 évesen meghal	1913. 02.	 x x x x x x	5 hónap
14.	D. Julianna megszületik	1913. 07.	 x x x x x x	

Daru Mihály és Kozma Julianna házassága 13,5 évig tartott, és a férj 39 éves korában bekövetkezett halálával ért véget. A feleség ekkor 34 éves volt, tehát termékeny korszaka nem zárult le. Kozma Julianna 10 alkalommal szült a 13,5 év alatt, ebből 4 halvaszületés, 2 gyerek csecsemőkorában meghalt. Özvegy életszakasza három (8, 6 és

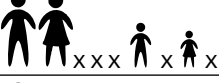
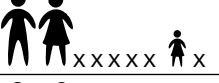
4 éves korú) gyerek nevelésével kezdődött, majd még a férje életében fogant negyedik gyermek megszületésével egyedülálló anyaként négy gyerekről kellett gondoskodnia. Nem találtam arra utalást a hajdúdorogi anyakönyvekben, hogy ismét férjhez ment volna. Nem tudhatjuk, hogy ha tovább fennáll a házasság, a párnak hány gyereke születik. Megkockáztatom azonban a feltevést, hogy nem gyakoroltak tudatos születéskorlátozást, mivel a gyerekek meglehetősen szabályossággal születtek végig a házasság ideje alatt. Érdekes még megjegyezni, hogy a házasság leghosszabb, több részletben eltöltött időszaka a 10 szülés ellenére a gyermektelen szakasz volt, ami 5 és fél évig tartott.

Lázár Péter és Tóth Magdolna házassága (3. eset) 15 év 4 hónapig tartott, és a feleség 41 éves korában, nyolcadik gyereke szülésével összefüggésben következett be. A nyolc gyerekből végül egy maradt életben, az édesanyja halálakor 4 éves Anna. Hat gyerek csecsemőkorában halt meg, így a házasság első hét évében a házaspár rövid, 1-2 hónapos időszakokat leszámítva, végig gyermektelennek tekinthető. Mihály 7 éves korában bekövetkezett halála előzmények nélkül következett be, így alakulhatott ki a végső családi struktúra, melyben a 45 éves apa négyéves kislányával özvegyen maradt.

A táguló-szűkülő harmonikacsalád

3. eset. Lázár Péter (30 éves napszámos) és Tóth Magdolna (26 éves) házassága

	Esemény	Időpont	Családösszetétel	A következő eseményig tartó idő
1.	Lázár Péter és Tóth Magdolna házasságkötése	1900. 02.		11 hónap
2.	L. Mária1 megszületik	1901. 01.		4 napot élt
3.	L. Mária1 meghal	1901. 01.		18 hónap
4.	L. Mária2 megszületik	1902. 07.		2 hónapot élt
5.	L. Mária2 meghal	1902. 09.		17 hónap
6.	L. Péter1 megszületik	1904. 02.		1 hónapot élt

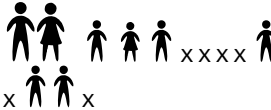
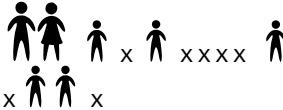
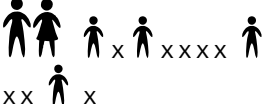
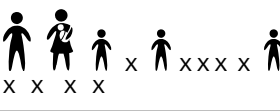
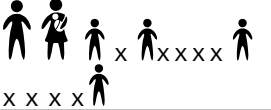
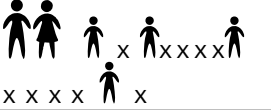
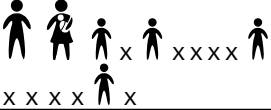
	Esemény	Időpont	Családösszetétel	A következő eseményig tartó idő
7.	L. Péter1 meghal	1904. 03.	 X X X	41 hónap
8.	L. Mihály megszületik	1907. 08.	 X X X X	33 hónap
9.	L. Péter2 megszületik	1910. 05.	 X X X X X	2 hónapot élt
10.	L. Péter2 meghal	1910. 07.	 X X X X X X	13 hónap
11.	L. Anna megszületik	1911. 08.	 X X X X X X X	30 hónap
12.	L. Péter3 megszületik	1914. 02.	 X X X X X X X X	22 napot élt
13.	L. Péter3 meghal	1914. 03.	 X X X X X X X X X	8 hónap
14.	L. Mihály (7 éves) meghal	1914. 11.	 X X X X X X X X X X	7 hónap
15.	L. Péter4 megszületik	1915. 06.	 X X X X X X X X X X X	1 hét
16.	Tóth Magdolna meghal 41 évesen	1915. 06.	 X X X X X X X X X X X X	2 hónap
17.	L. Péter4 (2 hónapos) meghal	1915. 08.	 X X X X X X X X X X X X X	

Papp Sándor napszámos és Fodor Teréz házassága (4. eset) 37 év 9 hónapig tartott, és a feleség 55 éves korában bekövetkezett halálával ért véget. Fodor Teréz ezek alatt az évek alatt összesen 15 gyereket szült, közülük öt érte meg a felnőttkort. A házasságkötéstől kezdve 27 olyan változás következett be a család életében, ami összetételét és egyúttal a családi ciklust megváltoztatta. Az utolsó gyerek, Ilona születésekor a még életben lévő gyerekek 24, 20, 13 és 4 évesek voltak. A család tehát a csecsemő mellett „óvodáskorú” gyereket, már napszámba járó kamaszt és a szülői családot hamarosan elhagyó gyerekeket is nevelt. Figyelemre méltó fordulatot hozott a család életében az 1918-as év, amikor októberben 5 napos újszülött gyerekük meghalt, majd novemberben az influenza öt másik gyermeküket pusztította el egy hét alatt 17, 10, 6, 3 és 2 éves korukban.

Amikor lesújt a járvány

4. eset. Papp Sándor (30 éves) és Fodor Teréz (17 éves)

	Esemény	Időpont	Családösszetétel	A következő eseményig tartó idő
1.	Papp Sándor és Fodor Teréz házasságkötése	1898. 11.		10 hónap
2.	P. Sándor megszületik	1899. 09.		23 hónap
3.	P. Mária megszületik	1901. 08.		17 hónap
4.	P. György megszületik	1903. 01.		20 hónap
5.	P. Terézia megszületik	1904. 09.		1 hónapot élt
6.	P. Terézia meghal	1904. 10.		15 hónap
7.	P. János1 megszületik	1906. 01.		3 hónapot élt
8.	P. János1 meghal	1906. 04.		10 hónap
9.	P. József megszületik	1907. 02.		2 hónapot élt
10.	P. József meghal	1907. 05.		11 hónap
11.	P. Julianna1 megszületik	1908. 04.		27 hónap
12.	P. Péter megszületik	1910. 07.		25 hónap
13.	P. Mihály megszületik	1912. 08.		29 hónap
14.	P. László1 megszületik	1915. 01.		21 hónap
15.	P. János2 megszületik	1916. 10.		24 hónap
16.	P. Anna megszületik	1918. 10.		5 napot élt

	Esemény	Időpont	Családösszetétel	A következő eseményig tartó idő
17.	P. Anna meghal	1918. 10.		1 hónap
18.	P. Mihály (6 éves) meghal	1918. 11.		1 nap
19.	P. Julianna ¹ (10 éves) meghal	1918. 11.		2 nap
20.	P. Mária (17 éves) meghal	1918. 11.		1 nap
21.	P. László ¹ (3 éves) meghal	1918. 11.		1 nap
22.	P. János ² (2 éves) meghal	1918. 11.		13 hónap
23.	P. László ² megszületik	1919. 12.		24 hónap
24.	P. Julianna ² megszületik	1921. 12.		16 hónapot élt
25.	P. Julianna ² meghal	1923. 04.		9 hónap
26.	P. Ilona megszületik	1923. 12.		12 év 9 hónap
27.	Fodor Teréz 50 éves	1931	Sándor 32 éves György 28 éves Péter 21 éves László ² 12 éves Ilona 7 éves	
28.	Fodor Teréz meghal	1936		

Mozaikcsalád

5. eset. Kis János (27 éves, kisbirtokos apja mellett segítő családtag) – Szabó Liza (19 éves) – H. Szojka Imre (32 éves, özvegy, kisbirtokos)

	Esemény	Időpont	Családösszetétel	A következő eseményig tartó idő
1.	Kis János és Szabó Liza házasságkötése	1897. 11.		4 hónap
2.	K. Imre megszületik	1898. 02.		23 napig élt
3.	K. Imre meghal (23 napos)	1898. 03.		7 hónap
4.	Kis János (28 éves) meghal	1898. 10.		7 hónap
5.	K. Mária megszületik	1899. 05.		6 hónap
6.	Szabó Liza (özvegy) és H. Szojka Imre (özvegy) házasságot köt	1899. 11.		17 hónap
7.	Sz. Imre megszületik	1901. 04.		23 hónap
8.	Sz. Sándor megszületik	1903. 03.		7 hónapot élt
9.	Sz. Sándor meghal (7 hónapos)	1903. 10.		29 hónap
10.	Sz. Erzsébet megszületik	1906. 03.		1 hónap
11.	Sz. Erzsébet meghal (1 hónapos)	1906. 04.		1 hónapot élt
12.	Szabó Liza (28 éves) meghal	1906. 05.		

Ez az eset egy tipikus mozaikcsaládot reprezentál. Kis János és Szabó Liza házassága alig egy évig tartott. Az első gyerek a házasságkötés után négy hónappal született, itt nyilvánvalóan a törvénytelen gyerek bélyegének elkerülése volt a házasságkötés egyik motivációja. Az első gyerek azonban háromhetes korában meghalt. Rövid időn belül, 7 hónap múlva Szabó Liza özvegyen maradt. Kis János 28 éves korában

bekövetkezett halála idején felesége már 3 hónapos terhes volt, így 21 éves korára egygyerekes özvegyasszonnyá vált. Szabó Liza fiatal és csupán egygyerekes anyaként hamar újra házasodott. A második férj, H. Szojka Imre 1896 januárjában vált özvegyé, felesége a gyerekszülésbe halt bele. A megszületett gyerek 3 hónapos korában szintén meghalt. Így az 1899 novemberében összeházasodott pár Szabó Liza első házasságából származó féléves kislányával azonnal egygyerekes párként kezdte közös életét. A következő hat és fél évben három közös gyerekük született, kettő már csecsemőkorában meghalt. Szabó Liza 1906-ban összességében ötödik gyereke születésével összefüggésben meghalt. Felesége halálakor a 39 éves H. Szojka Imre egy 5 éves saját, és egy 7 éves mostohagyerekkel kezdte élete második özvegy életszakaszát.

Az együtt leélt élet

6. eset. Baksay Sándor (25 éves cipésmester) és Posta Mária (22 éves községi óvodai dajka)

	Esemény	Időpont	Családösszetétel	A következő eseményig tartó idő
1.	Baksay Sándor és Posta Mária házasságkötése	1897. 01.		11 hónap
2.	B. Sándor1 megszületik, életben van	1897. 12.		19 napot élt
3.	B. Sándor1 meghal	1897. 12.		10 hónap
4.	B. Sándor Miklós megszületik	1898. 10.		10 hónapot élt
5.	B. Sándor Miklós meghal	1899. 08.		10 hónap
6.	B. Mária1 megszületik	1900. 04.		10 percet élt
7.	B. Mária1 meghal	1900. 04.		10 hónap
8.	B. Antal1 megszületik	1901. 06.		7 hónapot élt
9.	B. Antal1 meghal	1902. 01.		7 hónap

	Esemény	Időpont	Családösszetétel	A következő eseményig tartó idő
10.	B. Antal Illés megszületik	1902. 08.	 X X X X	18 hónap
11.	B. Mária ² megszületik	1904. 02.	 X X X X	22 hónap
12.	B. Erzsébet megszületik	1905. 12.	 X X X X	19 hónap
13.	B. Sándor ² megszületik	1907. 07.	 X X X X	12 hónap
14.	B. Antal Illés (5 éves) meghal	1908. 07.	 X X X X X	3 hónap
15.	B. Sándor ² (13 hónapos) meghal	1908. 10.	 X X X X X X	1 hónap
16.	B. Margit megszületik	1908. 11.	 X X X X X X	16 hónap
17.	B. Gizella megszületik	1910. 03.	 X X X X X X	6 hónapot élt
18.	B. Gizella meghal	1910. 09.	 X X X X X X	28 hónap
19.	B. Antal megszületik	1913. 03.	 X X X X X X	1 napot élt
20.	B. Antal (1 napos) meghal	1913. 03.	 X X X X X X	7 év
21.	B. László megszületik	1920. 03.	 X X X X X X	3 hónapot élt
22.	B. László (3 hónapos) meghal	1920. 06.	 X X X X X X	4 év 7 hónap
23.	B. Margit (16 éves) meghal	1925. 01.	 X X X X X X	5 év 7 hónap
24.	Posta Mária 50 éves	1925. 03.	Mária 21 éves Erzsébet 19 éves	
25.	Baksay Sándor (58 éves) meghal	1930.		

Baksay Sándor és Posta Mária együtt élte le az életét, házasságuk 33 év 7 hónapig tartott. 20 év alatt 12 gyerekük született, akik közül végül mindössze kettő érte meg a felnőttkort. A házasság első 13 éve alatt a feleség folyamatosan terhes volt vagy szop-

tatott. Nincs okunk azt feltételezni, hogy ezután tudatos fogamzásgátlást alkalmaztak volna. Az, hogy a tizenkettedik gyerek, László csak 7 évvel a tizenegyedik után született meg, inkább a feleség fogamzóképeségének csökkenésére utalhat, hiszen ekkor már 45 éves volt. Az utolsónak született László 3 hónapos korában bekövetkező halálakor még három testvére volt életben. Mária és Erzsébet 16, illetve 14 évesek voltak, ők megélték a felnőttkort. Az ekkor 12 éves Margit azonban 4 és fél év múlva, 16 éves korában bekövetkező halála (agylob következtében) nem tartozott a „kalkulálható” gyerekhalandóság körébe, hiszen erre az életkorra már befejezte iskoláit, a családi gazdálkodáshoz hozzá tudott járulni, a férjhezmenetel korát is megközelítette. Az együtt leélt élet és a 12 gyerek világhozatala ellenére a párnak mindössze két felnőtt gyereke maradt.

Összefoglalás, a kutatás folytatási lehetőségei

A tanulmányban azt vizsgáltam, hogy a Hajdúdorogon 1897–1900 között házasodott és a községben maradó házaspárok végigjárták-e a családi ciklus egyes állomásait, s ha igen, milyen módon. Mint a bemutatott példák alapján is látható, ebben a vallási szempontból homogén, társadalmi réteghez tartozás szempontjából pedig igen kis változatosságot mutató közegben a magas családonkénti gyerekszám erős társadalmi normaként működött. Nem találtunk arra utaló jeleket, hogy a családok többsége a kívánt gyerekszám elérése után valamilyen születéskorlátozást alkalmazott volna.

A családok életciklusát végig követve azt tapasztaltuk, hogy azok összetétele, szerkezete, a nevelt gyerekek száma és kora igen képlékenyen, rövid időszakok alatt is gyökeresen megváltozhatott. Ez a mikroelemzés tehát felhívja a figyelmet arra, hogy a családi ciklus ebben a 20. század eleji, demográfiai szempontból preindusztriálisnak tekinthető közösségben a családok kisebb részének esetében tekinthető lineárisnak, egy irányba tartónak és stabilnak. A magas születésszám a magas halálozási arányszámokkal együtt egy igen erős bizonytalansági tényezőt vitt a családok életébe. A magas csecsemőhalandóság következtében jelentős volt azon házasságok száma, ahol a szülők újra meg újra gyereket nevelő párból gyerektelenné változtak. Nem csupán újszülött- és csecsemőkorban, de az életút későbbi szakaszaiban is gyakran, váratlanul bekövetkezhett a gyerekek vagy a szülők valamelyikének halála.

Összességében megállapíthatjuk, hogy ebben a demográfiai viselkedés és gazdasági struktúra szempontjából is tradicionális közegben a nukleáris család számos variánsát figyelhetjük meg. A családösszetétel az egyes párok életében tipikusan többször változott, és ezek a változások a családi ciklus korábbi szakaszaiba léptették „vissza” a családot. Az egyszülős család, a mozaikcsalád, a rövid ideig fennálló házasság ebben a maitól teljesen eltérő közegben is sokak életében előfordult. Tehát a napjaink jellemzőjének tartott párkapcsolati törekenység és családi bizonytalanság más formában ugyan, de határozottan jelen volt e tradicionális, 100 évvel ezelőtti közösség családjainak mindennapjaiban is. Ez az esettanulmány arra is felhívja a figyelmet, hogy a szakirodalomban használt „tradicionális nukleáris család” fogalma csak korlátozott

érvénnyel használható. A 20. század végi és 21. század eleji változatos formákat mutató nukleáris család elemzésekor viszonyítási alapnak tekintett stabil, 2-3 gyereket vállaló és őket felnevelő „tradicionális nukleáris család” éppenséggel nem tekinthető tradicionálisnak, hiszen a korábbi történelmi korszakok nukleáris családja – akárcsak a mai – jóval változatosabb formákat mutatott.

Amikor a mai kutatások arra hívják fel a figyelmet, hogy a családi instabilitás számos negatív hatással lehet a gyerekek fejlődésére, joggal merül fel a kérdés, hogy vajon ez miképpen jelentkezett a múltban? Vajon a mai foglmaink szerinti szeretet és kötődés kialakulhatott-e ezekben a családokban? Másképpen fogalmazva: vajon milyen módon élték meg és élték túl a szülők gyerekeik sorozatos elvesztését? Ez az adatbázis azonban nem alkalmas arra, hogy ezekre a kérdésekre választ adjak. Úgy gondolom azonban, hogy a helyzet leírása inspirálhat további kutatásokat és új források kreatív felhasználását annak érdekében, hogy a családok és a gyerekkor történetének ezen részét jobban megismerjük.

Abstract: This case study analyses family composition and its changes in Hajdúdorog in the first three decades of the 20th century. The analysis is based on birth, marriage and death civil registrations. Families in other regions of the country have already adopted the use of deliberated birth control, whereas families in Hajdúdorog at this time can be characterized by high fertility and mortality rates. The high level of fertility provided the replacement fertility; in the meantime the high level of mortality kept families in a permanent uncertainty. This paper uses sociological and not demographic approach. It argues that the plurality and fragility characterizing nowadays families were indeed present in the life of families before the first demographic transition too.

Keywords: family composition, analysis of civil registration, variability of family forms

Irodalom

- Andorka R. (1988): *A családrekonstrukció vizsgálat módszerei*. Budapest: A KSH Népeségtudományi Kutató Intézetének Történeti Demográfiai füzetek. 4. szám.
- Andorka R. (2001): *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Budapest: ARTT.
- Brown, S. L. – Stykes, J. B. – Manning, W. D. (2016): Trends in Children's Family Instability, 1995–2010. *Journal of Marriage and Family*, 78(5): 1173–1183.
- Carlson, M. J. – Corcoran, M. E. (2001): Family structure and Children's Behavioral and Cognitive Outcomes. *Journal of Marriage and Family*, 63(3): 779–792.
- Cherlin, A. J. (2009): *The marriage-go-round*. Random House LLC.
- Conger, R. D. – Conger, K. J. – Elder, G. H. Jr. – Lorenz, E O. – Simons, R. L. – Whitbeck, L. B. (1992): A family process model of economic hardship and adjustment of early adolescent boys. *Child Development*, 63: 526–541.

- Dankó I. (szerk.) (1971): *Hajdúdorog története*. Hajdúdorog: Hajdú-Bihar megyei Múzeumok közleményei, 13.
- Dányi D. (1977): Háztartás és család nagysága és struktúrája az iparosodás előtti Magyarországon. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, 3: 5–104.
- Dávid Z. (1971): Hajdúdorog népesedéstörténete. In: Dankó I. (szerk.): *Hajdúdorog története*. Hajdúdorog: Hajdú-Bihar megyei Múzeumok Közleményei, 13: 41–78.
- Dupcsik, Cs. – Tóth, O. (2014): Family systems and family values in twenty-first-century Hungary. In Rajkai, Zs. (ed.): *Family and Social Change in Socialist and Post-Socialist Societies*. Leiden: Brill, 210–249.
- Elder, G. H. Jr. (1974): *Children of the Great Depression: Social Change in Life Experience*. Chicago: University of Chicago Press.
- Elder, G. H. Jr. (1998). The Life Course as Developmental Theory. *Child Development*, 69(1): 1–12.
- Faragó T. (2005): Életciklusok és családmodellek egy magyarországi városban a 18–19. században. *Demográfia*, 48(4): 415–435.
- Fél E. – Hofer T. (2011): *Mi, korrekt parasztok... Hagyományos élet Átányon*. Budapest: Korall.
- Fomby, P. – Cherlin A. J. (2007): Family Instability and Child Well-Being. *American Sociological Review*, 72(2): 181–204.
- Habich R. – Spéder Zs. (1998): Vesztesek és nyertesek: a társadalmi változás következményei három országban. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 117–139.
- Hill, R (1964): Methodological Issues in Family Development Research. *Family Process*, 3(1): 186–206. DOI: 10.1111/j.1545-5300.1964.00186.x.
- Kövér Gy. (2001): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In Gyáni G. – Kövér Gy.: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris, 11–186.
- KSH (2017): Népeség, népmozgalom 1900– https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsd001b.html?down=411 (letöltés 2017. augusztus 30.).
- Margolis, R. (2016). The changing demography of Grandparenthood. *Journal of the Marriage and Family*, 78(3): 610–622.
- Morvay J. (1981): *Asszonyok a nagycsaládban*. Budapest: Akadémiai.
- Népszámlálás (1904): *A Magyar Szent Korona Országainak 1900. évi Népszámlálása. A népeség foglalkozása községenként*. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam 2. Budapest.
- Népszámlálás (1909): *A Magyar Szent Korona Országainak 1900. évi Népszámlálása. Végeredmények összefoglalása*. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 27. kötet.
- Nilsen, A. – Brannen, J. – Lewis S. (eds.) (2013): *Transition to Parenthood in Europe. A Comparative Life Course Perspective*. Bristol: Policy Press.

- Őri P. (2009): Demográfiai átmenetek a 20. században. A demográfiai viselkedés térszerkezetének változásai a történeti Pest megye területén, 1900–2001. *Demográfia*, 52(1): 32–55.
- Őri P. – Pakot L. (2015): Termékenységi átmenet mikro-perspektívából 1970-es retrospektív adatok alapján. *Demográfia*, 58(2–3): 117–144.
- Pakot L. (2013): *Nemek és nemzedékek. Demográfiai reprodukció a 19–20. századi Székelyföldön*. Budapest: KSH NKI Kutatási Jelentései 95.
- Rackin, H. M. – Brasher, M. S. (2016): Is baby a Blessing? Wantedness, Age at First Birth, and Later-Life Depression. *Journal of Marriage and Family*, 58(5): 1269–1284.
- Raley, R. K. – Wildsmith, E. (2004): Cohabitation and children's family instability. *Journal of Marriage and Family*, 66(1): 210–219.
- S. Molnár E. (2002): A közvélemény gyermekszám-preferenciái. In Pongrácz T. – Spéder Zs. (szerk.): *Népesség – értékek – vélemények*. Budapest: KSH Népességtudományi Kutatóintézet, 35–54.
- Tóth O. (2017): Egy település az első demográfiai átmenet előtti időszak demográfiai jellemzőivel a 20. század első harmadában: családrekonstrukciós vizsgálat Hajdúdorogon. Előadás az Andorka Rudolf Emlékkonferenciára (kézirat).
- Uhlenberg, P. (1974): Cohort variations in family life cycle experiences of US females. *Journal of Marriage and the Family*, 36(2): 284–292.
- Vaskovics L. (2002): A család fejlődése Európában. *Educatio*, 3: 349–364.
- White, J. M. (2003): Family development theory. In Ponzetti J. J. (ed.): *International Encyclopedia of Marriage and Family*. New York: Thomson-Gale, 572–575.

Létezhet-e munka-magánélet egyensúly vezető állásban?¹

Nagy Beáta

beata.nagy@uni-corvinus.hu

Beérkezés: 2017. 06. 10.

Átdolgozott változat beérkezése: 2017. 09. 11.

Elfogadás: 2017. 10. 16.

Összefoglaló: A 'mohó szervezetek' (greedy institutions) egyre inkább elvárják, hogy a munkavállalók rugalmasan rendelkezésre álljanak. Különösen így van ez azokban a vezetői pozíciókban, ahol a szervezet működése miatti felelősségérzet erős belső késztetéssé válik. Az tanulmány áttekinti, hogy milyen megközelítési lehetőségek vannak a munka-magánélet egyensúly értelmezésére ebben a foglalkozási csoportban, különös tekintettel a határok megtartására (boundary management) és a rugalmasságot biztosító megoldásokra. Az elméleti keretek felvázolását harminc felső vezetői interjú elemzése követi. Az elemzés rámutat az egyensúly különféle értelmezési lehetőségeire, továbbá a nemek szerinti értelmezés fontosságára.

Kulcsszavak: munka-magánélet egyensúly, menedzserek, társadalmi nemek, rugalmasság

Bevezetés

A keresőmunka és a magánélet kölcsönösen hatással vannak egymásra, mégis keveset tudunk azokról a kérdésekről, hogy mit jelent az egyensúlyi helyzet, és milyen stratégiákat követnek a munkavállalók az egyensúly elérésére és fenntartására. A vezetői munka-magánélet egyensúly (*work-life balance*, WLB) kérdése több oknál fogva is fontos: amellett, hogy kihat az egyén jóllétére, nagyban meghatározza a beosztottak irányába sugárzott szervezeti elvárásokat, továbbá kifejeződik benne a munkatársak munka-magánéletének egyensúlyával kapcsolatos iránymutatás is, és feszegeti a társadalmi és szervezeti környezet felelősségét. Mindezek mögött meghúzódik a nemek eltérő beágyazottsága és cselekvési lehetősége, ami hatalmi kérdéseket is felvet.

A vezetők vizsgálata így a csoport helyzetének pusztán leírásánál messzemenően több szociológiai tudást nyújthat: a munka-magánélet egyensúly kialakításának gyakorlata és percepciója, miközben egy hétköznapi, sokak által magánügynek vélt aspektusra fókuszál, már önmaga is lenyomata egy olyan elvárás- és szokásrend-

¹ Az alábbi tanulmány a Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában (K 104707) OTKA-kutatás keretében készült. A szerző ezúton köszöni a kutatócsoport tagjainak az interjúvázlalt kidolgozásában nyújtott munkát és a tőlük kapott folyamatos inspirációt, továbbá az anonim lektorok világos, kritikai megjegyzéseit.

nek, amelyet a társadalmi norma, a nemekkel kapcsolatos ideológiák és többnyire multinacionális vállalati kultúra keretez. A nyugati, multinacionális vállalati kultúrák és vállalatpolitikák importálása gyakran magával hozza a munka-magánélet egyensúlyáról (továbbá a nemek egyenlőségéről) kialakított nyugati koncepciók átvételét is, amelyek hiteles adaptálása szintén vezetői feladat. Beágyazódik továbbá abba a nemzetközi és magyar közpolitikai környezetbe is, amelyben bár a munka-magánélet egyensúly az egyik leggyakrabban kutatott témává vált, az intézkedések tekintetében mégis kevésbé veti fel az azt elősegítő intézményrendszer szerepét és állapotát (oktatás, gyermek- és idősgondozás, hogy csak a legégetőbbeket említsük), sem pedig a rendszerváltás előtti sajátosságok (bizonyos, reprodukcióval kapcsolatos feladat vállalati kötelezettségként való megjelenítését, ld. pl. vállalati óvodák) teljes eltűnését.

A rendszerváltozást jellemző átalakulás során a sokak által magánügynek gondolt munka-magánélet összehangolási feladat klasszikus liberális témának és szabad választásnak tűnt, amellyel kapcsolatban igen ritkán merül fel a munkaadók felelőssége, mégis világosan kitapintható az újrászerveződő gazdaságban nemcsak a tőke, hanem a nyugati tőke által képviselt értékrendszer világos importja is. Mivel a munkaerő – az átmenet előtti időszakhoz képest – kevésbé védett helyzetbe került, és a teljesítményelvárás jelentősen emelkedett, szinte szükségszerűvé vált minden területen az új rendszerhez való igazodás. Ennek a folyamatnak fontos közvetítői és példát mutató aktorai voltak a vezetők. A gazdasági (felső)vezetők kutatása Közép-Európában azonban nagyrészt az elitek átalakulására fókuszált (Szelényi–Szelényi 1995; Lengyel 2007).

Nem a munka és a magánélet összehangolása az egyetlen olyan terület, ahol világosan tetten érhető a multinacionális szervezeti kultúrákba ágyazott nyugati fogalmak és koncepciók automatikus, kritika nélküli átvétele. A női munkavállalók – különösen a magasan képzett női vezetők – visszatérően a nagyvállalati intézkedések célkeresztjébe kerülnek: a munka-magánéletet érintő intézkedések és a vállalati feminizmus (*corporate feminism*) importja egyaránt arra fókuszál, hogy erős, megkérdőjelezhetetlen és zavartalan legyen a keresőmunka melletti (női) elkötelezettség. Ez a tendencia a feminista mozgalmak törekvéseinek ellentmondásos eredményeire és a neoliberalizmus erőteljes jelenlétére is utal (Fraser 2009). Bár vannak érvek amellett, hogy ezeket a változásokat az átmeneti országok társadalmi különösen erőteljesen importálták, és így a neoliberalizmus kitüntetett „áldozatai” lettek (Jessop 2013), sokan óvnak a neoliberális koncepció kritika nélküli általános és reflektálatlan használatától (Clarke 2009). A tanulmány a jelzett kereteket figyelembe véve, ám a tudományos vita klasszikus elméleteire alapozva kívánja bemutatni a munka-magánélet összehangolásának fő koncepcióit és magyarországi leképeződését.

A munka és magánélet összehangolását vizsgáló középszintű elméletek hagyományosan a konfliktusok felől közelítették a helyzet megértéséhez, különösen így

volt ez a nagy időbeli elfoglaltsággal, stresszel és asszertív/agresszív magatartással járó menedzseri foglalkozások esetében (Greenhaus–Beutell 1985). A szerepek közötti konfliktus annak ellenére alapvető kérdés maradt, hogy a kutatók egyre gyakrabban vizsgálják az összeegyeztethetőség, a komplementer jelleg és az integratív jellemzők jelenlétét is (Greenhaus–Powell 2006).

Bár a kutatások kezdeti szakaszában úgy tűnt, hogy a munka és magánélet közötti egyensúly megteremtése elsősorban női kérdés, többek között a női foglalkoztatás folyamatos emelkedése miatt, az elmúlt évtizedben az aktív apaság eszményének és gyakorlatának terjedésével fokozatosan a férfiak is a kutatások fókuszába kerültek (Hobson et al. 2011). Egyértelműen lehet látni, hogy miközben kultúránként továbbra is eltérően, de jelen van a nemek feladatára és képességeire vonatkozó hagyományos meggyőződések rendszere, fokozatosan változott a férfiak munka-magánélet egyensúlyával kapcsolatos elvárások rendje. Ezek az igények régióinkban ellentmondásosan vannak jelen, mivel az intenzív apaságra vonatkozó elvárások ellenére a fiatal férfiak továbbra is csak korlátozottan tudják megélni az apaságukat (uo.), és folyamatosan szembesülnek a hagyományos kenyérkeresői szerepre vonatkozó elvárásokkal is (Spéder 2011).

A fent jelzett fókuszváltások indokolják, hogy elemzésem megvizsgálja az alábbi két kérdést: az első azt járja körül, hogyan vélekednek a felső szintű vezetők a munka és magánélet közötti egyensúlyozás kérdéséről, és hogy van-e különbség a férfiak és a nők között a percepcióban. A második kérdés arra vonatkozik, hogy alkalmaznak-e, és ha igen, milyen stratégiákat, hogy egyensúlyi helyzetben legyenek ezek a területek.

A tanulmány először áttekinti azokat az elméleteket és kutatási előzményeket, amelyek a munka-magánélet egyensúlyára és a két terület közötti határok fenntartására vonatkoznak, majd pedig féligstrukturált interjúk alapján elemzi, hogy magyar felső vezetők milyen véleményeket formálnak és milyen stratégiákat követnek a kérdésben, és hogyan értelmezik saját megoldásaikat.

Elméleti keretek

A munka-magánélet egyensúlyának értelmezése

A munka-magánélet (kezdetben: munka-család) egyensúlyát feltáró klasszikus vizsgálatok az 1980-as években a két szféra közötti konfliktusok különböző típusait tárták fel, úgymint az időalapú, a feszültségalapú és a viselkedésalapú konfliktusokat (Greenhaus–Beutell 1985: 75). Ezek a kutatások abból indultak ki, hogy az egyének rendelkezésére álló erőforrások korlátozottak, ezért óhatatlanul versengés alakul ki értük a magánélet és a munka között. A konfliktustípusokon túlmenően a modellek megkülönböztették az egymásra hatás irányát (munkától a család irányába vagy családtól a munka irányába) és a szintjét (mikro, mezo, makro).

Az egyre komplexebb kutatásoknak köszönhetően jelentős elmozdulás történt a negatív hatásokat hangsúlyozó konfliktuselméletek irányából a pozitív hatásokat is fokozottan beemelő modellek felé. A változó fókusz arra mutatott rá, hogy a kutatók azokat az elméleti kereteket és feltételeket is keresték, „amelyek mellett a munka és a családi szerepek inkább »szövetségesek«, semmint »ellenségek«” (Greenhaus–Powell 2006: 72). A két terület között három tipikus együttműködési módot azonosítottak: egyrészt a munka és a család kiegészíti és erősíti egymást, és hozzájárul az egyének fizikai és pszichés jóllétéhez, másrészt az egyik terület képes mérsékelni a másik területen felmerülő problémákat, azaz egyfajta ütközőként működik, végül az egyik területen megismert érzések, élmények és készségek átcsorognak (*spillover*) és (pozitívan vagy negatívan) hatnak a másik területre (uo.: 73).

A téma alapos elemzéséhez elengedhetetlen annak a szervezeti kontextusnak a megismerése, amibe az egyéni munka-család viselkedések, cselekvések és stratégiák beágyazódnak. Az elmúlt évtizedekben az egyének munka-magánéletét vizsgálva ezért fokozatosan előkerült a mohó intézmények (*greedy institutions*) koncepciója (Coser 1974). Bár a felső vezetők nagyobb autonómiával rendelkeznek, mint kollégáik, általában magasabb fokú stresszel és felelősséggel is kell számolniuk. A rendelkezésre álló rugalmas foglalkoztatási formákat gyakran felülírják a munkahely mindennapos történései, mint pl. a hosszú munkaórák, a folyamatos megbeszélések, az extrém terhelés jelenléte vagy a feladatdelegálás hiánya. Ezek miatt a mohó szervezet igen gyakran korlátozza a vele „versengő” intézményekre, például a munkavállaló magánszférájára való megfelelő odafigyelés lehetőségét (Coser 1974). Más megközelítések szerint a vállalatok határozottan arra törekednek, hogy gyarmatosítsák alkalmazottaik életét (Deetz koncepcióját idézi Edley 2001), amely cél eléréséhez a mobiltechnológiák intenzív használata is hozzájárul.

A határok fenntartására szolgáló stratégiák

A munka-magánélet egyensúlyának megvalósíthatóságában központi elem a területek közötti határok megalkotása és fenntartása. A határok menedzselésére vonatkozó elmélet (*boundary management theory*) azt a kérdést tette fel, hogy a munkavállalók inkább integrálni vagy szeparálni szeretnék-e életük e két nagy területét. Az utóbbi évtizedek jelentős fejleményei, úgymint a rugalmas munkavállalás gyakorlata (akár a vállalati politikák rendelkezésre állása, akár a valódi hozzáférés tekintetében) és a mobiltechnológiák elterjedése alaposan átrajzolta a határmenedzsmenet korábbi kereteit (Kossek et al. 2006). Ahogy a korábban ismertetett elméletek mutatják, egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a két szféra egymásra hatásának vizsgálatán túl fontos foglalkozni az elmosódó határok (*blurring boundaries*) kérdésével is (Hochschild 2001).

A fenti dilemma nyomán kialakított határelmélet szerint a munka és családi élet úgy létezik egymás mellett, mint két „ország”, ahol eltérőek a szabályok, a szokások és a használt nyelv is (Clark 2000). Az országokat fizikai, időbeli vagy éppen pszi-

chológiai határ választja el egymástól. A határral kapcsolatban releváns az a kérdés, hogy mennyire erős, rugalmas és átjárható, tehát mennyire keveredhetnek a különböző területek. Fontos továbbá az is, hogy ki lépheti át a határt a munka és a magánélet között, illetve ki mennyire és hogyan védi meg a határokat (uo.).

Clark nemcsak a modell kidolgozásával lépett túl a korábbi megközelítéseken, hanem azzal is, hogy előtérbe került az elégedettség kérdése és a minimális konfliktus melletti jó működés fogalma (Clark 2000: 751). Ennek szerves része a kontroll érzésének fontossága, továbbá a munka-magánélet egyensúlyával kapcsolatos érzések és a kapcsolódó ideológia.

Kutatási előzmények

A munka-magánélet egyensúlya a vezetők életében

A munka és magánélet összekapcsolására vonatkozó megközelítés központi jelentőségű a menedzserek esetében, ha mélyen elkötelezettek mind a családi életük, mind karrierjük iránt, és ez utóbbi jelentős (időbeli) áldozatokat követel (Hochschild 2001). A munka és a magánélet szférájának szétválasztása (szeparáció) nehezen megvalósítható, és nem feltétlenül kívánatos cél a vezetők esetében. Az egyensúly megteremtése szinte lehetetlen feladat elé állítja a női vezetőket, akik bár érzik az ellentmondó elvárásokat, gyakran – éppen a vállalati kultúra hatására – még több időt töltenek el a munkahelyükön, hogy bizonyítsák rátermettségüket (uo.).

Hochschild vizsgálata egy amerikai családbarát vállalatnál azt mutatta, hogy az idő szorítását (*time bind*) az is fenntartja, ha a munkahely gondoskodó szolgáltatásokat nyújt, hogy minél elkötelezettebb és a munkájára fókuszáló dolgozót kapjon, miközben a munkavállalónak nem biztosít elegendő lehetőséget és időt arra, hogy az gondoskodjon a családjáról. Így gyorsan kialakulhat az a helyzet, hogy a munkahely több sikerélményt és elismerést ad, mint az otthoni élet: „a munkahely válik otthonná és az otthon munkahellyé” (Hochschild 2001). Ezt a paradox helyzetet erősítheti a nemek szerinti egyenlőtlenség is, azaz hogy az ún. „második műszak” miatt az otthon sokkal kevésbé a pihenés helye a nők számára, mint a férfiak számára.

A különböző kultúrák közti kutatások arra is rámutattak, hogy a munka-magánélet egyensúly a karrierkilátásokat is befolyásolja. Lyness és Judiesch (2008) 33 országban végzett vizsgálatának központi kérdése az volt, hogy a saját egyensúllyal kapcsolatban pozitívan vélekedők karrierpotenciálja jobb-e azokénál, akik kevésbé kiegyensúlyozottak, és inkább csak a munkára fókuszálnak. Ez az összefüggés érvényesnek bizonyult, azaz a magukat egyensúlyban érzők karrierkilátásait jobbnak ítélték kollégáik és vezetőik is. A GLOBE-adatok² bevonásával azt az eredményt kapták, hogy a nemek szempontjából erősen egalitárius kultúrákban

2 A GLOBE kutatás (Global Leadership Effectiveness and Organizational Behavior) egy nemzeti és szervezeti kultúrákat vizsgáló projekt, amely 2004 óta 62 országban zajlik (<http://globeproject.com/>).

(*high egalitarian cultures*) a munka-magánélet egyensúlyának érzete a nők előrelépési potenciáljára pozitív hatással volt, és nem befolyásolta a férfiak előrejutási potenciáljának megítélését. Ezzel szemben a gyengén egalitárius kultúrákban (*low gender egalitarian cultures*) a munka-magánélet egyensúly érzete a férfiak karrierpotenciálját erősítette, a nők előrelépési esélyeinek megítélésére pedig nem volt hatással (Lyness–Judiesch 2008).

Lyness és Judiesch következő elemzésükben 36 ország összehasonlításával azt vizsgálták, hogy a különböző kultúrákban miként gondolkodnak a vezetők saját és beosztottaik munka-magánéletének egyensúlyáról (Lyness–Judiesch 2014). Várakozásuk szerint azokban az országokban, ahol a vezetők kevésbé egalitáriusan gondolkodnak a nemi szerepekről (GLOBE: *low egalitarian countries*), a beosztottaik esetében is nagy különbségeket feltételeznek. Az eredmények azt mutatták, hogy a vezetők saját munka-magánélet egyensúlyáról adott értékelését kevésbé, míg a beosztottakéról adottat erősen befolyásolta ez a kulturális meghatározottság. Ehhez hasonlóan a nők munka-magánéletéről alkotott vezetői vélekedéseket jelentősen magyarázta az ország nemi kultúrája, míg a nők önbevalláson alapuló egyensúlyérzete az objektív nemi egyenlőtlenségekhez kötődött.

Az egalitárius kultúrát megjelenítő Norvégiában további részletes kutatások készültek, amelyek egyre gyakrabban jutottak arra a feltűnő következtetésre, hogy kevés a különbség a női és férfi vezetők egyensúly-percepciójában, azonban ez nem az egyenlőségpárti értékeknek köszönhető, hanem egyéb társadalmi mechanizmusoknak. Az egyik ilyen mechanizmus az, hogy gyerekszülés után a menedzseri pozícióban lévő nők szembesülnek a kérdéssel, hogyan tudják csökkenteni a terheiket. Mivel úgy látják, hogy a munkahelyen könnyen pótolhatók, a családban viszont kevésbé, visszafogják vezetői karrierjüket. A döntést egyéni vágyakkal magyarázzák (úgy mint intenzív anyaság és jó szülőség), és egyéni döntésként értékelik, miközben a társadalmi elvárások erősen formálják és befolyásolják választásaikat (Halrynjo–Lyng 2009).

Egy további norvég kutatás (Knudsen 2009) a férfi és női vezetők reprezentatív mintáját elemezve azt a meglepő eredményt mutatta, hogy a nők kisebb teherről és konfliktusról számoltak be. Ennek hátterében az állt, hogy mivel a nők már eleve feltételezték a magasabb pozícióhoz társuló nagyobb terheket, ezért olyan feladatokat vállaltak, amelyek kevesebb konfliktust okozhattak az életükben. Azért lett hasonló tehát a férfi és női vezetők munka- és magánéletének egyensúlya, mert a nők már nem is aspiráltak magasabb szintű beosztásra.

Emslie és Hunt (2009) középkorú férfiakkal és nőkkel készítettek interjút a munka-magánélet egyensúlyával kapcsolatos tapasztalataik feltárására, amely során világossá vált, hogy a társadalmi nem folyamatosan jelen van, amikor a válaszadók megtárgyalják az otthon és a munka világának kapcsolódását. A nők mindig zsonglőrökdként emlegették a különböző szerepek kezelését, még ha nem is volt otthonukban kisgyermek, a férfiak ezzel szemben az ilyen típusú problémákról múlt időben beszéltek (amikor a gyerekeik kicsik voltak).

A korábban szinte csak nőkre koncentráló irodalom mellett rendre megjelenik a férfiak vizsgálata, különösen az északi országokban. A skandináv fókusz azért is különösen fontos, mert ott a gondozási feladatokban, elsősorban a gyerekgondozásban való intenzív apai jelenlét általános társadalmi elvárás és gyakorlattá formálódott. A kutatók 21–64 éves európai (spanyol, izraeli, német, osztrák, bolgár és norvég) férfiakat kérdeztek meg interjúkban arról, hogyan van jelen életükben a gondozással és a karrierrel kapcsolatos feladatok ellátása (Halrynjo 2009). Különösen érdekes volt ez a karrierpozícióban (*career position*) és a gondozó és karrierpozícióban (*care and career position*) lévő férfiaknál, akikre a jelen írás is fókuszál. Az első csoportba tartozó férfiak a hosszú munkaórák miatt nem tudtak hozzájárulni a háztartási és gondozási feladatok elvégzéséhez. Elégedetlenek voltak ugyan a munkaórákkal, a szabadidővel és a társas kapcsolataikkal, de úgy érezték, nem tudnak ezen a helyzeten változtatni. A karrierre és gondozásra egyaránt fókuszáló csoport a teljes állás mellett aktív szerepet vállalt a gondozási feladatokban is, és az elfoglaltságok miatt fájónak érezték a szabadidő hiányát. A kevés szabadidő miatt náluk magas volt a kiégés kockázata, ugyanakkor nem kezdték ki a status quót. Ez ismét megmutatta, hogy a férfi menedzserek még a skandináv országokban is csak korlátozottan igazítják a munkájukat a család igényeihez, vagy ha mégis, az olyan mértékű pszichés nyomást hoz létre az életükben, ami kiégéshez vezet. Rámutat még arra is, hogy a különböző társadalmakban változatlanul fennmarad egy hierarchia a karrierrel és a gondozással kapcsolatos feladatok között (Halrynjo 2009).

Francia női vezetőkre vonatkozóan Guillaume és Pochic hasonló eredményekre jutottak, amelyek megmutatták a nők beszűkült választási lehetőségeit abban az esetben, ha karriert és magánéletet is szeretnének megvalósítani. A hosszú munkaórákkal jellemezhető, férfiakra szabott vállalati kultúrában a nők vagy vállalják a magánélet háttérbe szorítását, vagy pedig a család kerül előre, de akkor lemondanak a további karrieréről. Harmadik lehetőségként az otthoni feladatok (házimunka és gyermekgondozási feladatok) egyenlőbb megosztása és egy olyan munkahelyi időbeosztás merült fel, amelyik igazodik a gyermekek napirendjéhez (Guillaume–Pochic 2009).

A következő rész áttekinti a határok menedzselésével kapcsolatban született kutatásokat.

A határok menedzselése

Mellner és szerzőtársai egy svéd telekommunikációs vállalatnál abból a szempontból elemezték a határok menedzselésének preferenciáit, hogy az ott dolgozók inkább szeparálták vagy integrálták a munkát és a magánéletet (Mellner et al. 2014). Megvizsgálták azt is, hogy az alkalmazottak mennyire érezték képesnek magukat a kívánt határoknak és a munka-magánélet egyensúlyának a kontrollálására. Az elemzés során azt tapasztalták, hogy az önszabályozásra vonatkozó egyéni kapaci-

tás összefüggött az erős határkontrollal. Az erős határkontrollt gyakorló férfiak esetében, akik szétválasztják a szférákat, volt a legjobb a munka-magánélet egyensúlya.

Egy ír szervezetben dolgozó felső vezetők munka-magánélet egyensúlyal kapcsolatos stratégiáit elemezte Drew és Murtagh (2005). A munka-magánélet egyensúly kérdése a női karriert gátló fontos témaként volt jelen. A kutatás során azt tapasztalták, hogy a felső vezetők az egyensúly egyik legfontosabb akadályának a hosszú munkaórákat nevezték meg. A hosszú munkaidőre vonatkozó elvárással nem fért meg a rugalmas opciók használata (otthoni munkavégzés vagy *home office*, csökkentett óraszám, rugalmas időbeosztás). Sok felső vezető férfi követte a hagyományos kenyérkeresői modellt, és feleségének delegálta a családdal és gondozással kapcsolatos feladatokat. Hasonló megoldással viszont a legtöbb felső vezető nő nem tudott élni. A rugalmas munkavégzés igénybevételével a férfiak az ingázás vs. munkaidő dilemma megoldását tartották fontosnak, a nők viszont családjuk és életminőségük javítása érdekében szerettek volna ilyen munkavégzési lehetőségekhez jutni. A férfiak és a nők egyaránt arról beszéltek, hogy komolyan veszélyeztetné a karrierjüket, ha élnének a munka-magánélet összeegyeztetésére irányuló vállalati lehetőségekkel (Drew–Murtagh 2005).

Annak vizsgálatára, hogy lehet-e harcolni az idő szorításával, Tausig és Fenwick kvantitatív vizsgálatot végeztek az USA-ban. Ennek során feltárták, hogy önmagában nem a váltakozó időbeosztás és nem a rendelkezésre álló rugalmas munkavállalási formák, hanem az észlelt kontroll javítja (*unbind*) az egyensúlyérzetet. Mintájukban a nők és férfiak egyensúlyérzete hasonló volt, mert a nők nagyobb része részállásban dolgozott. Az egyensúlytalanság egyik legfontosabb előrejelzője az volt a vizsgálatban, hogy voltak-e gyerekek, és ez családtípustól (hagyományos kenyérkeresői modell, kétkeresős családok és egyszülős családok) független jellemző volt (Tausig–Fenwick 2001).

A tevékenységek és az idő feletti kontroll tehát növeli a munka-magánélet egyensúlyal való elégedettség érzetét. Kossek és munkatársai vizsgálatában kiemelt szerepet kapott, hogy a megvizsgált diplomások mennyire érzik a kontrollt afelett, hogy mikor, hol és hogyan dolgozzanak, továbbá hogy mennyire szeretnék szétválasztani a munka és magánélet szféráit. A kérdezettek jóllétét növelte, ha rendelkezésükre állt a munka feletti kontroll és a határmenedzsmenttel kapcsolatos rugalmasság lehetősége: náluk csekélyebb volt a munkahelyváltási szándék, a család-munka konfliktus és a depresszió (Kossek et al. 2006: 362).

Magyarországi vizsgálatok

Az elmúlt évtizedekben Magyarországon is megjelentek azok a kutatások, amelyek a fenti kérdés különböző aspektusait elemezték. A svéd és magyar szülőket összehasonlító tanulmányában Hobson, Fahlén és Takács azt vizsgálták, hogy mennyiben tudják érvényesíteni az anyák és apák a munka-magánélet összehangolására vonat-

kozó érdekeiket a két országban. A svéd szülők sokkal inkább érezték azt, hogy joguk és módjuk van a munkahelyi nemi normák megváltoztatására, míg a magyar szülők, különösen az apák, nem érezték reálisnak, hogy élhetnének a gyermekgondozási szabadság lehetőségével. A magyar anyák különösen erősen megtapasztalták a munka-magánélet egyensúlytalanságát és az érdekük érvényesíthetőségében (*agency*) megjelenő egyenlőtlenséget, mivel ők végzik a fizetetlen gondozási és háztartási munka nagy részét (Hobson et al. 2011).

Az Unilever vezetői körében végzett interjúkból kiderült, hogy a kérdezettek főleg női ügynek tartották a munka és magánélet összeegyeztetését, továbbá hogy alapvetően egyéni problémaként és felelősségként tekintettek rá (Tóth 2005). Bár a vállalati kultúra nagyban meghatározza, hogy milyen mértékben lehet családbarát életet élni, ezt a kérdést nem tematizálták a kérdezettek, megtartva azt egyéni és főleg női problémának, nem tárgyalva a szervezet felelősségét.

Egy magyarországi skandináv cég felső vezetőinek vizsgálata rámutatott arra, hogy a magyar férfi vezetők saját életükben is nagyon releváns kérdésnek tartják a munka-magánélet egyensúlyát. A területek egyeztetéséből fakadó konfliktust leggyakrabban az időhiánnyal magyarázták, ami jelentősen kihatott a feszültség-szintre is, továbbá néhányukban büntudatot generált a tekintetben, hogy jó apák-e. A családnak és a gyerekeknek a fontosságát olyan mértékben hangsúlyozták, hogy felmerült a családnak mint „mohó intézményeknek”, sőt kimondottan a „mohó gyerekeknek” a léte. A vezetők akkor észleltek egyensúlyi állapotot, ha a munkakörükhöz kapcsolódó autonómia folytán módjuk volt a kontrollra (Geszlér 2016). A vállalatnál dolgozó felső vezetők korlátozottan éltek az összehangolást támogató lehetőségekkel, bár néhányuknál megfigyelhető volt az első lépések megtétele.

Módszerek

A fenti kérdések megvizsgálására 2014–2015 során összesen harminc felső vezetőt (10 férfi és 20 női vezető) kérdeztünk féligstrukturált interjúk keretében. Az interjúalanyok rekrutációja a személyes kapcsolatok mozgósításával történt, melynek alapja egy női felső vezetőket tömörítő informális szervezet volt. A további interjúalanyok felkeresése hólabdamódszerrel történt. A férfi vezetők megközelíthetőségét szintén a személyes kapcsolatok biztosították. Minden interjú Budapesten készült, többnyire a fővárosi munkahelyeken. Néhány interjúalany a főváros agglomerációjában, korábban esetleg külföldön élt.

A férfiak kivétel nélkül mind házasságban voltak, míg a nők közül többen is elváltak. Ami demográfiailag közös jellemző volt, hogy mindenkinek volt gyermeke, akiknek életkora széles skálán mozgott: az általános iskola alsó tagozatára járók voltak a legfiatalabbak, és a külön élő fiatal felnőttek voltak a legidősebbek. A férfi interjúalanyok esetében a feleségek egy része az interjú időszakában otthon volt a gyerekekkel vagy részmunkaidőben ment vissza dolgozni, ami már önmagában előrejelezte

a munka-magánélet egyensúlyával kapcsolatban követett férfistratégiákat. A házasságban élő női interjúalanyok esetében a férfiek szintén diplomás állásban, gyakran szintén vezetőként dolgoztak. A férfiek között ugyanakkor volt néhány példa arra is, hogy a gyerekek miatt visszafogtak a karrierjükből (így megoldva például az iskolán kívüli, délutáni programokra való szállítást), illetve egy esetben a teljesen más területen dolgozó férj gyeseen volt a gyerekekkel, és ma is aktívan részt vesz a gondozási feladatokban.

Az interjúk hossza feltűnően különbözött, mivel a nőknek lényegesen több és többféle mondanivalója és története volt a témával kapcsolatban. Ezzel is magyarázható, hogy bár kevesebb interjú készült férfiakkal, jóval korábban lehetett érezni náluk, hogy elérték a szaturációs pontot, azaz hamarabb kirajzolódtak a tipikus mintázatok, és nem kaptunk lényegesen új információt a korábban elhangzottakhoz képest. A strukturált interjúvázlat első részében az egyensúly fogalmával, megélésével és megvalósításával kapcsolatos tapasztalatokra, majd a két terület egymással való érintkezésére (szeparálás vagy integrálás) irányultak a kérdések. A kérdések következő blokkja az infokommunikációs technológiáknak a munka-magánélet egyensúly megvalósításában játszott szerepére vonatkozott. A harmadik részben került elő annak feltárása, hogy kik azok a támogató személyek a magánéletben, akik segítették a vezető karrierjét, végül pedig az egyensúly érdekében hozott lemondásokról és áldozatokról kérdeztük az interjúalanyokat. A diktafonnal rögzített interjúk a gépelés után NVivo11 szoftverrel kerültek elemzésre.

EREDMÉNYEK

A munka-magánélet egyensúlyának értelmezése

A kutatásban a munka-magánélet egyensúly kérdését körüljárva először az egyensúly meglétére, majd pedig az egyensúly meghatározására irányultak a kérdések. Bár voltak olyan válaszadók, akik „nem hisznek” a munka-magánélet egyensúly megteremthetőségében, mert nekik „egy életük van”, a többség számára komoly kihívást jelentett a különböző területek összehangolása. Néhányuknál kritikai megjegyzés fogalmazódott meg azzal kapcsolatban, hogy valóban létezhet-e az az idealizált kép, ami elérhetetlen, ezért nyomasztó:

„Tehát én azért nagyon óvatos vagyok, hogy mi az, ami egy valós balansz, és mi az, ami egy olyan idea, amit mi kergethetünk és gyakorolhatunk magunkra nyomást, amitől aztán nagyon rosszul érezzük magunkat, de kár, mert sose létezett.” (N1)

Már az első kérdésre adott válasznál nyilvánvalóvá vált, hogy a férfiak és a nők tapasztalatai több ponton is világosan különbözni fognak. A nők által elmondott történetek összetett képet mutattak be, valamint lényegesen hosszabbak is voltak.

Az interjúk során így az derült ki, hogy a nők többsége számára ez a kérdés már régóta ismert volt a közbeszédből és a saját tapasztalataikból is, hiszen a két terület közötti egyensúly problematikája gyakran előfordult az elmúlt időszak közbeszédében, tipikusan a nőkre fókuszálva.

A fentiekén túl a női válaszadók sokszor megemlítették, hogy a munka és a magánélet egyensúlya mást jelenthet a női és a férfi vezetők számára, mivel a háztartási és gyerekneveléssel kapcsolatos munkákból nagyobb rész hárul a nőkre, mint a férfiakra, még ha igénybe is vesznek fizetett segítséget is. Utaltak arra, hogy a férfi kollégák feleségei gyakran nem végeznek keresőtevékenységet, esetleg gyermeknevelési szabadságon vannak, így elvégzik az otthoni feladatok nagy részét. (Ez egyébként a mintában szereplő férfiak családi helyzetére tényleg jellemző volt.) Ezt az egyenlőtlenséget többnyire olyan tényként állapították meg, ami nagyobb nyomás alatt tartja a nőket, és csak ritkán tekintettek rá problémaként. Míg a női válaszadók ezt az aszimmetrikus helyzetet legalább megemlítették, a férfiak részéről ez ritkább volt, sőt volt olyan négygyerekes apa, aki úgy látta, hogy bár most éppen ez a feladatelosztás náluk is, de bármikor lehetne ennek a fordítottja.

Van-e egyensúly?

Az interjúk közös jellemzője az volt, hogy a vezetők dinamikus egyensúly-konceptiót használtak: sosem napi szinten nézték az egyensúlyt, hanem hosszabb időtávban: beépítették a rendszerbe a gyakori utazást vagy épp azokat az időszakokat, amikor megfeszített munkavégzés vagy átalakítás zajlott a vállalatnál. („Most éppen egy nagy változás közepében vagyunk a menedzsmentben. És hogy mikor készíted ezt az interjút. Valószínűleg, ha egy fél évvel ezelőtt készítettéd volna, akkor azt mondom, hogy a munka nagyon jó egyensúlyban van.” – N17).

A munka-magánélet egyensúlyának meglétére adott válaszokat három fő csoportba lehetett osztani: a válaszadók egy része úgy látta, hogy megvalósul az életében az egyensúlyi állapot, a másik csoport életében egyáltalán nem volt egyensúly, és el is fogadta ezt a helyzetet, míg a harmadik csoportba azok tartoztak, akiknek az életéből hiányzott ugyan az egyensúly, de ideiglenes állapotként értékelték, mivel ez például egy új pozíció elvállalása miatt jött létre. Bármelyik csoportba is tartozott az interjúalany, az idővel való zsonglörködés nehézsége került elő leggyakrabban. Ennek előidézője pedig a hosszú munkaórák kultúrája volt (akár 12–14 óra naponta, munka hétvégén vagy szabadság alatt). Az időtényezőre való utalás mellett a gyerekek szempontjai és igényei jelentették a másik fontos viszonyítási pontot az interjúk során.

A legnépesebb csoportot azok alkották, akik elégedettek voltak az elért egyensúllyal, mert már több éve stabil munkahelyi pozíciót foglaltak el, így kialakították életükben a jól működő feltételeket. Ugyanakkor többen is kifejezték, hogy az év során nagyon egyenlőtlen a feladatok eloszlása, és vannak időszakok, amikor szinte

csak a munkájuknak élnek. Ezek az emberek egyértelműen kijelentették, hogy habár elégedettek a jelenlegi egyensúllyal, a gyerekeik nem biztos, hogy egyetértéssel velük. („Ha a gyerekeimet kérdeznéd, akkor mindig a munka felé dőlt volna el... a mérleg nyelve.” N8) Szintén fontosnak tartották kifejezni, hogy más nem feltétlenül hívná egyensúlyinak ezt a munkabeosztást, mivel nagyon sokat kell dolgozni a vezetői pozícióban.

„Én azt gondolom, hogy az én életemben egyensúlyban van a munka és a magánélet, de hozzátennék egy szerintem fontos kiegészítést, hogy mivel én nagyon sokat jártam Amerikában iskolába, mivel ennek megfelelően éltem Amerikában, én nem biztos, hogy a sztenderd magyar egyensúlyállapotot tartom a mérvadónak vagy a normálisnak.” (N1)

„...sokáig én voltam az antipéldája a munka-magánélet egyensúlyának, már ahogy sokan értik az emberek a munka-magánélet egyensúlyát.” (F1)

Mivel minden interjúalanyunk volt gyermeke, rendre előkerült a rájuk való utalás. Több női interjúalany beszámolt arról, hogy a gyermekek magasabb életkorából fakadóan már sokkal nagyobb a szabadsága, így jobb az egyensúlyérzete is. Ilyen történeteket a férfiaktól nem lehetett hallani. Néhány vezető arról is beszámolt, hogy a múltban még nem volt meg az egyensúly, most pedig már sikerül megvalósítani.

Több férfi, mint nő volt pozitív véleményrel a saját munka-magánélet egyensúlyáról. Volt olyan férfi interjúalany, aki annak ellenére jónak érezte ezt az egyensúlyt, hogy éveken keresztül más városban élt, mint felesége a kisgyerekekkel, akikkel ő így csak hétvégén találkozott. Neki korábban már a kollégák is jelezték, hogy az éjjel küldött e-mailek rossz hatással vannak az egyensúlyérzetükre.

„Nyilván vannak olyan élethelyzetek, amikor több időt fordít az ember munkára, aztán következnek olyan időszakok, amikor ez lecsökken. Nálam is volt olyan időszak, hogy nagyságrendekkel többet fordítottam munkára, most van egy ilyen békésebb időszak, amit nem azt mondom, hogy 8 órában dolgozom, de nem ilyen eszeveszett időben. Volt olyan, amikor heti 70-80 órát dolgoztunk, de most már ez 60 alatt van. De abszolút nem nyomasztó, nem rossz, nem élem meg rosszul.” (F1)

A második csoportba tartozó válaszadók egyértelműen beismerték az egyensúly hiányát, mivel naponta 12-13 órát dolgoztak, és/vagy folyamatosan elérhetőek voltak kollégáik számára (még szabadság alatt is):

„Hát, én teljesen őszinte leszek, szerintem nincsen egyensúlyban és én nem is hiszek abban, hogy nagyon tud ez egyensúlyban lenni, tehát egy ilyen felső vezetői pozícióban gyakorlatilag feladatok vannak, amiket végre kell hajtani, és nincs meghatározott munkaidő.” (N11)

Az ő esetükben állandó, akut problémát jelentett a feladatok ütközése, de ezt szinte természetes tényként könyvelték el:

„Jelenleg jól vagyok, egyensúly nincsen soha, az az én véleményem.” (N14)

A sok munka mellett előkerült a sok üzleti út negatív hatása az egyensúlyra:

„Egyrészt szerintem belső céges nagyon sok konferencia, találkozó van, amire utazni kell, és a külföldi utak adják főleg azt a felborulást, mert ugye olyankor aztán ebben egyáltalán nincs benne a család, magánélet se nagyon, tehát egyedül sincs az ember.” (N7)

Többen is úgy vélték, hogy a felső vezetői pozícióban természetes ez a magas szintű elkötelezettség (*work-devotion*), továbbá a magas fizetés részben kompenzálja ezt a magas elvárásrendszert:

„Minket kifejezetten jól megfizetnek, és aki nem tudta, hogy mivel jár ez nyomásban, munkában, felelősségben, az nem biztos, hogy megérdemli ezt a nagy fizetést.” (F10)

Az egyik női interjúalany azonban világosan rámutatott arra, hogy mennyire aszimmetrikus a hatalmi helyzet a két vizsgált terület között. Olyanról nem számoltak be, amikor csak a családjuknak élnek (a szabadság és a karriermegszakítás kivételével), bár a gyerekek szempontjai és igényei mint állandóan jelenlévő elvárások megfigyelhetők voltak.

„És, ha nagyon nincsen (egyensúly), akkor azt általában a munkának a túlsúlya szokta elvinni, tehát olyan nem szokott lenni, hogy úgy érzem, hogy túl sok magánélet és kevés munka.” (N7)

A harmadik csoportba azok az interjúalanyok kerültek, akik a kérdés előtt nem sokkal (3–6 hónap) váltottak munkahelyet, és egy magasabb pozícióban dolgoztak. Ezek az interjúalanyok hatalmas mennyiségű időt és energiát fektettek be az új feltételek és a keretek kialakításába. Tisztában voltak az egyensúlytalansággal, és hogy a munka területe áll nyerésre a magánélettel szemben:

„...az éves tárgyalásokon végig kellett menni az öt országban, és ez rengeteg utazással, stresszel és munkával járt. ... Nem vagyok egy mintapéldánya a munka-magánéletnek az elmúlt negyedévben.” (F3)

„hát az utóbbi hetekben 10-12 óra azért megvan, sajnos, mert nem gondolom, hogy ez egészséges. Úgyhogy most a 'work' van előbb és a 'life' meg hátul.” (F7)

Ezekben a történetekben rendre visszaköszönt az a magyarázat, hogy csak úgy lehet megoldani a zsonglörködést, hogy prioritást kell felállítani a különböző feladatok között. Ez a sorrend rendszerint úgy szólt, hogy az első helyen a család, a másodikon a munka, a harmadikon pedig ők maguk vannak: „a család mindennek előtt” (N16). Ezt a sorrendet mondták még azok a férfiak is, akik kevés időt töltöttek családjukkal, még ha a konkrét példák ennek ellentmondtak is:

„7– $\frac{1}{4}$ 8-ra hazaesek, akkor lefektetem a gyerekeket, utána meg még egy kis e-mailezés.”
(F5)

Ezekből az esetekből szinte mindig kiderült, hogy mennyire aszimmetrikus a helyzet: többen is úgy beszéltek, mintha most éppen a munka állna nyeresre, de akár más is lehetne a prioritás, pedig a történeteik azt mutatják, hogy folyamatosan a munka volt előtérben. Ennek magyarázatára a munkában meglett örömforrást, a munka és a kihívások szeretetét hozták fel „mentséggént”.

Mit jelent az egyensúly?

Miként már említésre került, a munka-magánélet egyensúly klasszikus tipológiájában háromféle dimenzió került bemutatásra: az időalapú, a feszültségalapú és a viselkedésalapú konfliktusok. A jelen vizsgálatban megkérdezettek legtöbbször időben (konkrét óraszámban vagy a szabadidő és a munkaidő arányában) mérték az egyensúlyt, többször is utaltak a feszültségalapú megközelítésre, míg a viselkedésre gyakorolt hatások ezekben a helyzetekben nem kerültek elő. Az időhöz való viszonyítás még akkor is fontos volt, ha egyes vezetők világosan elmondták, hogy számukra az egyensúly nem a sok otthon töltött idővel, hanem inkább a kiegyensúlyozottság és nyugalom érzetével, tehát a feszültségalapú értelmezéssel egyenlő.

Az időalapú meghatározás

A kutatás során tehát azt lehetett tapasztalni, hogy nagyon sokan még mindig az idő mennyiségéből indultak ki az egyensúly meghatározása során. Ezt tették akkor is, ha ők maguk – saját elbeszélésük szerint – nem időben mérték az egyensúlyt. Előfordult, bár nem volt tipikus, hogy valaki a rövid munkanapot tartotta ideálisnak, bár nem véletlenül utalt ezzel kapcsolatban a szocializmus idejére, egyszersmind el is távolítva az arra az időszakra jellemző rövidebb munkaidőnek a lehetőségét.

„...visszagondolva talán a szüleim időszakára, hogy olyan 4 óra körül mondjuk az ember hazaér a munkahelyéről, és akkor gyakorlatilag utána, 4 óra után tud a családjával foglalkozni. Nekem talán ez lenne az egyensúly.” (N11)

Ezek a történetek mindig arról szóltak, hogyan lehet a munkahelyen töltött túl sok időt, és a munkaidőn túl, otthon munkával töltött órákat rövidebbre fogni, hogy maradjon idő a feltöltődésre és kikapcsolódásra: „...legyen egy olyan hétköznapi este, amikor el tudsz menni színházba.” (N8)

Ezek a példák jelzések voltak arra, hogy a munka és család mellé alig fért be más tevékenység.

A következő markáns, időalapú megközelítés azt vetette fel, hogy az egyensúlyt az jelentené, ha visszaszorítanák a munkahelyen töltendő idő mennyiségét.

„Tehát hogy itt ne töltsék el túl sok időt, tehát hogy haza tudjak menni 5 és 6 óra között, és azért ezt általában meg tudom tenni, úgy gondolom, hogy ez azért egészen jó.” (N9)

Szintén az idővel való zsonglörködésre utal, hogy igyekeznek visszaszorítani a munkával kapcsolatos munkaidőn túli tevékenységeket (például üzleti vacsorák, esti munka), hogy több idő maradjon a sportra és a családra.

„Hát azt, hogy hazaérek, utána nem dolgozom, nem megyek el minden este valamilyen programra, tudok hétvégén törődni a családommal, este tudunk együtt vacsorázni, beszélgetni, és közben elvégzem a munkámat napközben. Mondjuk ez egy egyensúlyi állapot. Van időm arra, hogy sportoljak, mondjuk, tudok egy kicsit magammal is törődni, ilyesmi.” (F8)

Ez pedig már átvezet arra, hogy a családdal, a gyerekekkel és a társsal töltött idő kitüntetett jelentőséget kapott a beszélgetések során, amihez képest kevesebb figyelem jutott a saját magukra fordított időre, és annak negatív következményeire néha ki is tértek, ahogy azt a későbbiekben jelezni fogjuk.

„...amikor munka-magánélet van, akkor azt gondolom, hogy munka-gyerek-férj, tehát háromfelé kell bontani ... 40 év után bekerültem negyediknek én is.” (N14)

Mivel a naponta rendelkezésre álló idő mennyisége véges, és nagyon magas volt a megkérdezett vezetők belső motivációja arra, hogy minden területen helytálljanak, ez óhatatlanul is ellentmondásokat okozott. Amit pedig sokan úgy tartották feloldhatónak, hogy „minőségi időt” töltöttek együtt, azaz érdekesnek és tartalmasnak tartott programokat szerveztek a családtagokkal:

„...mindig bánt ez a dolog, főleg mióta van gyermekem, mert azért egy négyéves kislány nagyon igényelné azt, hogy több időt töltsék vele. De... hát, tudom, hogy valószínűleg mindenki ezt mondja, de én azt gondolom, hogy tényleg ezt talán azzal lehet kompenzálni, hogy viszont abban a kevés időben, amikor vele vagyok, akkor viszont csak rá összpontosítok.” (N11)

A feszültségalapú meghatározás

Az időhiány sokszor vezetett ahhoz, hogy sok munkával kapcsolatos feszültség generálódott és begyűrűzött az otthoni szférába. Volt, aki arányokat fogalmazott meg, mégpedig hogy több (legalább 51%) legyen a gondolatok közt a magánélettel kapcsolatos. Ezek a példák jelezték a munka okozta magánéletbeli feszültségek jelenlétét:

„...van, amikor az ember 12 órát dolgozik, és akkor utána hazamegy, és akkor utána fáradt, és akkor 4-re ki kell mennie a repülőtérre, és még aznap visszajön, hogy együtt legyen a családjával, de már eltörik egy pohár, és pattan az embernek az agya.” (F5)

Míg az idővel való zsonglörködés példáit sorolva a konfliktuselmélet illusztrálására születtek példák, addig a pozitív érzetek megfogalmazása során értelemszerűen a feltöltődés, a különböző szerepekből adódó gazdagodás (*enrichment*) elmélete tűnt jól használhatónak:

„talán úgy definiálnám, hogy egyik sem megy a másik kárára, hanem erősítik egymást. Tehát hogy mindegyikből kapok energiát és adok is mindegyikbe energiát.” (N16)

„...boldog vagyok-e az életemtől? Szerintem ez a nagy kérdés. ... én nagyon szeretem a munkámat, és mindenki csak arra emlékszik, hogy egyszer egy nap dolgozott 9-ig, de arra meg nem emlékszik, amikor gyakor hazament. Az áldozatra mindig jobban emlékszünk.” (F10)

Az idő mellett tehát előkerült az a kérdés, hogy van-e feszültség a szerepek és feladatok között, és hogy milyen percepciók és érzetek kapcsolódnak hozzájuk. Kiemelten fontos volt mindenki számára, hogy a különböző területek ne zavarják egymást, tehát valamennyire elváljanak. Ebből a pozitív hozzáállásból logikusan következett, hogy az öröm, a boldogság és az önmegvalósítás fontossága, továbbá a párkapcsolat minősége is rendre előkerült az interjúkból. Figyelemre méltó, hogy a férfiak közül többen is jelezték a társsal való együttlét fontosságát.

„Én azt gondolom, hogy az egyensúlynak többfajta indikátora van, szerintem az egyik legfontosabb indikátora az, hogy az embernek milyen a házassága, milyen a kapcsolata a feleségével, és azt gondolom, hogy nyilván a másik indikátorok a gyerekek, akik a családban vannak, hogyan fejlődnek, hogyan érzik magukat és a harmadik indikátora pedig az, hogy én saját magam hogyan érzem magam, és hogyan élem meg a mindennapjaimat.” (F4)

„Szerintem az a nagyobb kihívás, ... hogy alszunk-e, relaxálunk-e, hogy egymásra odafigyelünk. Nekünk ez nagyon fontos.” (F6)

Itt is előkerült ugyanakkor, hogy a munkahelyi feladatok magas szintű kontrollja mellett rendre a magánélet működik ütközőként. A munka-magánélet összehangolásával kapcsolatos irodalmakból jól ismerhető megközelítés – a fentiekben jelzett konfliktus és szerepgazdagítás mellett – a kompenzáció. Erre világos példát nyújtott az, amikor a munkahelyi dilemmák átgondolásához értő és megértő támogatást kaptak partnerüktől.

„Valahol a családnak is van egy ilyen szerepe, illetve meg a másik, a magánéletnek, hogy amikor megkapod a pofonokat, akkor jó odamenni, és annál jobb nincs is, amikor a lányom a nyakamba ugrik, és akkor úgy eltörpülnek ezek a munkával hihetetlen nagy problémák. Így szépen kibalanszírozzák egymást ezek a dolgok.” (F10)

Míg a magánélet általában pufferként szolgált a benti gondok és konfliktusok távolítására, esetleg megbeszélésére is, addig az ellenkező irányú mozgás, azaz az otthoni dilemmák és kérdések megbeszélése a munkahelyen vezetői szinten teljességgel elképzelhetetlen volt. (Volt erre is példa, de mivel negatív következményei lettek, az interjúalany változtatott ezen a gyakorlaton.)

A határok „menedzselése”

A vezetők többsége – egy-két kivétellel – igyekezett határokat szabni és a szférákat világosan elkülöníteni egymástól: védtek a magánéletet a munkától, a munkahelyi életet pedig a családtól, így a határelmélet relevanciájára bőségesen találhatunk igazolást. Fontos itt hangsúlyozni, hogy bár a válaszadók többnyire úgy vélték, hogy a munkával kapcsolatos teendők könnyebben kerülnek be a magánéletbe, mint fordítva, mégis egyértelmű jelei voltak annak, hogy a magánélet betüremkedését (tipikusan a szüleik és gyerekeik telefonhívásait) is igyekeztek kívül tartani a munka világán. A határok menedzselésének kérdése a megkérdezettek esetében valóban azt jelentette, hogyan tudják minimális konfliktus mellett jól működővé tenni a rendszert (Clark 2000). Ez nem volt egyszerű, hiszen, ahogy megfogalmazták: „... nagyon vékony mezsgye és nagyon nagy művészet ezt ott tartani.” (F5)

Ha valaki esetleg nem lett volna elég elszánt a határok fenntartására, akkor előjött a családtagok, különösen a gyerekek szerepének említése. Számos problémát és konfliktust okozott a gyerekekkel kapcsolatos megnövekedett feladatmennyiség, de a vezetők (nem kizárólag a nők) úgy nyilatkoztak, hogy a gyerekek állítják fel a legszigorúbb szabályokat a határok megtartásában, mert időt és odaadást követelnek szüleiktől. Több nő kijelentette, hogy a gyerekek a legjobb eszköz a karrier és a munka magánéletbe való negatív begyűrűződése ellen és a határok megtartására: „a gyerekek ezt megoldották, hogy kész, hétvégén nincsen munka” (N4).

A fenti szempontok tudatosítása (keskeny mezsgye, illetve a gyerekek prioritása) mellett az interjúk során három fő téma került elő, amelyek az egyensúly megtalálását vagy az új egyensúlyi helyzet kialakítását segítették. Az első ilyen volt a karriermódosítás, amikor jellemzően a nők egy része megváltoztatta korábbi állását vagy munkakörülményeit, hogy munkája sokkal kiszámíthatóbb és a családi élettel kompatibilis legyen; a második téma a tevékenységek feletti kontroll volt, ami a munka, a család, a külső szereplők és a folyamatok ellenőrizhetőségét jelentette, végül a munkavégzés rugalmasságának – hely és idő tekintetében – a lehetősége került a leggyakrabban tematizálásra.

Karriermódosítás

Bár az interjúk a jelenlegi helyzetre vonatkoztak, sok olyan múltbeli történet és döntési helyzet került megemlítésre, ami a kérdezettek szerint hozzájárult a jelenlegi munka-magánélet egyensúly kialakításához vagy megtalálásához. Tipikusan két fontos esemény váltott ki karriermódosítást: a gyerekek születése és az egészségi állapot romlása.

A gyerekvállalás hatása

Az interjúkból az a kép rajzolódott ki, hogy egészen a gyermekvállalásig szinte mindenki nagyon hosszan, nagyon sokat dolgozott, gyakran különböző országok nemzetközi projekteiben külföldön töltötték munkaidejük jelentős részét. Ahogy

a beszélgetések során mindenféle kritika és problematizálás nélkül megjegyezték, nem volt feltűnő a sok munka, mert egyrészt szerették a kihívásokat, másrészt párjuk/partnerük és a barátaik ugyanígy éltek. Feltűnő, hogy a sok munka elvállalását inkább egyéni döntésnek, semmint szervezeti nyomásnak tekintették. Így vált a munka szeretete észrevétlenül a hosszú munkaórák bensővé tett normájává.

„Hát, a gyerekig ez nagyon egyszerű volt, mert én mindig a munkával szerettem volna foglalkozni, és ebben senki nem akadályozott meg. A gyerek után lett nyilván nehéz, ott ki kellett, ott ki kellett alakítani, tehát ott figyelni kellett az időbeosztásra, mert különben elcsúszhatott vagy egyik, vagy másik irányba.” (N13)

Ezekben a történetekben nem kérdőjeleződött meg az a vállalati gyakorlat, amelyik teljes egészében kisajátítja a munkavállaló idejét és figyelmét, nem hagyva teret saját regenerálódására és önálló léttér kialakítására. Azon túl, hogy természetesnek tüntették fel ezt a gyakorlatot, a történetmesélés során hősnarratívát is alkotnak belőle:

„... amikor pályakezdő voltam, akkor gyakorlatilag az úgy 99% volt munka, 1% magánélet, de ez mondjuk 15 évig így volt, ami azt jelenti, hogy ilyen 14, 16, 18 órákat dolgoztam éveken keresztül. Ebben benne volt hétvége is, szombat is, vasárnap is, de ez nem volt fárasztó, mert annyira szerettem, amit csináltam, meg érdekes volt, meg haladtam előre.” (N3)

Az elmesélt történetek azt mutatták, hogy a gyerekvállalásig nincs különbség a férfiak és a nők között, de utána igen.

„De aztán egy idő után, főleg mikor már csemetéje születik az embernek, akkor rájön arra, hogy hát bizony azért otthon is kell tölteni időt.” (N9)

Bár voltak olyan nők, akik a gyermekvállalás után a megnövekedett feladatmenyiség ellenére egy ideig még igyekeztek folytatni a korábbi munkájukat, és hasonló projekteket vittek, mint régen, sokan inkább azt tapasztalták, hogy változtatniuk kell.

„Ott nagyon gyakori volt, hogy egy, éjszaka dolgozott az ember, másrészt a hétvégéje se volt szent, hogy finom legyen. És én ezt a fajta intenzitást, abban az életfázisomban, amikor még nem volt gyerekem, nagyon élveztem, és ezt a fajta kiszámíthatatlanságot meg spontaneitást nagyon élveztem, meg hogy a következő két hónapban milyen országban fogok ülni, azt se tudtam. De abban a pillanatban, hogy gyerekeim lettek, még próbálkoztam fél évet, közösen próbálkoztunk egyébként, tehát fél munkaidő, meg ez, meg az, egyik nap nem bejönni, meg ilyen projekt meg olyan projekt, de ott én úgy éreztem, hogy nekem ez nem megy.” (N1)

A gyerekaszületés utáni változást a nők teljesen természetesnek fogadták el, miközben sem a szervezetben, sem a férfiak körében nem fordult elő ezzel kapcsolatos vál-

toztatási igény. Valószínűleg ez azzal is összefüggött, hogy a férfiak, még ha fontosnak is tartották a gyerekvállalást, sosem akartak otthon maradni gyermeknevelési szabadságon. Ahogy korábban már volt erre utalás, illetve a történeteikből kiderült, feleségük fogta vissza a karrierjét.

Éppen ezért, bár a férfiak és a nők elvileg egyaránt szembesülhettek volna a gyerekvállalás okozta megnövekedett feladatmennyiséggel, az interjúk azt mutatták, hogy ez eltérő módon befolyásolta a karrierjüket. A nők többen is változtattak a keresőmunka mennyiségén vagy típusán, akár úgy is, hogy más szektorban dolgoztak tovább, hogy a munka és a család összeegyeztethető legyen. A férfiak ezzel szemben egy következő felkínált pozíciót – például egy külföldi karrierlépcsőt vagy a még több külföldi ügyféllel való kapcsolattartást – nem vállaltak el, mert az jelentősen csökkentette volna a családdal tölthető időt. (Volt olyan női válaszadó is, aki szintén visszautasított egy külföldi pozíciót a családja miatt.)

„Most mondtam vissza egy olyan előléptetést... Azért, hogy a gyerekekkel lehessenek. Annyira akartak, hogy még azt is megengedték volna, hogy Magyarországon maradjak, csak sokat kellett volna utazni. És erre azt mondtam, hogy olyan picik a gyerekek, hogy nem értenék meg, hogy én miért nem vagyok ott.” (F10)

Visszafogás egészségügyi okokból

Számos történet szólt az egészségi állapot jelentős romlásáról, aminek következtében karrierváltoztatásra került sor. Bármelyik csoportba tartoztak is a kérdezettek, mindannyian – férfiak és nők egyaránt – említették a saját magukra szánható szűkös időt. Mivel többnyire 40 év feletti interjúalanyok szerepeltek a mintában, többször is előkerült az egészségmegőrzés és a sportolás fontossága. Többen is említették, hogy életmódot kellett változtatniuk az egészségük visszaszerzéséért.

Ezek a történetek férfiaktól és nőktől egyaránt hallhatók voltak. Az erőltetett munkatempó nagyon gyakran addig a pontig tartott, amikor olyan egyértelmű jelzés történt például pszichés kibillenés vagy egészségügyi probléma formájában, hogy a túlzott munkavállalásnak véget kellett vetni:

„...annyira túlhajszoltam magam ... Tehát én lezavartam a gyárban a napomat – tudod, a standard 10-11 órás napot –, hazamentem, megkajáltam, és kezdtem a következő műszakot az amerikai mérnökséggel. ... és akkor azt mondta a testem, hogy na jól van, öcsém, akkor most már pihenjél.” (F10)

„... és akkor én hoztam magamnak egy döntést, hat évvel ezelőtt, akkor mentem fizetés nélküli szabadságra, és akkor került egy rend a fejembe, meg helyre kerültek a dolgok, hogy kellő mennyiségű időt kell fordítani az embernek magára is.” (N17)

„...jó pár évvel ezelőtt, április végén volt az, hogy akkor majdnem ideg-összeroppanást kaptam, és akkor azt mondtam, hogy elég.” (N7)

Akár a gyermekgondozás, akár az egészségi állapot megromlása indikálta a változásokat, a stratégiának fontos része volt a kiszámíthatóság és a munka feletti kontroll megvalósítása, amit a következő rész fog részletesebben bemutatni.

Kontroll

Mindenkinek volt valamilyen egyéni gyakorlata arra, hogyan tartsa ellenőrzés alatt az élet különböző, gyakran ellentmondó elvárásait: egyesek számára a megoldás éppen az volt, hogy engedték összefolyni a két területet (integráló típusú vezetők), mások inkább szétválasztották a területeket (szeparáló típusú vezetők). A határokat tartó, azon belül is a két területet szigorúan szétválasztó vezetők például alig intéztek magánjellegű telefonhívásokat a munkanap során.

Szintén gyakori egyéni megoldás volt, hogy hétvégén és ünnepnapokon nem válaszoltak szakmai e-mailekre és telefonhívásokra. Az interjúalanyok nagyon fegyelmezettek és tudatosak voltak ebben a döntésükben, mivel csak így tudták eredményesen megvédeni a magánéletüket, hétköznapiakon pedig megvalósítani a zavartalan munkavégzést. A telefonhívások és a visszahívások kontrollálása tovább javította annak az esélyét, hogy ellenőrzés alatt tartsák a munka és a magánélet egymásra hatását. Senki sem beszélt ugyanakkor olyan vállalati politikáról, amelyik segítette volna a vezetőket a határok megtartásában, hanem azt egyéni kérdésnek hagyták meg.

„Én teljes mértékben, azért azt hozzáteszem, hogy ezt én tudatosan alakítom. Hosszú évekként elhatároztam azt, hogy nem vagyok hajlandó sem az egyiket, sem a másikat az egyik vagy a másik rovására feláldozni.” (F9)

Mint korábban láthattuk, az egyensúly definiálásánál volt, aki időben, míg más boldogságban mérte az egyensúlyt, mégis szinte minden esetben az volt számukra a legfontosabb szempont, hogy tudják-e kontrollálni az életüket, és hogy mikor milyen feladatot végeznek. Fontos volt tehát az interjúalanyoknak, hogy még ha sokat is dolgoznak, a határok stabilitásáról és azok átjárhatóságáról szóló szabályok kialakítása, és nagyon sokszor a munkavégzés helyszíne és időpontja is az ő döntésük lehessen.

„Én nagyon hiszek abban, hogy alapvetően a munka és a magánélet egyensúlyát, azt csak az egyén tudja szabályozni. Tehát ezt senki nem fogja helyettem megtenni, tehát ebben egy nagyon erős tudatosság kell, az jó, ha segít a vállalati környezet.” (N10)

Ha úgy érezték, hogy az ő kezükben van a döntés, akkor az egyensúlyt is jobbnak tartották. A munka-magánélet egyensúly érzete tehát szorosan összekapcsolódott a folyamatok feletti ellenőrzés lehetőségével és az egyéni felelősséggel.

„Az én számomra az egyensúly egyértelműen azt jelenti, hogy az általam teremtettség környezetben, amiben én szeretnék élni, ez legyen a munka is, meg a család és magánélet, abban én komfortosan érzem magamat. Én ezt a komfortközeli szituációt szeret-

ném elérni és fenntartani. Mindig azt keresem, hogy hogyan tudom a nyugalmam... lehet, hogy ez ilyen erősnek tűnik, de bármilyen furcsa, én a feszültségekkel vagy apróbb feszültségekkel érem el a nyugalmat.” (F8)

Ahogy azt már említettük, a határokat tartó, azon belül is a két területet szigorúan szétválasztó vezetők erősen kontrollálták a magánjellegű telefonhívásokat a munkanap során és a munkajellegűeket a munkaszüneti napokon és pihenőidőkből. Mivel akkor válaszoltak a telefonhívásokra, sokszor a munkával kapcsolatosra is, amikor az nekik alkalmas volt, ezért a saját és mások ideje és telefonhasználatára fölött is kontrollt gyakoroltak.

Ennek a stratégiának a kivitelezhetősége rendre nagyban függött a gyermekek életkorától vagy a támogató társtól, akikhez szükséghelyzetben befutottak az óvodai vagy iskolai telefonhívások. Mivel a férfi és a női interjúalanyok támogató háttere gyakran különbözött, és a megkérdezett férfiak ritkán voltak elsődlegesen felelősek a gyerekekért, így általában eltérő volt a férfiak és a nők helyzete ennek a gyakorlatnak a megvalósíthatóságában. Amennyiben a kontroll kicsúszott a kezükből, könnyen elveszett az egyensúly, ahogy egy női interjúalany szavai is illusztrálják a helyzetet:

„Amikor felborul az egyensúly, ... éppen csak elkapom így mindennek a végét, meg az elejét, de már nem tudom átgondolni, már nem érzem, hogy kontrollálom. Akkor már úgy érzem, hogy mások kontrollálják az időmet, én meg csak próbálok megfelelni és beesni.” (N7)

Rugalmasság

Az egyensúly meglétének pozitív megítélését a kontroll mellett nagyban erősítette, ha a kérdezett úgy érezte, hogy megvan a rugalmasság, amivel olyan rendszert lehet kialakítani, hogy minden szférára juthasson figyelem.

„Tehát ha van egy rugalmasság, nem csak abban az irányban rugalmas, hogy lehet minél inkább stretchelni a munkaidőt. De önmagában az egyensúlyhoz még az is hozzátartozik, hogy az embernek döntése lehessen, legyen arról, hogy mit tesz meg ennek az egyensúlyi állapotnak a fenntartása vagy az egyensúlyi állapot irányában történő haladás érdekében.” (F7)

Itt szépen kirajzolódik a rugalmasság kettős fogalma. A rugalmas munkavégzésnek nemcsak az a jelentése, hogy a kérdezettek a munkahelyükről rugalmasan tudnak távol lenni (*employee-driven*), hanem nekik is rugalmasnak kell lenniük, például az utazások vagy bizonyos időszakokban feltorlódnak projektek elvégzése miatt (*employer-driven*). Minden válaszadó megemlítette, hogy vezetőként abban a helyzetben van, hogy időben és térben viszonylag rugalmas munkafeltételekkel rendelkezik, így például a magánjellegű programok elintézése érdekében megteheti, hogy később érkezik a munkahelyére vagy korábban távozik. Így általában megoldható, hogy

a vezetők részt vegyenek a gyerekek szülői értekezletén, sportbemutatóján és az anyák napi ünnepségen. Elmehetnek a gyerekekért az iskolába, és ha szükséges, lefolytathatják a telefonbeszélgetést vagy a videokonferenciát akár otthonról, miközben a gyermek már otthon van, akár a gyerek iskola utáni programja, például edzés alatt. Nem került ugyanakkor elő az a kérdés, hogy ez a nagymértékű rugalmasság ritkán jár mindenkinek, inkább a vezető állással együtt járó lehetőség, amely általában hozzájárul a munka és magánélet közötti határok átjárhatóságához:

„...el tudom fogadni azt a fajta rugalmas egyensúlyi állapotot, ami egy vezető, felső vezetőnek a normális egyensúlyi állapota, hogy van, amikor sokat kell dolgozni, és van, amikor van rugalmasság, amikor az ember 3 órakor lecsukja a laptopot, és azt mondja, hogy »na, elegendem van«, és átöltözöm, és megyek biciklizni.” (F6)

Itt fontos megemlíteni, ahogy több interjúból is kiderült, hogy a rugalmasságot a szülői feladatok ellátására is vonatkoztatták, mivel az (intenzív szülőség) is igen fárasztó lehet, és veszélyeztetheti a munka-magánélet egyensúly érzetét. A nők esetében a rugalmasság példái nagyrészt a gyerekekhez, a velük kapcsolatos feladatok megoldásához kapcsolódtak:

„... úgy osztom be az időmet, ahogyan akarom, igazából annyit vagyok a gyerekekkel, amennyit akarok. Egyikbe sem vagyok belekényszerítve. Tehát nem kell túl sokat lennem anya, amikor az már engem fárasztana vagy nem szeretném, és a munkából meg van hova kilépnem. És amellet még van magánéletem is, meg sportéletem is.” (N2)

„Nekem még az nagyon sokat jelent, hogy rugalmasság legyen benne. A szervezetben és otthon is, és hogyha ezek megvannak, akkor én már elvagyok.” (F3)

Mint már többször is szóba került, minden interjúalany esetében különösen nagy jelentősége volt a családtagokra, főleg a gyerekekre fordított időnek. A következő példa megmutatja, hogy a – későbbiekben részletesebben bemutatandó – rugalmasság azért is fontos, hogy a családtagokkal és a közeli hozzátartozókkal kapcsolatos dolgok intézésére is legyen mód. Az interjúban az önállóság, szabadság és rugalmasság egymás szinonimájaként került elő:

„De az egyensúly az, ha valakinek rám szüksége van, az édesanyámnak, a páromnak, a gyerekeimnek, a barátnőmnek, mert bajban van, el kell mennem egy ebédre, a gyereket el kell vinni egy orvoshoz vagy vizsgálatra, akkor ott tudjak lenni.” (N18)

Azonban míg a női vezető példája azt jelzi, hogy rendszeresen elmegy a gyerekekért a munkahelyéről, addig a férfi vezető arról beszél, hogy alkalmanként meg tudja oldani, hogy egy-egy ilyen programon jelen legyen. Ez nem jelenti azt, hogy ne lett volna egy-egy személy (akár férfi, akár nő) az interjúalanyok között, aki szembe ment a hagyományos elvárásokkal, és azt sem jelenti, hogy mindig a nők mentek vol-

na a gyerekekért. A két példa megerősíti azt a társadalmi elvárást, hogy a gyerekekkel kapcsolatos teendők elvégzését maguk a vezetők is még mindig inkább a nőkhöz rendelik, ezért nekik kell kitalálniuk és megszervezniük a gondozással kapcsolatos feladatok elvégzését. A következő interjúrészletben ismét tetten érhető a munkáltató és a munkavállaló által kezdeményezett rugalmasság jelenléte is.

„Nálam az az egyik mérce, hogy egy héten egyszer-kétszer én menjek az óvodába a gyerekekért, meg én menjek el a nagyobbért mondjuk edzés végére, mert az iskola végére nem érek oda, de az edzés végén én menjek. Tehát ez megoldható legyen. A [vállalat neve] nagyon ilyen éjszaka dolgozós kultúra, tehát nagyon sok anyuka, amikor leteszi a gyereket, akkor még éjszaka dolgozik, úgyhogy azt már látom, hogy az lesz a másik mérték, hogy mondjuk az 5 munkanapból maximum 2-3 menjen el munkával (esténként).” (N4)

„Mi az, ami egyensúly, az az, hogy mondjuk a külföldi utak száma az havi 1-2, nem pedig heti 1-2, ami mostanában előfordult. Hogy napi 9 óra körüli munkaidőbe beleférjek, akkor én már oké vagyok, illetve, hogy legyen benne rugalmasságom. ... ha 3-kor valami van a gyerekeknek, akkor arra el tudjak menni, és ha kell, akkor bekapcsolom a gépet, de attól még nem érzem úgy, hogy sérült volna ez.” (F3)

Ugyanakkor a térbeli rugalmasság egyik típusa, az otthonról való munkavégzés még akkor sem jellemezte a megkérdezett vezetőket, ha a vállalatuknál jól bevált gyakorlat létezett erre. Egyes kérdezettek szerint az otthoni munkavégzés fokozhatja a határok eltűnését: a munka és magánélet közötti fizikai határ megszűnik, és csak a pszichológiai vagy időbeli határ marad meg, ami viszont lényegesen nagyobb fegyelmezettséget kíván az otthonról dolgozó munkavállalótól. Az interjúk tapasztalata szerint az otthon dolgozaskor még szorosabb időbeosztás jellemezte a munkanapot, mint az irodában töltött munkanap esetén.

Következtetések

A tanulmány arra a kérdésre kereste a választ, hogy a menedzseri pozícióban lévő emberek miként definiálják a munka és a magánélet fogalmát, hogyan érzékelik a saját egyensúlyi helyzetüket, és milyen stratégiákat követnek az egyensúlyi helyzet kialakítása érdekében. Ezekre a dilemmákra harminc felső szintű vezetővel készített interjú adott választ.

Az egyik kutatási eredmény az volt, hogy az egyensúly megítélése dinamikus volt, és ez több szempontból is előkerült a beszélgetések során: az üzletmenet ciklikussága meghatározta, hogy ki mennyire tartotta megvalósulónak az életében a munka-magánélet egyensúlyt, továbbá a munkahelyváltás is egyensúlytalansági helyzethez vezetett. Dinamikus volt az egyensúly az életciklus szempontjából is: szinte minden válaszadó elmondta, hogy pályája elején nagyon sokat dolgozott a karrierje megalapozásán.

A karrierkezdet időszaka világosan példázta, hogy a munka iránti odaadás képes volt háttérbe szorítani a magánéletet (Hochschild 2001), sőt általában a munka volt a domináns szervezőerő, amihez a magánélet igazodott (Edley 2001). Ennek ellenére az elmesélt történetek inkább a két terület kölcsönösen pozitív hatásait hangsúlyozták (Greenhaus–Powell 2006), ami összefügghetett azzal, hogy azok akartak és tudtak is tartósan vezetői állásban maradni, akiknek sikerült ezt az egyensúlyt létrehozniuk. Ez egybeesik azoknak a nemzetközi vizsgálatoknak az eredményeivel, amelyek szerint a munka-magánélet egyensúly érzete erősítheti a vezetők előrelépési potenciálját (Lyness–Judiesch 2008).

Bár számos interjúalany volt (pillanatnyilag) elégedetlen a kialakított egyensúlyi helyzettel, a kérdezettek többségénél az idő szorítása minden esetben tetten érhető volt. Akárcsak a norvég vizsgálatokban, itt is világossá vált, hogy a kérdezettek sokszor korlátozták karrierjüket: lemondtak a továbblépésről, ami általában globális pozíciót, még több utazást vagy külföldre költözést jelentett volna (Halrynjo–Lyng 2009; Knudsen 2009). A nők azzal is szembesültek, hogy bizonyos gazdasági területeken (például tanácsadás) olyan mennyiségű feladattal és olyan embertelen (*unsocial*), a vállalat/ügyfél által diktált időbeosztással kell folyamatosan számolni, ami miatt a gyerekszülés után inkább más, kiszámíthatóbb feladatot kell keresniük. A hasonló helyzetben lévő férfi vezető, aki az interjú időpontjában a család fő kenyérkeresője volt, további nemzetközi utazások elvállalásának háritásával igyekezett egyensúlyban maradni. Ezáltal magától értetődő és természetes maradt a magánélettel általában, a gyerekneveléssel pedig különösen összeegyeztethetetlen szervezeti gyakorlatok rendszere. A magas vezetői keresetre való utalás pedig szinte legitimizálta a munkahely ilyen jellegű primátusát.

Az életút-megközelítés fontosságát jelezte a kutatás, különösen a gyermekvállalás hatását tekintve. Mivel minden interjúalanyunk volt gyermeke, egyértelműen megfigyelhető volt, hogyan hatott a vezetői karrierre a gyermekgondozási feladat. A női pályákat módosította és lelassította a gyerekvállalás még akkor is, ha párkapcsolatban éltek, és ha a férjük – amennyiben házasságban éltek – végig támogató is volt. Ezekben a szituációkban a nők hasonló karrierdilemmákról számoltak be, mint korábbi vizsgálatokban a norvég női vezetők (Halrynjo–Lyng 2009; Knudsen 2009). Szintén egybeesnek az eredmények azokkal a korábbi vizsgálatokkal, amelyek a nemek eltérő beágyazottságáról számoltak be, mivel a nők esetében a gyerekekkel kapcsolatos teendők a folyamatos zsonglörködés élményét hívták elő, míg az idősebb férfiak életében ez kevésbé intenzív élmény volt (Emslie–Hunt 2009).

Nem igaz ugyanakkor, hogy a férfiak életében egyáltalán nem jelent problémát a munka és a családi élet egyensúlyának, különösen a családalapítás és a gyerekvállalás után. Az sem volt jellemző, hogy ez a kérdés csak a múltban létezett volna. De gender szempontból kétségtelenül más jellegű volt ez a dilemma: nem a napi problémamegoldás és logisztika kérdése foglalkoztatta a férfi interjúalanyokat, mert azt – ahogy több esetben is nyilvánvalóvá tették – a feleségük intézte vagy legalábbis ő tartotta

kézben. A férfiak esetében általában az okozott fejtörést, hogy tudnak-e hétközben egy-két alkalommal együtt lenni a gyermekükkel, illetve hogy vállaltanak-e több, esetleg külföldi munkát.

Azok közül a férfiak közül, akik számára a gyerekeikkel töltött idő mennyisége is fontos volt, többen is említették, hogy azért nem léptek tovább nagyszabású, rendszerint külföldi pozíciókba, hogy ne kelljen költöznie a családjuknak, illetve hogy ne csökkenjen tovább a gyerekekkel töltött idő. Azok az apák, akik családjuk és karrierjük iránt is nagy elkötelezettséget mutattak, általában folyamatos munka-magánélet zsonglőrködésről számoltak be. Ugyanakkor több férfi is volt a mintában, aki szinte kizárólag a karrierjére koncentrálni tudott, mert felesége mentesítette a családi feladatok alól (Halrynjo 2009).

További fontos eredmény annak tettenérése, hogy bár a vezetők arról számoltak be, hogy számukra a legfontosabb a családi élet, és csak azután következik a munka, majd saját maguk, az interjúk többnyire a munkaszervezetek mohó jellegét igazolták (Coser 1974). Az interjúk bizonyítékot szolgáltatottak arra a korábbi eredményre, hogy a vállalatok igyekeznek kisajátítani a munkavállalóik idejét (Edley 2001).

A magyar vizsgálat is alátámasztotta azt a korábbi norvég kutatási eredményt, hogy a gyermeknevelési feladatok ellátását változatlanul a nőktől várja el a társadalom (Halrynjo–Lyng 2009), így az ő esetükben gyakran a család is mohó intézményként jelenhetett meg, főleg, ha kevésbé támogató környezet vette őket körül. Nem véletlen tehát, hogy a (női) interjúalanyok különösen sokat dolgoztak azon, hogy minél jobban tudják menedzselni a feladatokat, és éles kritikával illették a társadalom elvárásait, például az intenzív anyasággal kapcsolatban. Tekintettel arra, hogy a családdal és gyerekekkel kapcsolatos feladatok ellátását a társadalmi szokások változatlanul a nőkhez rendelik, a kérdezettek szembementek a konvenciókkal, és úgy érezték, kiváltották környezetük rosszsallását, még ha folyamatosan igyekeztek is megfelelni a jó szülőség ideáljának.

Az a tény, hogy bár a férfi vezetők kétségtelenül sokat beszéltek a családi élet fontosságáról, ám általában kevésbé tudtak abban részt venni, csak megerősíti azt a tudást, ami a karrier és a gondozási munka aszimmetrikus helyzetéről szól (Halrynjo 2009). Ezek a tapasztalatok azt támasztják alá, hogy bár jelen vannak a gyerekeik életében intenzív szerepet igénylő apák a magyar vállalati felső vezetésben is, a két nemmel kapcsolatos eltérő várakozások miatt – amelyeket az interjúalanyok többsége is, különösen a férfiak, osztott – az aszimmetrikus helyzettől való lényeges elmozdulást nem láthatunk, amire már egy korábbi magyar kutatás is rámutatott (Tóth 2005).

Bár a meglévő munka-magánélet közötti egyensúly tekintetében a kérdezettek három nagy csoportot alkottak (van egyensúly, átmenetileg nincs egyensúly, sosincs egyensúly), az egyensúly kialakításával kapcsolatos feladatokat egyéni problémaként kezelték (Tóth 2005). A kutatásban megkérdezett felső szintű pozícióban lévő vezetők többnyire arról számoltak be, hogy képesek olyan stratégiát követni, amely-

ben akár konfliktus mellett is jól működnek a dolgok (Clark 2000). Bármelyik csoportba is tartoztak a kérdezettek, a sok munka dominálta az életüket, és ebben korlátozottnak tűnt a választási lehetőségük. Ráadásul a jelen kutatásban is mindvégig egyéni felelősségnek, és szinte sosem vállalati vagy társadalmi ügynek tüntették fel, hogy mennyit dolgoznak. A munkahelyek elvárásai és szabályai általában változtathatatlan külső feltételként szerepeltek (Edley 2001), bár egy-két esetben utaltak a vállalati támogatás fontosságára vagy a központilag kidolgozott és különböző módon elérhető vállalati politikákra, de a munkavállaló egyén szabadságának hangsúlyozása és a társadalmi környezet kritikája rendre visszatért a történetekben.

A nők elbeszélése szerint náluk a gyerekek beépített „védőmechanizmusként” működtek a túl sok munkával szemben. Még így is sokszor volt büntudatuk amiatt, hogy nincs elég idő a gyerekekre, és erre a társadalmi környezet is rendre figyelmeztette őket, amit a vezető állású nők megemlítettek az interjúkban. Ennek a mechanizmusnak az univerzális jelenlétét még a nemek egyenlőségére nagy figyelmet fordító skandináv országokban is igazolták (Halrynjo–Lyng 2009).

Bár az interjúalanyok – elbeszélésük szerint – az egyensúlyt nem időben mérték, mégis az időhiány rendezte a gondolataikat. Összességében itt is látható volt a hosszú munkaórák és a sok utazás terhe, miként ezt a korábbi nemzetközi eredmények is mutatták (Drew–Murtagh 2005; Hochschild 2001). A munka és magánélet közötti határok kialakításához és kezeléséhez elengedhetetlen volt a munkahelyi és az egyéni rugalmasság, amely a korábbi karrierszakaszokban nem volt mindig elérhető a számukra, de vezetőként jobban tudtak élni az előnyeivel. A megkérdezett magyar vezetők nem számoltak be arról, hogy büntetés érne őket amiatt, ha élnek a rugalmas munkavégzés lehetőségével, aminek oka lehet az is, hogy az (időbeli) rugalmasságon kívül kevésbé használják ezeket a lehetőségeket (pl. home office), illetve hogy már olyan magas pozícióban vannak, ahol ez nem ronthat a megítélésükön. Mindez ellentmond Drew és Murtagh (2005) eredményeinek, ahol a vezetők úgy vélték, hogy a vállalati politikák igénybevétele ártana a karriernek.

A rugalmasságot nem csak a magyar vezetők várták el a szervezetüktől, hanem legalább ennyire jelen volt a tőlük elvárt rugalmasság akár intenzív projekt, akár külföldi utazások esetén. Ezek során a család rendre ütközőként működött, és befogta a munka benyomulását. Ezen túlmenően a férfiaknál a feleségek is gyakran jelentettek extra erőforrást, lehetővé téve, hogy az interjúalany sokat utazzon, sok időt töltsön a munkahelyén, sokáig benn maradjon, és főleg a munkájára koncentráljon. A nőknél ilyen extra erőforrás csak ritkán volt. Ez ismételten egybecsengett a korábbi nemzetközi kutatásokkal, amelyek az otthoni erőforrások aszimmetriájáról szóltak (Drew–Murtagh 2005; Hochschild 2001).

Miközben a rugalmasság nagy érték volt, bizonyos esetekben egyértelműen a határok feloldódását is jelentette: az esték, a hétvégék vagy a szabadság alatti napok különös védelemre szorultak. Erre a helyzetre igyekeztek reflektálni, amikor úgy alkalmazták a rugalmasságra vonatkozó vállalati politikát, például az otthon-

ról dolgozás lehetőségét, hogy azzal elkerüljék a területek összerosódását. Mindkét foratókönyv a határelméletek fontosságára utal (Clark 2000).

Az egyensúlyt biztosító összes korábban említett tényező felett állt az egyéni kontroll fontossága (Tausig–Fenwick 2001; Kossek et al. 2006). Akár a rugalmas munkavégzésről, akár a megnövekedett munkahelyi és családi elvárásokról volt szó, a válaszadók csak akkor érezték magukat egyensúlyi helyzetben, ha úgy látták, nem csak sodródni az árral, hanem ők ellenőrzik és irányítják a folyamatokat, továbbá rajtuk múlik a munka és magánélet közötti határok átjárhatósága. A határok megtartása és kezelése rámutat arra is, hogy a fentiekben jelzett stratégiák sosem egyéni, hanem családi, sőt tágabb szinten működnek hatékonyan, beleértve a munkahelyi és családi környezet attitűdjét és szabályait is. Ezeknek a megvitatása során ritkán került elő explicit módon a szervezeti és társadalmi felelősség kérdése, vagy az, hogy a vállalatok központi elképzeléseivel és a mohó intézmények elvárásaival szemben folyamatosan védekező stratégiákat kell kialakítani.

Abstract: “Greedy institutions” increasingly expect employees to be at the organizations’ disposal in a flexible way. This is particularly true for those managerial people for whom the responsibility for the smooth organizational operation has become a strong internal drive. The article gives an overview on the applicability of various work-life balance theories for this managerial occupational group, with special regard to “boundary management” and flexibility initiatives. The theoretical summary is followed by an analysis of thirty interviews made with top managers. The analysis depicts the wide range of interpretations and perceptions of work-life balance and the importance of gendered understanding.

Keywords: work-life balance, managers, gender, flexibility

Irodalomjegyzék

- Clark, S. C. (2000): Work/Family Border Theory: A New Theory of Work/Family Balance. *Human Relations*, 53(6): 747–770. <https://doi.org/10.1177/0018726700536001>.
- Clarke, J. (2008): Living with/in and without neo-liberalism. *Focaal—European Journal of Anthropology*, 51: 135–47. doi:10.3167/fcl.2008.510110.
- Coser, L. A. (1974): *Greedy institutions; patterns of undivided commitment*. New York: Free Press.
- Drew, E. – Murtagh, E. M. (2005): Work/life balance: senior management champions or laggards? *Women in Management Review*, 20(4): 262–278. <https://doi.org/10.1108/09649420510599089>.
- Edley, Paige P. (2001). Technology, employed mothers, and corporate colonization of the lifeworld: A gendered paradox of work and family balance. *Women and Language*, 24(2): 28–35.

- Emslie, C. – Hunt, K. (2009): 'Live to Work' or 'Work to Live'? A Qualitative Study of Gender and Work-life Balance among Men and Women in Mid-life. *Gender, Work & Organization*, 16(1), 151–172. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0432.2008.00434.x>
- Fraser, N. (2009): Feminism, Capitalism and the Cunning of History. *New Left Review*, 56(March–April): 97–117.
- Geszler, N. B. (2016): *Work-Family Conflict of Hungarian Manager Fathers* (Phd). Budapesti Corvinus Egyetem. Retrieved from <http://phd.lib.uni-corvinus.hu/926/>.
- Greenhaus, J. H. – Beutell, N. J. (1985): Sources of Conflict Between Work and Family Roles. *Academy of Management Review*, 10(1): 76–88. <https://doi.org/10.5465/AMR.1985.4277352>.
- Greenhaus, J. H. – Powell, G. N. (2006): When Work and Family Are Allies: A Theory of Work-Family Enrichment. *The Academy of Management Review*, 31(1): 72–92. <https://doi.org/10.2307/20159186>.
- Guillaume, C. – Pochic, S. (2009): What Would You Sacrifice? Access to Top Management and the Work-life Balance. *Gender, Work & Organization*, 16(1): 14–36. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0432.2007.00354.x>.
- Halrynjo, S. (2009): Men's Work-life Conflict: Career, Care and Self-realization: Patterns of Privileges and Dilemmas. *Gender, Work & Organization*, 16(1): 98–125. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0432.2008.00432.x>.
- Halrynjo, S. – Lyng, S. T. (2009): Preferences, constraints or schemas of devotion? Exploring Norwegian mothers' withdrawals from high-commitment careers¹. *The British Journal of Sociology*, 60(2): 321–343. <https://doi.org/10.1111/j.1468-4446.2009.01233.x>.
- Hobson, B. – Fahlén, S. – Takács, J. (2011): Agency and Capabilities to Achieve a Work-Life Balance: A Comparison of Sweden and Hungary. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 18(2): 168–198. <https://doi.org/10.1093/sp/jxr007>.
- Hochschild, A. R. (2001): *The Time Bind: When Work Becomes Home and Home Becomes Work*. New York: Holt, Henry and Company.
- Jessop, B. (2013): Putting neoliberalism in its time and place: a response to the debate. *Social Anthropology/Anthropologie Sociale*, 21(1): 65–74. doi:10.1111/1469-8676.12003.
- Kossek, E. E. – Lautsch, B. A. – Eaton, S. C. (2006): Telecommuting, control, and boundary management: Correlates of policy use and practice, job control, and work – family effectiveness. *Journal of Vocational Behavior*, 68(2): 347–367. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2005.07.002>.
- Lengyel Gy. (2007): *A magyar gazdasági elit társadalmi összetétele a huszadik század végén*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Lyness, K. – Judiesch, M. (2014): Gender Egalitarianism and Work-Life Balance for Managers: Multisource Perspectives in 36 Countries. *Applied Psychology – An International Review – Psychologie Appliquée-Revue Internationale*, 63(1): 96–129.
- Lyness, K. S. – Judiesch, M. K. (2008): Can a manager have a life and a career? International and multisource perspectives on work-life balance and career advancement potential. *Journal of Applied Psychology*, 93(4): 789–805. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.93.4.789>.
- Mellner, C. – Aronsson, G. – Kecklund, G. (2014): Boundary Management Preferences, Boundary Control, and Work-Life Balance among Full-Time Employed Professionals in Knowledge-Intensive, Flexible Work. *Nordic Journal of Working Life Studies*, 4(4): 7–23.
- Spéder Zs. (2011). Ellentmondó elvárások között. In Nagy I. – Pongrácz T. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011*. Budapest: TÁRKI – Nemzeti Erőforrás Minisztérium, 207–228.
- Szelényi, I. – Szelényi, S. (1995): Circulation or reproduction of elites during the postcommunist transformation of Eastern Europe. *Theory and Society*, 24(5): 615–638. <https://doi.org/10.1007/BF00993400>.
- Tausig, M. – Fenwick, R. (2001): Unbinding Time: Alternate Work Schedules and Work-Life Balance. *Journal of Family and Economic Issues*, 22(2): 101–119. <https://doi.org/10.1023/A:1016626028720>.
- Tóth, H. (2005). Gendered dilemmas of the work-life balance in Hungary. *Women in Management Review*, 20(5): 361–375. <https://doi.org/10.1108/09649420510609195>.

Aktívan törődő apák Magyarországon

Takács Judit

Takacs.Judit@tk.mta.hu

Beérkezés: 2017. 06. 14.

Átdolgozott változat beérkezése: 2017. 09. 07.

Elfogadás: 2017. 10. 18.

Összefoglaló: E tanulmány aktívan törődő apai gyakorlatokat mutat be magyar apákkal készült félig strukturált interjúk elemzése alapján. A kutatás egyik fő kérdése az volt, hogy az önmagukat aktívan törődő apaként meghatározó magyar férfiak számára mit jelent – milyen gyakorlati összetevőkből állhat össze – az aktív apai törődés koncepciója. A társadalmi normák és az apaság mint sajátos férfiszerep összefüggéseit vizsgálva elsősorban a saját apai tapasztalatokat és a megkérdezett apák hozott szülői mintáit hasonlítom össze az elvárt viselkedésformák és a személyes élmények metszéspontjaiban.

Kulcsszavak: apaság, aktív apai törődés, törődésskála, interjúk

A kutatás empirikus alapja egy 2005 és 2008 között felvett interjúk kutatási anyag. Az interjúalanyok apaklubokból, online közösségi csoportokból, közösségi médiában elhelyezett hirdetések és civil szervezetek segítségével – és ahol erre lehetőség nyílt, hólabda módszerrel – rekrutálódtak. Az 55 interjúalany kiválasztása során két fő szempont érvényesült: legalább egy 7 évesnél fiatalabb saját gyermeket neveltek és aktív apaként határozták meg magukat. A mintába került apák átlagos életkora 35,8 év, legtöbbször házasságban (47), budapesti (38), középfoknál magasabb végzettségű (37) átlagosan két gyerekkel együtt élő apa (köztük 24 egygyermekes, 15 kétgyermekes, 11 háromgyermekes); nyolcan pedig legalább fél évig otthon maradtak gyeseen vagy gyeden gyermekükkel.

Bevezetés

A 21. század elején Európában az apák gyakran szembesülhetnek egymásnak ellentmondó elvárásokkal, amikor elsődleges apai feladataik meghatározásáról van szó. Egy 2009-es felmérés eredményei szerint Magyarországon például a férfiak és a nők körében egyaránt széles körű egyetértés mutatkozik abban, hogy *a férfiak legfontosabb feladata, hogy anyagilag biztosítsák a család megélhetését*, és abban is, hogy *apának lenni és gyermeket nevelni az egyik legszebb élmény* (Spéder 2011). Emellett a válaszadók közel ötöde kifejezetten családcentrikus apákat látna szívesen, akik partnerükkel együttműködve aktív részt vállalnak a gyermekgondozásban is; a válaszadók negyede számára a sok pénzt kereső, siker- és karrierorientált férfi tűnik ideális apajelöltnek; a válaszadók közel fele pedig e két aspektust egyaránt fontosnak találja, azaz az egyaránt jól kereső és jól törődő apákat preferálná.

Egy másik magyar kutatás szintén 2009-es adatokat vizsgálva arra kereste a választ, hogy a felnőtt lakosság miként vélekedik a férfiaknak a gyereknevelésben való fokozottabb részvételéről, s bár a 2000-es években a közvélemény már egyöntetűen támogatni látszott a férfiak fokozottabb szerepvállalását, az apai szabadság növelésével, illetve a gyēs/gyed férfiak általi igénybevételeének lehetőségével kapcsolatos konkrét kérdések megítélését tekintve megosztott véleményeket talált (Gregor 2014).¹ Az ötnapos apasági szabadság hosszát például a kérdezettek közel fele elégnek tartotta, és hasonló arányban értettek egyet azzal is, hogy az anya helyett az apa menjen gyēsre vagy gyedre a gyerek egyéves kora után. A férfiak háztartási munkákban és gyereknevelésben való fokozottabb részvételét inkább a nők támogatták, bár valamennyire a férfiak is egyetértettek ezzel. Kifejezetten a gyereknevelésben való szerepvállalást tekintve pedig az derült ki, hogy ezen a férfiak inkább az apasági szabadság igénybe vételét, a nők viszont a férfiak gyēsre vagy gyedre menetelét értik.

Tizenhárom európai ország háztartáspanel-adatainak összehasonlítása alapján Koslowski (2011) azt találta, hogy az apai kenyérkereső szerep nem zárja ki a gyermekgondozásban és -nevelésben betöltött aktív részvételt. Ezeknek az eredményeknek az alapján Koslowski az aktívan törődő apaság meghatározása során azt hangsúlyozta, hogy az aktívan törődő apák a fizetett munkavégzésből és a gyermekekkel való törődésből egyaránt kiveszik a részüket – és nem feltétlenül a munkaerőpiaci részvételük csökkentése révén próbálják összeegyeztetni családi feladataikat a fizetett munkavégzéssel.

Ugyanakkor Hobson és Fahlén (2009) az apák munka–család harmonizációs problémáinak Európán belüli egyenlőtlenségeire hívták fel a figyelmet: kutatási eredményeik szerint az apák számára a nyugat- és észak-európai országokban ment a legkönnyebben a családi feladatok és a fizetett munkavégzés összehangolása. Ugyanakkor ez a kelet-közép-európai országokban, így Magyarországon is, sokkal nehezebb feladatnak tűnt többek között a gazdasági bizonytalanságok, a foglalkoztatottak kiszolgáltatottsága, az apabarát családpolitikai intézkedések hiánya és a fő kenyérkereső férfi normájának elterjedtsége miatt. Magyarországon sok szülő számára lehet ismerős élmény a az állandó időhiány és a – munkaerőpiac strukturális jellemzőiből adódó – foglalkoztatási bizonytalanság, a hosszúra nyúló munkaidő, a részállások alacsony aránya és az alacsony fizetés, amelyek miatt többen másod- vagy akár harmadállások vállalására kényszerülnek (Hobson–Fahlén–Takács 2011).

Egész Európában megfigyelhető, hogy az anyaság és az apaság hatása a foglalkoztatottságra egymással ellentétes irányú: munkaerőpiaci részvételüket tekintve az anyák kevesebbet, az apák pedig többet dolgoznak, mint akik nem szülők (Miani–Hoorens 2014). Az országokként lényegesen eltérő európai családpolitikai rendszerek ellenére az apaság hatása a férfiak foglalkoztatottságára hasonló mintázatot mutat az Európai Unióban: 2009-ben ez átlagosan 10%-os foglalkoztatási előnyt jelentett

¹ Az utóbbi években több magyar társadalomkutató is foglalkozott érdemben az apaság témakörével, lásd pl. Geszler (2016), Murinkó (2014) és Petényi (2013) tanulmányait.

az apáknak; ugyanakkor a legtöbb tagországban az anyává válás negatív hatással járt a nők foglalkoztatottságára: 2009-ben Magyarországon például kiemelkedően magas, 33%-os foglalkoztatási hátrány sújtotta az anyákat (Plantenga–Remery–Takács 2012). Ezek a számok jól tükrözik a nemek számára egyenlően hozzáférhető oktatási rendszer és a foglalkoztatási lehetőségek inkoherenciáját, valamint a családon belüli feladatmegosztás egyenlőtlenségeit, melyek hatásait sok helyen a – nem kielégítően működő – állami intézményrendszerek nem tudják enyhíteni.

Magyarországon, több posztiszocialista országhoz hasonlóan, elsősorban a nőket érintette az a történetileg meghatározott „dzsender jojó hatás” (Takács 2012: 162), mely oda-vissza rángatta őket a munkahelyi és az otthoni helytállást előíró elvárások között. Ugyanakkor a férfiaknak nem kellett hasonló dilemmákkal megküzdeniük, hiszen az ő kenyérkereső fontosságuk nem kérdőjeleződött meg az államszocializmus előtti, alatti vagy utáni időszakokban sem. Az államszocializmus alatt, amikor a női emancipáció nagyjából annyit jelentett, hogy a nőknek és a férfiaknak egyenlő hozzáférést kell biztosítani a fizetett munkavégzéshez, a dolgozó nők számára a munkahelyi és a családi feladatok összehangolását állami segítséggel próbálták biztosítani. Így a szülői feladatok ellátása főként a nőkre és a kisgyermekmegőrzést és -ellátást intézményesen biztosító államra hárult, míg az apaság gyakran kimerült a gazdasági jellegű kötelességvállalásban (Zdravomyslova–Temkina 2005), illetve az anyát mint a szülői feladatok fő ellátóját a háttérből támogató, kisinasszerű kisegítő szerepre redukálódott (Švab–Humer 2013).² A rendszerváltást követő időszakban az állami szerepvállalás visszaszorulásával a házimunka és a gyermekgondozás ismét jellegzetes női feladatként került előtérbe, amit a lelkesen maternalista magyar családpolitikai rendszer is visszatükrözött és megerősített (Dupcsik–Tóth 2014). Mindehhez kapcsolódtak azok a törődő férfiasság kibontakozását hátráltató általános gazdasági és politikai jellemzők, melyek szinte soha nem tételezik vagy célozzák meg a férfiakat úgy, mint ha alkalmasak és képesek lennének a gyermekekkel és/vagy más családtagokkal való törődésre (Holter 2003).

E tanulmány, melynek keretében a vizsgált apák törődésre alkalmas és képes szülőként jelennek meg, arra fókuszál, hogy miként értelmezik ők az aktív törődés és az aktívan törődő apaság fogalmait, illetve e fogalmak tükrében hogyan élik meg saját apaságukat. Mélyinterjúk elemzésén keresztül bemutatok néhány újabbnak tűnő – érzelmileg és időbeosztásilag egyaránt odaadó – apai gyakorlatot, valamint néhány nem annyira újat is, hogy rávilágíthassak az apai törődés sokszínűségére. Azt a dinamikus folyamatot vizsgálom, ahogy az általam megkérdezett apák észlelték és kezelni próbálták a társadalmi elvárások és a személyes tapasztalatok eltéréseit, illetve az ebből adódó esetleges feszültségeket. Néhányan például beszámoltak arról, hogy a kifejezetten nőiesnek vagy éppen férfiasnak mondott szülői és egyéb otthoni foglalatosságok tekintetében milyenek a saját tapasztalataik, s vajon meny-

2 Az apai mint „kisegítő” szerep értelmezésével természetesen nem csak a volt szocialista országokban találkozhatunk (lásd pl. a kanadai példát: Wall–Arnold [2007]).

nyire tartották saját (édes- vagy nevelő-) apjuk törődésmintáját követendőnek, korrigálandónak avagy teljesen elvetendőnek.

Elméleti háttér

Az apasággal és az apai törődéssel összefüggő kérdések szervesen kötődnek a férfias viselkedéssel kapcsolatos társadalmi normákhoz. A maszkulinitás általam használt connelli megközelítésében hangsúlyozandó a femininitáshoz köthető relacionális jellege: „Ahelyett, hogy a maszkulinitást egy olyan dologként igyekeznénk definiálni, mely egyfajta természetes karaktertípusként, viselkedési átlagként vagy normaként fogható föl, inkább ama folyamatok és viszonyok megismerésére tanácsos koncentrálnunk, melyeknek köszönhetően a társadalmi nemi sajátosságok áthatják a férfiak és a nők életét. A maszkulinitás – amennyiben maga a fogalom definiálható egyáltalán – egyrészt a társadalmi nemi viszonyokban folyamatosan jelenlévő helyként, másrészt a férfiak és nők által végzett tevékenységek együtteseként, harmadrészt e tevékenységek testi tapasztalatokban, személyiségben és kultúrában érzékelhető következményeiként fogható föl” (Connellt idézi Hadas [2011: 13]). A maszkulinitás gyakorlati megnyilvánulásai különböző – lokális (pl. formális szervezeti), regionális (azaz társadalmi), valamint globális – szinteken és különféle – hegemon, „cinkos” és alárendelt – formákban³ figyelhetők meg (Connell–Messer-schmidt 2011). Ezek közül elemzésemben, amikor a különféle férfiaságmintázatok létrejöttének elemeit próbáltam nyomon követni az interjúalanyok beszámolói alapján, elsősorban a lokális és a regionális szintekre fókuszáltam a magyarországi törődő apaság kultúrájának közelebbi vizsgálata során.

A törődő apaság empirikus vizsgálata ugyanakkor a „*doing gender*” fogalmával is szorosan összefügg, ami arra utal, hogy a – kettőben maximált és egymástól világosan elkülönítettként tételezett – nemeknek megfelelő viselkedések dinamikus folyamatokban alakulnak, interakciókban keletkeznek és termelődnek újra (West–Zimmermann 1987). Ezek során a nők a gyermekekkel és más családtagokkal való törődésük révén a társadalmilag előírt nőiesség formáit erősíthetik, míg a férfiak a regionális szintű hegemon maszkulinitás iránti elkötelezettségüket mutathatják ki kizárólagos vagy fő kenyérkereső szerepük gyakorlásával, illetve azzal, hogy nem végeznek el olyan nőiesnek ítélt feladatokat, mint pl. a házimunka (Yavorsky et al. 2015; Deutsch 2007). Mivel a „*doing gender*” dinamikus folyamat, a vizsgálat során figyelembe kellett venni egy bizonyos fokú instabilitást, hiszen a férfiaság és nőiesség társadalmi és lokális normái változhatnak, s mint látni fogjuk, változnak is – s ezek nem feltétlenül

3 A hegemon maszkulinitás fogalma a férfiak nők feletti kollektív dominanciájának fennmaradását megengedő gyakorlatokon alapul, a cinkos maszkulinitás fogalma pedig a patriarchátus előnyeinek a – hegemon maszkulinitás gyakorlása nélküli – élvezetére utal. A hegemon maszkulinitásokat gyakran jellemzi belső megosztottság és érzelmi konfliktusok: e „feszültségek egyik lehetséges forrása – tekintve a gyerekneveléssel kapcsolódó nemek közötti munkamegosztást, a szakemberek és menedzserek körében megjelenő túlórázási kultúrát, valamint a gazdag apák vagyunk menedzselésével való elfoglaltságát – az apákkal való kapcsolat” (Connell – Messerschmidt 2011:146). – Jelen tanulmányban csak heteroszexuális cisznemű maszkulinitásformák vizsgálatára nyílt mód.

generációkon átívelő változások, mivel az internalizált maszkulinitásnormák akár egy felnőtt élete során is de-, illetve rekonstruálódhatnak.

Munkámra számos elméleti megközelítés hatott, melyek egybehangzó diagnózist adtak a huszonegyedik század eleji nyugati kapitalista rendszerek törődésdeficitjéről és a társadalmi nemi egyenjogúsági mozgalmak gyakorlati kiteljesítésének elakadásáról. Ennek az elakadásnak az eredőjeként azt találjuk, hogy a női életpályák – elsősorban a munkaerőpiaci részvételben mérhető – „férfiasodását” a legtöbb országban nem kísérte a férfi életpályák „nőiesedése”, azaz a férfiak arányosan megemelkedett részvétele a családon belüli, törődéssel összefüggő teendők végzésében (Hochschild 2012; McDonald 2000; Hobson–Morgan 2002; Fraser 2007; Esping-Andersen 2009). Ennek az elakadásnak meghatározó elemei Hochschild (2012: 263) szerint az apaságra vonatkozó régimódi nézetek – kiegészítve azzal, hogy bár a 21. század elején a korábbi időszakokhoz képest több férfi vesz részt az otthoni munkák „második műszakjának” elvégzésében, legtöbbjük továbbra is meg van arról győződve, hogy az ő (fizetett) munkája fontosabb a felesége munkájánál.

Történetileg jól követhető, hogy az apai teendők közül kiemelt figyelem kísérte az apák kenyérkereső tevékenységével kapcsolatos normatív elvárásokat és gyakorlatokat. A család anyagi ellátásáért felelős szerep betöltése sokáig elhomályosítani látszott a gyakorló apaság egyéb komponenseit, és máig a (leendő) apák egyik fő törekvéseként jelentkezik Magyarországon és más társadalmakban is. Ugyanakkor ezzel kapcsolatban néhány történeti ellenpélda is felhozható, melyek alapján feltételezhető, hogy a törődő apaság történeti gyökerei nem csak a közelmúltig nyúlnak vissza. Például Lorentzen (2011) norvégiai vizsgálata során már a 19. század második felétől nyomon tudta követni nemcsak a családért végzett, elsősorban anyagi erőforrásokat biztosító apaszerepek (*role for the family*), hanem a családon belüli törődéssel kapcsolatos apaszerepek alakulását is (*role in the family*). Vagy érdemes említeni John Tosh (1993) munkáját a viktoriánus Angliában megfigyelhető maszkulinitásformákról, ahol a hiányzó, a zsarnok és a távolságtartó apatípusok mellett megjelent a gyermekeivel érzelmi közelségben élő apa (*intimate father*) típusa is.

Az utóbbi időben egyre több empirikus tanulmányban hívták föl a figyelmet arra, hogy a munkaerőpiacon korábban sok helyen megmutatkozó „apasági prémium” (Killewald 2012), mely az apákat a nem apákhoz és a nőkhez képest többet dolgozó és többet is kereső munkaerőként tételezte, általános kiindulópontként nem tartható tovább. Ezek a vizsgálatok arra világítanak rá, hogy az apák bizonyos – marginalizáltak is nevezhető – csoportjai nem feltétlenül tudnak megfelelni a tőlük általában elvárt családfenntartói normáknak: köztük találhatjuk például az alacsony keresetű, a munkanélküli, a mozgássérült, a gyermeküktől külön élő, az etnikai kisebbségi csoportokhoz tartozó, a menekült és/vagy társadalmi megkülönböztetés által sújtott apákat (Bryan 2013; Coles 2009; Plantin 2007; Williams 2009).

Minta és módszerek

Az itt bemutatott kutatás empirikus alapját 55 félig strukturált mélyinterjú alkotja, melyeket 2005 és 2008 között készítettem olyan magyar férfiakkal, akik legalább egy 7 évesnél fiatalabb saját gyermeket neveltek és aktívan törődő apaként határozták meg magukat. Ez utóbbi szelekciós kritérium meghatározását nyitottan kezeltem: a jelentkezők aktív törődéssel kapcsolatos öndefinícióját elfogadva nem használtam semmilyen korlátozó tartalmi megszorítást. Az interjúalanyokat apaklubokból, online közösségi csoportokból, közösségi médiában elhelyezett hirdetések révén és civil szervezetek segítségével, valamint – ahol erre lehetőség nyílt – hólabda módszerrel rekrutáltam.

Az interjúalanyok átlagos életkora 35,8 év (a legfiatalabb 22, a legidősebb 45 éves) volt. Legtöbbjük (37-en) középfoknál magasabb végzettséggel rendelkezett, házastársával (47) és gyerekével vagy gyerekeivel élt együtt⁴ Budapesten (38) a saját lakásában (30) vagy házában (15), és nem tartotta magát semmilyen etnikai kisebbségi csoporthoz tartozónak (53).⁵ 42 interjúalany alkalmazottként dolgozott, 12 vállalkozóként, egy pedig nem dolgozott (korábbi megtakarításaiból és befektetéseiből élt); nyolcan közülük legalább fél évig otthon maradtak gyesen vagy gyeden az interjú készítésének idején. Itt fontos megemlíteni, hogy a mintába került, gyermekükkel gyesen vagy gyeden otthonmaradó apák száma viszonylag alacsony, de a mintán belüli (15%-ot közelítő) arányuk így is jóval meghaladta a 2008-ban Magyarországon a gyeset (5%), illetve a gyedet (1% alatt) igénybe vevő férfiak arányát.⁶

Az interjúk átlagosan másfél-két óráig tartottak, és megelőzte őket egy rövid demográfiai kérdőív kitöltése. Az interjúalanyokkal minden esetben előzetesen ismerttettem a kutatás témáját és menetét – hangsúlyozva, hogy kutatási részvételük önkéntes és általuk bármikor megszakítható –, valamint az anonimitásukat biztosító feltételeket. Minden interjúalany egy álnevet választott magának: ezzel, és névegyezés esetén az interjúkészítés idején jellemző korukkal azonosítottam őket az interjúk feldolgozása közben.

Az interjúkészítés során, követve a félig strukturált interjúzás megszokott eljárásrendjét, előzetesen meghatározott témakörökkel kapcsolatban legtöbbször nyitott kérdéseket tettem fel az interjúalanyoknak. E témakörök közé tartoztak az apasággal kapcsolatos társadalmi és személyes elvárások és felfogások; felkészülés a szülésre; az apai szabadság és a gyes vagy gyed felhasználása, illetve fel nem használása; munka-magánélet egyensúlyának megvalósulása; napi apai gyakorlatok; az aktív gondoskodás és a „jó apaság” értelmezései; változások a partnerrel, a családtagokkal és a barátokkal való kapcsolatban; a saját szülők – különösen az apák – szerepmódeljeinek értékelése.

4 24 egygyerekes, 15 kétgyerekes, 11 háromgyerekes, 2 négygyerekes és 3 ötgyerekes apa volt az interjúalanyok között.

5 Két apa romaként határozta meg magát.

6 Az Államkincstártól és az OEP-től kapott 2008. december havi adatok szerint a gyeset igénybe vevők száma összesen 170 995 fő – ebből nő: 162 331 (95%), férfi: 8 664; a gyedet igénybe vevők száma 93 249 fő, ebből nő: 92 419 (99,16%), férfi: 830. Az adatközlést köszönöm Viza Istvánnénak és dr. Lantos Zitának.

Az interjúkról készült hangfelvétel legépelése után az így nyert szövegekből strukturális kódolással kódkönyvet készítettem. A strukturális kódolás lehetőséget nyújt kvalitatív anyagok feldolgozásában bizonyos szintű számszerűsítésre is: egyes kódok eltérő gyakorisága alapján meghatározható, hogy mely (al)témák tekinthetők több interjúalany által osztott véleménynek, s melyek a csekély számú vagy csak egyetlen résztvevőre jellemző ritkább vagy különleges tapasztalatok (LeCompte–Schensul 1999). E kódkönyv társadalmi interakcionista fókuszú elemzésének eredményeit teszem közre a tanulmányban. Az elemzés a megalapozott elmélet (*grounded theory*)⁷ módszeréből (Corbin–Strauss 2015) kiindulva – hipotézisek ellenőrzése helyett – az interjúalanyok nézeteinek és megélt tapasztalatainak értelmezése alapján kibontakozó jelentéskonstrukciós eljárások és mintázatok feltárására fókuszált.

A kvalitatív kutatások révén olyan társadalmilag releváns, ám korábban kevésbé kutatott témákhoz kerülhetünk közelebb, mint amilyen például Magyarországon a törődő apaság témaköre, melyről csupán kvantitatív módszerek alkalmazásával nehéz vagy lehetetlen lenne megfelelő képet alkotni. Emellett az interjúzás módszerének alkalmazása különösen jól illeszkedik társadalmi életünk alapvetően performatív és elbeszélte jellegéhez (Denzin–Lincoln 2003). Az interjúzás fókusza az elbeszélés összetett társadalmi folyamata: az elbeszélő és annak kultúrája közötti kapcsolatot megtestesítő társadalmi cselekvésformaként értelmezett elbeszéléseket pedig – ahogy Susan Chase (2003: 274) figyelmeztet erre minket – komolyan kell venni. Mindezt megfontolva a tanulmányban az általam megkérdezett apák elbeszéléseinek társadalmi cselekvésjellegét vizsgálom, különös tekintettel arra, hogy történeteiket hogyan alakította az őket körülvevő társadalmi-kulturális környezet: ezáltal az is feltárható, hogy milyen elbeszélések lehetségesek egyáltalán bizonyos társadalmi csoportok számára, illetve mi teheti számukra bizonyos témák elbeszélését magától értetődővé vagy problematikusává.

Eredmények

Kutatásom fókusza az aktív törődés elbeszélése – ennek egyéni és sokak által osztott jelentésváltozataival és megnyilvánulási formáival együtt – olyan magyar férfiak által, akik aktívan törődő apaként határozták meg magukat. E kutatás egyik fontos eredménye az aktív apai törődés magyarországi értelmezési kereteinek megalkotásához való hozzájárulás. E fogalom előzetesen előállított meghatározása helyett az interjúalanyok által elbeszélte gyakorlatok és az általuk használt öndefiníciók alapján egy olyan többdimenziós törődési kontinuumhoz jutottam, melyen helyet kapnak a tradicionálisabban – családfenntartóként elkötelezetten, de kevesebb közvetlen mindennapi részvétellel – törődő apák éppúgy, mint a munkájuk és a családi életük iránt egyaránt elkötelezett – munka-család egyensúlyt egyre inkább megvalósító – társaik.

7 E módszer alapos áttekintését adja Kucsera (2008).

Korábbi nemzetközi kvalitatív kutatási eredmények több olyan, egymással gyakran összefüggő tényezőre hívták föl a figyelmet, melyek a családi életben való aktív apai részvételt, illetve az apai elkötelezettség megnyilvánulásait elősegíthetik vagy éppen gátolhatják (lásd pl. Björk 2013; Brandth–Kvande 2016; Bryan 2013; Chesley 2011; Dermott 2008; Deutsch–Saxon 1998; Doucet 2004; Doucet–Lee 2014; Eerola–Mykkänen 2013; Kramer, Kelly–McCulloch 2015; Merla 2008; Russell 1989; Yoshida 2011).⁸ Ezek közé tartoztak a fizetett munkával, illetve a munka-család egyensúllyal kapcsolatos egyéni, szervezeti és intézményi szintű tényezők, gyakorlati költség-haszon számítások, gyerekkori szocializációs minták, a saját szülők szerepmintáival kapcsolatos attitűdök, az életminőség-megfontolások, a nemek közötti egyenlőség iránti elkötelezettséggel kapcsolatos attitűdök, valamint az interjúalany körülötte szorosabb társadalmi hálózatok tagjainak és különösen a női partnernek mindezen tényezőkhez kapcsolódó preferenciái és gyakorlatai – melyek mindegyike megjelent a magyar interjúkban is. E meghatározó tényezők közül a továbbiakban azokat fogom részletesebben is bemutatni, melyek a legjellemzőbbnek tűntek az interjúalanyok életében.

A munka és a magánélet összehangolásával kapcsolatos tényezők

Az interjúkészítés során a szokásos kérdés mellett, hogy hogyan hatott az apává válás a megkérdezettek fizetett munkavégzésére, azt is megkérdeztük, hogy kenyérkereső tevékenységük hogyan hat az apai gyakorlataikra. A válaszadók nagy többségénél az apává válás nem befolyásolta jelentősen munkavégzésüket, míg a fizetett munkavégzés idő- és energiaigénye sok tekintetben korlátozta az apai teendők ellátását, azaz: a mindennapokban a kenyérkereső szerep került előtérbe az apai törődéshez képest. Mint már a bevezetőben említettük, a családi feladatok és a fizetett munkavégzés összehangolásának Magyarországon tapasztalható nehézségeire korábbi kutatások is rámutattak (Hobson–Fahlén 2009; Takács 2013), és e nehézségek hangsúlyos szerepet kaptak az interjúkban is.

A családon belül fő kenyérkereső szerepet betöltő apák többsége nem otthonról dolgozott, bár néhányan haza is vittek magukkal elvégzendő munkát. Bevallásuk szerint mindannyian szerettek volna több időt tölteni gyerekeikkel, családjukkal, de erre a munkaerőpiaci kötöttségeik miatt nem kerülhetett sor. Az alkalmazottként dolgozók arról számoltak be, hogy munkaidejük alakításába és feladataik családbarátabb szervezésébe kevés a beleszólásuk: főleg egy olyan munkaerőpiaci környezetben, ahol a részmunkaidős munkavégzésre alig van lehetőség s ahol a rugalmasság a munkaadó érdekeit szolgáló rugalmas munkavégzést (azaz: többé-kevésbé non-stop rendelkezésre állást) jelent, nem pedig a munkavállaló jobb bol-

8 Angol nyelvterületen az általam aktív apai törődésként leírt fogalom megnevezésére többek között az *involved fatherhood* vagy az *engaged fatherhood* kifejezéseket használják.

dogulását szolgáló munkaszervezést. E tekintetben az alkalmazottak és az önfoglalkoztatók közötti különbség főként abban mutatkozott meg, hogy a saját cégüket gyakran otthoni irodájukból vezető vállalkozó apák többsége számára a rugalmas – azaz gyakorlatilag véget nem érő – munkaidő az önkiszákmányolás egyik jellegzetességeként jelent meg: a vállalkozó apák saját döntésük eredményeként értelmezhetők időszegény helyzetüket, mely döntést elbeszélésük szerint a család – illetve a családi üzlet fenntartása – érdekében hozták meg.

Az anyagi szempontok mindenhol kiemelkedő fontosságúnak tűntek, még az átlagosnál magasabb színvonalon élők esetében is. A költség-haszon mérlegelések azonban főleg a nagyobb létszámú, legalább három gyereket nevelő családoknál vezettek a tradicionális – azaz: fő kenyérkereső apai és háztartásbeli anyai – szerepmegosztásokhoz. A mintába került 11 háromgyerekes, 2 négygyerekes és 3 ötggyerekes apa közül csak ötnnek született mindegyik gyermeke ugyanattól az anyától: ez az öt családapa például mind arról számolt be, hogy számukra a tradicionális megoldások tűnnek optimálisnak. Egyikük, a 39 éves négygyerekes topmenedzser Lőrinc úgy látta, hogy semmilyen tekintetben nem érné meg, ha a felesége visszamenne dolgozni: egyrészt a családi élet szervezése nehezebbé válna az anya folyamatos otthoni munkája és rendelkezésre állása nélkül, másrészt a nem otthon készített és zajló étkezések számának emelkedése és – többek között – a feleség munkába járásával kapcsolatos közlekedési költségek akkora kiadásnövekedéssel járnának, amekkorát a pályakezdő orvos feleség alacsony keresete nem tudna fedezni. Lőrinc arról is beszámolt, hogy a harmadik gyerek születése után a felesége mégis visszament dolgozni néhány évre egy részmunkaidős állásba: „...*azt mondta, hogy neki ez szükséges, mert most már szeretne kiszabadulni, oké, hajrá, csak az volt a kérésem, vagy abban állapodtunk meg, hogy legalább olyan helyet találjon, hogy annyit keressen, mint amennyibe az kerül, hogy ő eljár dolgozni*”.

Az interjúalanyok legtöbbször rendelkezett hasonló tapasztalatokkal: a családi bevételek és kiadások egyensúlyban tartása mellett az anya munkaerőpiacra való visszatérési szándékát és esélyét is figyelembe kellett venniük a gyerekgondozási feladatok szülők közötti megosztásának tervezése és megvalósítása során (melyben fizetett külső segítséget szinte alig – illetve csak igen korlátozott mértékben – vettek igénybe). Ebben a helyzetben a nők fizetett munkavállalási esélyeit nagymértékben csökkenthették a gyerekgondozás és/vagy -megőrzés külső forrás (pl. bölcsőde vagy óvoda igénybevétele) általi megoldásának nehézségei. Az anyák legtöbbszörének iskolai végzettsége ugyan megegyezett vagy meg is haladta partnere végzettségét, de háromnegyedük kevesebbet keresett a partnerénél, így racionális megoldásnak látszott a munkaerőpiacról való – aktív állami támogatással megvalósuló akár hosszabb – inkább anyai, mint apai távolmaradás.

A fő tevékenységként tartósan – legalább fél év időtartamra – otthoni gyermekgondozást választó apák esetében is az anyagi megfontolások kerültek előtérbe, amikor úgy döntöttek, hogy ők maradnak otthon gyesen vagy gyeden gyerme-

kükkal. Szinte mindegyiküknél női partnerük jobban fizető állása nagymértékben befolyásolta ezt a választást: a családi költségvetés szempontjából ugyanis az tűnt optimális megoldásnak, hogy az apák fizetett munkájukat – legalább átmenetileg – otthoni törődő munkára cseréljék, míg ezalatt az anyák fő kenyérkeresőként folytatták munkaerőpiaci tevékenységüket.

Korábbi nemzetközi kutatási eredmények már fölhívták a figyelmet arra, hogy a fő tevékenységként a gyermekgondozást választó otthonmaradó apák (*stay-at-home fathers*) esetében többféle módon alakulhat az otthoni törődő munka és a fizetett munkavégzés kapcsolata (lásd pl. Brandth–Kvande 2016; Chesley 2011; Doucet 2004; Doucet–Merla 2007; Geisler–Kreyenfeld 2011; Kramer–Kelly–McCulloch 2015; Merla 2008; Shirani–Henwood–Coltart 2012). Egy kanadai-belga összehasonlító vizsgálatban például három csoportba osztották a gyermekükkel otthon maradó apákat, mely csoportosítás a magyarországi interjúkra is alkalmazható (Doucet–Merla 2007): két magyar apa tartozott az első csoportba, ahol a „főállású apák” legalább egy évre teljesen föladták a fizetett munkavégzést, hatan pedig a második csoportba, ahol egy évnél rövidebb időszakra cserélték föl fizetett munkavégzésüket otthoni törődő munkákra. Ugyanakkor a magyar interjúalanyok közül senki nem tartozott a harmadik csoportba, ahol a gyermekükkel otthon maradó apák továbbra is rendszeresen végeztek fizetett munkát (például éjszakai műszak vagy távmunka formájában). Voltak ugyan többen is a magyar mintában, akik munkaidejük egy részében vagy akár egészében otthonról dolgoztak, de ők nem igényeltek gyest vagy gyedet, és nem is azonosították magukat az otthoni gyermekgondozási feladatok fő ellátójaként. Ezek az apák úgy írták le helyzetüket, hogy nekik az otthoni tartózkodásuk alatt is a fizetett munkavégzés a fő feladatuk, bár szükség esetén szívesen segítséget nyújtanak partnerüknek a gyerekekkel való foglalkozásban vagy a házimunkákban. A 41 éves, otthonában iparművészként dolgozó, háromgyerekes Ferenc szerint például „ez konfliktusforrás is, hogy nekem otthon kell lennem, és úgy kellene dolgoznom, hogy ötpercenként bejönnek a gyerekek” – vagyis a gyerekek gyakran megzavarták az esetenként hétvégékre és ünnepnapokra is kiterjedő munkafolyamatokat.

Ferenchez hasonlóan az otthonról rendszeres távmunkát végző apák számára is ismerős lehet ez a helyzet, mely az aktív jelenlét illúzióját keltheti a családtagokban, pedig ilyenkor a legtöbb esetben az apa csupán jelen van, de nem vonható be a családtagokkal való foglalkozásba. A családi interakciók szempontjából passzív apai jelenléttel jellemezhető otthonról végzett fizetett munka tehát nem mindig kínál ideális hátteret az aktívan törődő apaság kibontakoztatásához. Ezt támasztották alá egy korábbi holland kutatás eredményei is, ahol három, az átlagostól eltérő apai gyakorlatokkal jellemezhető háztartástípusban vizsgálták az aktív apai törődés alakulását: az átlagostól eltérő apai gyakorlatokkal jellemezhetők közé pedig a több (változó) műszakban dolgozó, a heti rendszerességgel távmunkát végző és az azonos nemű partnerükkel együtt gyereket nevelő meleg apák tartoztak (Duyvendak–

Stavenhuter 2004). A vizsgált háztartások közül a távmunkát végző apákat jellemezte leginkább a hagyományos szerepmegosztás, azaz az otthoni feladatokat ők osztották meg partnerükkel a legkevésbé kiegyensúlyozott módon. Első látásra ez talán meglepőnek tűnő eredmény, hiszen korábbi kutatások szerint a több műszakban dolgozó és gyakran fizikai munkát végző férfiak esetében az irreguláris munkaidő-beosztás miatti nem hagyományos munkavégzés gyakran összekapcsolódhat hagyományos családi ideológiák támogatásával (Deutsch–Saxon 1998). A holland vizsgálat azonban arra mutatott rá, hogy az általuk vizsgált több műszakban dolgozó apáknak legtöbbször egyedül, a partnerük segítségével nélkül kellett az otthoni feladatokat ellátniuk, míg a távmunkát végző apák mellett legtöbbször partnerük is otthon volt és készen állt a családi feladatok ellátására – így a többműszakos munkát végző apáknak távmunkás társaikhoz képest nagyobb terük nyílt apai kompetenciáik gyakorlására és fejlesztésére is.

Az interjúalanyok közül csupán két olyan „főállású apa” akadt, akinek az életében a fizetett munkavégzést tartósan – legalább egy éve már – fölváltotta a gyerekeikkel való otthoni törődés. E két férfi közös jellemzője volt, hogy karriervágyaik nagy részét már megvalósították, és stabil anyagi háttérrel rendelkeztek. Egyikük, a 39 éves, háromgyerekes Steve elmondta, hogy „előző életében” sikeres építési vállalkozóként nagy iramban rengeteg pénzt keresett: *„mindkét végén égettem a gertyát, tehát mindig volt pénz, ezért nem is érdekel már annyira, ez is hozzátartozott nagyon ahhoz, hogy a gyerekeket tudtam választani, mikor abbahagytam [a vállalkozást]”*. Némi sajnálkozással említette egyik fő kenyérkereső szerepben lévő barátjuk helyzetét, ahol *„a bébiszittert kezdte el apának hívni a gyerek, mert azt látja többet”*, hozzátéve, hogy a minőségi törődés valóban nagyon időigényes: *„Ahhoz, hogy valaki a maximumot tudja adni, ahhoz rengeteg idő kell. Ez csak így tud működni.”* Steve az interjúkészítés idején az akkor másfél éves legkisebb gyerekével maradt otthon, miután felesége fél év után visszatért a munkahelyére teljes állásban dolgozni: *„Mi leültünk, és megbeszéltük anno, amikor terhes lett, hogy hogy’ lesz, és akkor azt mondta, hogy hát ő [hamar] visszamenne. Nem kellett volna, hogy mondja, mert én tudtam, hogy ő olyan típusú ember, aki nem tud a munkája nélkül megélni... és én mondtam, hogy neked van egy jó állásod, ... én akkor otthon maradok a gyerekekkel, ... én leszek a gyerekgondozó, te meg vissza tudsz menni rögtön dolgozni.”* Steve büszkén számolt be arról is, hogy a mindennapi gyerek-gondozási gyakorlatokat már jobban teljesíti, mint fő kenyérkeresőként tevékenykedő felesége, és ezzel a helyzettel, úgy tűnik, mindenki elégedett a családban.

A másik „főállású apa”, az eredetileg mérnök képzettségű, 40 éves, egygyerekes Pepin évekkor korábban megtervezte, hogy családalapítása idejére már ne kelljen alkalmazottként dolgoznia, és tudatosan készült a törődő apaság gyakorlására (például szakirodalmat olvasott, és tudott a magyarországinál fejlettebb apasági ellátásokkal rendelkező európai országok családpolitikai intézkedéseiről is). Gyermeke születésekor valóban nem is végzett már fizetett munkát: feleségével együtt befektetéseik fedezik megélhetésüket, így az interjúkészítés idején már majdnem három

évet mindketten otthon töltöttek, hogy a gyerekükkel tudjanak foglalkozni. Pepin egy „nagy ívű kísérletként” mutatta be a családi életét, melynek keretében maga is kísérleti alany: *„...kísérletező típus vagyok... azért is építettem föl ezt az életstílust, amit élünk, mert szerettem volna látni... tehát mikor erre gondoltam, tudod, amikor panaszkodnak az anyukák, hogy az apuka soha nincs otthon, nem foglalkozik a gyerekekkel, soha nem segít a háztartási munkában, bla-bla-bla, ezeket én mindig így figyeltem, hogy mi a panaszuk. Akkor ezeket én megcsinálom. Tehát egyrészt úgy csinálom az életemet, hogy otthon lehessenek... minden háztartási munkát elintézek egyébként, tehát minden ilyen mosogatás, mosás, teregetés, azt én csinálom, a rendbe rakást, azt is. ... Takarítónő [és mosogatógép] van. Mert ez nagy lakás, ezt nem lehet másképp csinálni, meg nem is akarom. ... És meg akartam nézni azt, hogy milyen tevékenységet ki hogy tud csinálni, tehát hogy meddig van a személyiségfüggő része, és meddig van az, hogy így születünk, még ha ez így hülyén is hangzik, és egyszerűen nem tudod tovább csinálni. A napnál is világosabb, hogy vannak bizonyos dolgok, amit az egyik jobban tud csinálni, mint a másik. És akkor ezeket akartam kitapogatni, hogy hol vannak a határok.”*

Pepin szerint a jelenleg Magyarországon rendelkezésre álló ötnapos apai szabadság nem elegendő semmire: az észak-európai családpolitikai célkitűzéseknek megfelelően az apákat segíteni kellene abban, hogy ők is legalább négy-hat hónapot otthon tölthessenek gyerekeikkel és kivehessék részüket a gyerekgondozás közvetlen megtapasztalásából. Steve-vel ellentétben Pepin nem érezte úgy, hogy átveszi az anyai feladatokat – erre nem is lett volna módja, hiszen feleségével együtt maradt otthon, de azt is említette, hogy törődő apai kísérletét az utóbbi időben már nem élvezzi teljes mértékben, mivel egyre szaporodnak a feleségével a házimunkavégzés és a gyerekgondozás mikéntjéről folytatott vitáik, mely vitákra valószínűleg ritkábban kerülne sor, ha nem lennének évek óta együtt otthon. Emellett arra is utalt, hogy férfitársai között gyakran egyedül érzi magát törődő apai tapasztalataival: *„Általában mindegyik dolgozik, ezért nem nagyon tudom megosztani az élményeimet senkivel. ... [Nálunk] nem azért van rákényszerítve az apuka a gyesre, mert az anyuka jobban keres, hanem mind a ketten arra gondoltak, hogy megpróbálják ezt az ideális családmódot megvalósítani, amiről mindenki dumál, de igazából senki nem csinálja meg... Tehát kevesen gondolnak bele abba [a férfiak közül], hogy az pontosan hogy is néz ki, ha otthon vannak. Igazából rögtön elhárítják azzal, hogy »de akkor miből fogunk élni?«”.*

Steve és Pepin kivételével szinte az összes interjúalany beszámolt arról, hogy fizetett munkájuk idő- és energiaigénye, valamint a munkahelyi stressz negatívan hatnak apai gyakorlataikra. Ehhez a munkahelyi szervezeti kultúra sajátosságai is nagyban hozzájárulhattak, különös tekintettel azokra a nem specifikus normatív elvárásokra, melyek azt sugallják, hogy a családbarát munkaszervezési módok kevésbé illelnék meg a férfiakat, mint a nőket. Mivel a törődési munkák Magyarországon továbbra is főként női feladatokként tételeződnek, az apák családbarátabb munkaszervezés megvalósítására irányuló munkahelyi kezdeményezéseit nem mindig fogadják lelkesedéssel vagy megértéssel. Az egyetemen tanító, 39 éves, egygyerekes

Gyurka például elmondta, hogy a munkahelyén tapasztalható „családbarátságtalan” légkör is hozzájárult ahhoz, hogy végül egyáltalán nem vett igénybe gyedet. Gyurka elbeszélésében a kollégák egyéni értetlenkedő hozzáállása mögött felsejlik a családi feladatoktól mentes, elszigetelt „jó dolgozó” általános ideálja is: *„...voltak kételyeink azzal kapcsolatban, hogy ezt mennyire fogadnák jól a munkahelyemen. Feltehetően, ha elmennék ösztöndíjjal kutatni külföldre egy évre, ez ugyan gondokat okozna, de egy jól megérthető dolog lenne – de az, hogy elmegy gyedre? ... Mondjuk az a munkatársam, aki anyuka, és nem kapott ilyen segítséget a férjétől ... az rendben van, gondolja, hogy többet segítek a feleségemnek, mint a nyamvadt, és azóta már el is vált férje, de azért mit képzelsz a feleségem, hogy még azt is, ez már túlzás. Azt gondolom, hogy ezt már se az idősebb férfi, se a fiatal nőkollégák nem értenék meg – ez majdnem egy felmondásnak lett volna tekinthető. ...ráadásul nem az lett volna, hogy a feleségem, mit tudom én, köztársasági elnök, ezért nekem kell otthon maradnom.”*

Korábbi kutatási eredmények is rávilágítottak, hogy a munkahelyi normák jelentős korlátozó tényezőként jelenhetnek meg a férfiak családi részvételével kapcsolatban: azok a férfiak, akik szeretnék igénybe venni a munkahelyükön az apaként számukra is hozzáférhető lehetőségeket és juttatásokat, vagy gyerekgondozási feladataik miatt átmenetileg megszakítanák a pályafutásukat, olyan szemrehányásokkal szembesülhetnek, hogy nem elég férfitasak, illetve nem elég elkötelezettek a munkájuk és/vagy a munkahelyük iránt (Pleck 1993; Hobson–Fahlén–Takács 2011); magas pozícióban lévő apák esetében viszont az is előfordul, hogy többre értékelik és így több energiát fordítanak anyagi családfenntartó szerepükre, mint a törődő munkában való részvételre. A munkahelyi normákat ugyanakkor legalább egy bizonyos mértékig ellensúlyozni lehet olyan családpolitikai intézkedésekkel, amilyeneket például az észak-európai országokban találunk, ahol az állami feminizmus nemcsak a nők számára teszi lehetővé a fizetett munkavégzés és a gyerekgondozás ötvözését, hanem biztosítja a férfiak jogát is a gyerekeikkel való törődésre (Brandth–Kvande 2001). A világon először 1993-ban Norvégiában vezették be az „apakvótát”, ami a gyermekgondozási juttatások teljes körű igénybevételét csak úgy teszi lehetővé, ha a szülők megosztják egymás között a gyermekgondozási feladatokat. Hasonló intézkedések születtek még Svédországban, Izlandon és Németországban. Magyarországon ilyen irányú állami kezdeményezésekről egyelőre nem hallani: az aktív apai törődés állami támogatása, úgy tűnik, nincs napirenden se apakvóta bevezetésével, se anélkül.

Apák saját apamintáikról

A megkérdezett apák gyerekkori szocializációs mintáit és a saját szülők szerepmintáival kapcsolatos attitűdjeit több kérdés alapján is vizsgálni lehetett, melyek többek között arra vonatkoztak, hogy hogyan értékelik a gyerek- és fiatalkorukban otthon látott szülői viselkedésmintákat, és vajon saját apjuk példaként szolgált-e nekik

saját apai gyakorlataikban. A mintában szereplő apák többsége kritikusan szemlélte saját apja törődési teljesítményét: 31-en kifejezetten negatív véleményt fogalmaztak meg az általuk megtapasztalt apai nemtörődésről: közülük 16-nak az apja válás, egynek pedig börtönbüntetés miatt nem is volt igazán jelen a gyerekkorában, s csupán hárman nyilatkoztak teljes elégedettséggel apjuk szülői teljesítményéről.

Az apai teljesítmények értékelése kapcsán történelmi háttérként fontos figyelembe venni a – totalitárius politikával és hiánygazdasággal jellemezhető ötvenes éveket követő – gyakran frizsiderszocializmusnak nevezett időszakot az 1960-as évek végi, 1970-es évek eleji Magyarországon, amikor egyre könnyebben lehetett hozzájutni olyan, korábban luxuscikként számon tartott termékekhez, mint a háztartási hűtőgépek vagy televíziókészülékek (Takács 2015). Ebben az időszakban (1967-től) vezették be az ekkoriban egyedülállóan nagyvonalú ellátásnak számító gyermekgondozási segélyt (gyes), hogy a szülés előtt legalább 12 hónap munkaviszonnyal rendelkező dolgozó nők otthon maradhassanak kisgyermekükkel maximum 30 hónapig. Az államszocializmusnak ebben a szakaszában már megjelent a magyar termékenységi ráta csökkenése miatti félelem, ezért a nők felé a biológiai reprodukcióban való élenjárás elvárása még a szocializmust építő munkában való részvételnél is erősebben jelentkezett, míg a férfiakat még több munkára lehetett sarkallni a korábban elérhetetlen árucikkekhez való hozzáférés lehetőségével.

Ebben a kontextusban, ahogy a bevezetőben is említettük, Magyarországon – más államszocialista országokhoz hasonlóan – a gyermekek körüli fő szülői-gondoskodó szerepeket a nők látták el, főként nőrokonok informális kapcsolathálójára – s ezen belül kiemelten a nagymamákra – támaszkodva, míg az apai törődés megnyilvánulásai elsősorban a pénzkereső munkával a családnak nyújtott anyagi stabilitás megteremtésére, illetve szórványosan a gyerek körüli amolyan „anya-inasként” végzett tevékenységekre korlátozódtak. András, egy 40 éves, egygyerekes reklámügynökség-vezető ezzel kapcsolatban saját gyerekkorának időszakára visszatekintve úgy vélte, hogy akkoriban *„szeparáltabbak voltak [a szerepek], mert a férfiak kevésbé voltak nyitottak a gyerekkel való kapcsolatra... mára az egész társadalom, az egész nyitottságtéma kör is változott. Szerintem ez is szerepet játszik abban, hogy a férfi nem tart férfiatlannak bizonyos dolgokat megcsinálni, meg komolyabban, mélyebben érdeklődni olyan dolgok iránt, ami előtte az volt, hogy ez számára érthetetlen, majd a nő megcsinálja, megoldja, mert ő nem tudja, mit kell csinálni”*.

A saját szülei kapcsolati és gyereknevelési mintáiról szóló kritikus nyilatkozatok értékelésénél azonban több tényezőt is figyelembe kell venni: feltételezhető, hogy ezeken keresztül a legtöbbjük számára már idejétmúltnak tűnő nemi szereprendszerről is elutasító véleményt mondtak, bár szembesülniük kellett azzal is, hogy gyerekkorukat még ez a fajta szocializációs modell uralta: vagyis az interjúalanyok többsége ebbe a normarendszerbe nőtt bele és ezt sajátította el „természetesként”. Emellett a megkérdezett apák, akik a minőségi szülőség kritériumait állították

maguk elé elérendő célként – s a szülővé válásra csupán az „elég jó szülővé”⁹ válás szükséges, ám nem elégséges feltételeként tekintettek –, ezt az elvárást alkalmazták retrospektíve saját apjuk szülői teljesítményének megítélésében is.

Mindennek fényében nem meglepő, hogy saját apjukkal összehasonlítva az interjúalanyok aktívabban törődő apaként látták magukat, akik többet foglalkoznak gyerekeikkel (mint amennyit az apjuk foglalkozott velük). Apai elkötelezettségük gyakorlati jelei közé sorolható, hogy 50 apa megtapasztalta az „apás szülést” és 29-en részt vettek szülésre felkészítő tanfolyamon is (bár többen kritikai észrevételeket tettek e tanfolyamok tartalmával kapcsolatban, melyek főként a szülés praktikus részleteire készítettek föl őket és szinte alig foglalkoztak a várható életmód- és kapcsolatbeli változásokkal). A gyerekekről való gondoskodás praktikus megnyilvánulásait tekintve 30-an számoltak be arról, hogy kivettek már betegszabadságot otthon maradni a beteg gyerekükkel, 36-an pedig vitték már gyereküket egyedül orvoshoz vagy védőnőhöz (míg a legtöbben ezt partnerükkel együtt tették). A legtöbb apa úgy látta, hogy az átlaghoz képest hatékonyabb az együttműködése a partnerével, akivel az átlagosnál kiegyensúlyozottabban osztják meg az otthoni feladatokat egymás között. Például 32 apa szerint a gyermekvállalásnak a partnerek közös döntésének kellene lennie, de véleményük szerint általában inkább a nő dönt – ám saját jelenlegi családjuk vonatkozásában 41-en számoltak be közös döntésről. 36 szerint a magyar családokban az az általános tapasztalat, hogy elkülönülnek az apai és az anyai feladatok a gyermekek ellátásában és nevelésében, de csak 26-an mondták, hogy ez rájuk is jellemző lenne.

Az interjúalanyok többsége, különösen azok, akik gyerekkorukban megtapasztalták az apahiányt, az apai törődés legalapvetőbb kezdőpontját az apa (fizikai) jelenlétére helyezték és azt hangsúlyozták, hogy ők semmilyen körülmények között nem fogják elhagyni a gyerekeiket: egy esetleges válás esetén is gondoskodni fognak róluk anyagilag és érzelmileg – személyes kapcsolattartás révén – egyaránt. Ugyanakkor korábbi kutatások, melyek az apai törődés kontinuumjellegére hívták fel a figyelmet (Silverstein–Auberg 1999), arra is rávilágítottak, hogy az apai gondoskodás vizsgálata során félrevezető lehet csupán az „apahiány-apai” jelenlét dichotómiából kiindulni, hiszen egyrészt a családdal hivatalosan együtt élő apa magatartása is lehet nemtörődöm, másrészt pedig az elvált apák is törődhetnek aktívan gyerekeikkel annak ellenére, hogy nem élnek velük egy háztartásban.

Néhány esetben az apai jelenlét inkább családi erőforrásokat fölemésztő negatívumként jelent meg az interjúban, ahol az abuzív apa érzelmi és anyagi költségekkel járó munka- és stressztöbbletet okozott a többi családtag – különösen a feleség – számára. Philo, egy 28 éves egygyerekes audiológus szerint a legtöbben azok közül, akik ilyen helyzetet átéltek, az apahiányos állapotot – és a „rossz apa” nélküli potenciálisan szebb gyerekkort – választották volna, ha erre módjuk

9 Az „elég jó szülő” (good enough parent) fogalmát Donald Winnicott angol pszichoanalitikus használta először, itt azonban én Bruno Bettelheim (2003 [1987]) megközelítésére utalok.

nyílik. A 28 éves, egygyerekes pszichológus Ádám a rossz apaság ismérveit pedig úgy foglalta össze, hogy alapvetően kétfajta rossz apa van: az egyik nem vesz részt a család életében, és tulajdonképpen nincs is jelen apaként, hanem minden teendőt az anyára hagy, mintha ő maga is gyerek lenne – a másik pedig az agresszív, autoriter típus.

Azok az interjúalanyok, akik arról nyilatkoztak, hogy a saját gyerekeikkel való bánásmódban nem szeretnék követni az apjuktól látottakat, több elkerülendő konkrét magatartáselemet is felsoroltak: többek között az apa-gyerek közötti közvetlen kapcsolat hiányát a mindennapos teendők végzése közben, az élmények megosztásának elmaradását (nem mesélték el egymásnak, hogyan telt a napjuk, minek örültek, mitől szomorodtak el), vagy azt, hogy az apa nem vitte magával sehova a gyereket és nem töltöttek időt csak kettesben. Az elbeszélésekből kirajzolódó apafigurák némileg távolságtartó, illetve nehezen megközelíthető benyomást keltettek, akik legtöbbször éppen máshol tartózkodtak, akiket nagyon elfoglalt a család megélhetésének előteremtése, és ennek fáradalmait valamely családtmentes (férfi)zónába (pl. kocsmába vagy focimeccsre) elvonulva szokták kipihenni, és akik hazatérve már túl fáradtak voltak ahhoz, hogy odafigyeljenek a gyerekek igényeire. Tizenegyen arról is beszámoltak, hogy apjuk fegyelmezési célból rendszeresen verte őket: ezt a gyakorlatot interjúalanyaink mindegyike elítélte, ugyanakkor többen említették, előfordult már velük, hogy türelmüket elvesztve megütötték a gyerekeiket annak ellenére, hogy egyáltalán nem hívei a testi fenyítésnek.

A mintát alkotó apák közül nyolcan rendelkeztek saját válási tapasztalattal (és éppen kétszer annyian voltak elvált apák gyermekei), hét apának született egy vagy több gyereke korábbi kapcsolatokból: ketten közülük a korábbi partnerektől származó gyerekekkel együtt érkeztek egy új kapcsolatba, hármójuknak már külön élő felnőtt gyerekei – is – voltak, ketten pedig arról számoltak be, hogy próbálnak aktívan törődni azokkal a gyerekeikkel is, akikkel nem élnek már egy háztartásban. Ez utóbbi apák egyike, a 39 éves kétgyerekes tanár, Andy számára a válás tanulási tapasztalatként szolgált abban a tekintetben, hogy jelenlegi párkapcsolatában válogatás nélkül elvégzi a szükséges gyerekgondozási feladatokat és házimunkát, függetlenül attól, hogy ezeket hagyományosan inkább női vagy férfi feladatoknak tekintik: *„Szerintem eljön az a pillanat, amikor túl tud lépni [az ember] ezeken a hagyományos férfi- meg apaszerepeken, amit korábban látott vagy kapott.”* Mindehhez azonban először át kellett értékelnie azokat a korábban természetesként elfogadott szereposztásokat, melyek a saját szülei kapcsolatát (Andy hatgyerekes vidéki nagycsaládban nőtt fel), majd első házasságát jellemezték. Arra is utalt, hogy az életkor is fontos szerepet játszhat abban, hogy a gyerekekkel való törődés az apa belső igényeként megjelenhessen: a húszas éveik elején kötött első házasságának időszakára visszatekintve legalábbis úgy látja magát, mint aki akkor még túl fiatal és éretlen volt ahhoz a szintű önreflexióhoz, ami szerinte a másokkal való törődéshez megfelelő lett volna. Ebben az összefüggésben a saját családi gyakorlatok kialakítása is felfogható tanulási tapasztalatként, melynek

– ahogy erről Andy is beszámolt – gyakran magában kell foglalnia a gyerekkori szocializáció bizonyos elemeinek „elfelejtését”, illetve átdolgozását.

Csupán három interjúalany tekintett saját apjára pozitív szerepmoddellként, akik „elég jó apasági” projektjüket sikeresen teljesítették. Például Poincaré, egy 33 éves kétgyerekes ügyvéd az apját interaktív és megközelíthető szülőként írta le, akinek méltányos apai viselkedésmintáját maga is követni próbálja: *„...szeretett a gyerekével lenni, szeretett otthon is lenni, a családdal kirándulni menni, törődő és aktív apa volt. De én nem tudnám megmondani... hogy mi volt az a rendkívüli dolog, amit csinált: tehát semmilyen rendkívüli nem volt benne. Alapvetően méltányos volt, tehát alapvetően nem volt igazságtalan, ez pedig nagyon fontos.”*

A vizsgált interjúkban az érzelmi törődés meglete vagy hiánya fontos különbségként jelent meg a múlt, illetve a jelenre jellemző apai gyakorlatok között. A 20. század második felétől a „szülői gyakorlatok emocionalizációja” (Knijn–Selter 2002: 179), azaz a szülők és a gyerekek közötti érzelmi kötődés jelentőségének megnövekedése alapozta meg az apák intenzívebb részvételét a gyerekeikről való napi szintű gondoskodásban. Következésképpen a gyerekeihez érzelmileg kötődő, velük testközelből is törődni képes, és egyre több időt – néha csak velük – töltő „új apa” ideálja az 1980-as évektől kezdve egyre több helyen a világban (pl. Északnyugat-Európában és Észak-Amerikában) szelőd, ám kitartó kihívást kezdett jelenteni a távoli és távolságtartó fő kenyérkereső apa figurájához képest – ha kezdetben nem is a mindennapi gyakorlatok, de a kulturális reprezentációk és elvárások szintjén mindenképpen (Gregory–Milner 2011). Interjúalanyaim elbeszéléseiben is hangsúlyos szerepet kapott a gyermekeivel érzelmi közelség kialakítására törekvő apák (*intimate fathers*) ideálja (Dermott 2003), melynek képviselői nem voltak hangsúlyosan jelen a korábbi generációk tagjai között, vagy legalábbis az egyéni és a kulturális emlékezet kevésbé őrizte meg az alakjukat. Szinte az összes megkérdezett apa szeretett volna olyan aktív törődésmintákat követni, melyek az érzelmek nyitottságára és kifejezhetőségére építve alakítják az apagyerek kapcsolatokat – bár sokan azt is bevallották, hogy ilyen irányú törekvéseiket nem mindig tudták a mindennapi gyakorlataikban teljes sikerrel megvalósítani.

Konklúzió

E tanulmányban a társadalmi normák és az apaság mint sajátos férfiszerep összefüggéseire fókuszáltam azoknak az általam vizsgált magyar férfiaknak az apai törődésrepertoárját áttekintve, akik aktívan törődő apaként határozták meg magukat, és akik között a munkájuk és a családi életük egyensúlyával elégedett apákat éppúgy találhattunk, mint az apai gyakorlatok által fizetett munkavégzésükben átmenetileg akadályozottakat. Az interjúkban megszólaló apák elbeszélései alapján nehéz lenne az aktívan törődő apaságról pontos definíciót alkotni, mivel az aktív törődés fogalmának a tartalmát az érintettek néha egymástól igen különböző jelentésekkel töltötték fel. Ugyanakkor az aktív apai törődés alkotóelemeinek leírása során

a megszólaló apák elbeszéléseiből egy többdimenziós törődésskála bontakozott ki, melynek kezdőpontját az apa (fizikai) jelenléte jelentette, ami aztán különféle elágazásokon és variációkon – például a munka-magánélet optimális egyensúlyának megteremtésére és a gyermekekkel való érzelmi közelség kialakítására irányuló egyéni törekvéseken – keresztül vezethetett többféle aktívan törődő apaságverzió megvalósításához.

A tanulmány azt is célul tűzte ki, hogy a megkérdezett apák saját tapasztalatait és a gyerekkori szocializációjuk során látott szülői mintákat az elvárt viselkedésformák és a személyes élmények metszéspontjaiban összehasonlítsa. Ebben az összefüggésben nyílt a legtöbb lehetőség a társadalmi-kulturális környezet változásainak következményeit regisztrálni, hiszen a többségükben a frizsiderszocializmus idején felnőtt férfiak kritikusan tekintettek vissza a gyerekkorukban megismert és átélt – bizonyos mértékben korszpecifikus – apai gyakorlatokra, és szinte mindegyikük a családtagok mindennapi életétől elkülönülő apafigura helyett a gyermekeivel érzelmi közelségben élő apaideállal való – legalábbis elméleti vagy kívánságszintű – azonosulását hangsúlyozta. Az apaságpercepció intergenerációs változásait mutatta az is, ahogy az interjúalanyok saját apjuk törődési teljesítményét értékelték, melynek fényében a legtöbben az apjukhoz képest aktívabban törődő apaként láthatták magukat.

A korábbi nemzetközi kutatások által a családi életben való aktív apai részvétel meghatározóiként azonosított tényezők mindegyike megjelent a magyar apák elbeszéléseiben is, de különös hangsúlyt kapott a tradicionális társadalmi elvárások és munkahelyi normák hatása, az apakvótaszerű állami ösztönzők hiánya, a nagyobb családméret (legalább három kiskorú gyerekkel), valamint az önfoglalkoztatás és a távmunka folytonos rendelkezésre állást kívánó önkiszákmányoló formái, melyek erősíthették a kenyérkereső szerepet, de gátként hathattak az aktív apai törődés megnyilvánulásaira. Gátló tényezőként jelent meg a szülők – és különösen az apa (gyakran válás utáni retrospektív értékelés szerinti) – túl fiatal korából adódó éretlensége a gyermekvállalásra. Ugyanakkor az anya kedvező – illetve az apáénál kedvezőbb – munkaerőpiaci helyzete és bizonyos szintű karrierorientáltsága, az apa részben vagy egészben megvalósított karriercéljai és az ezeket követő – szó szerint „posztmaterialista” – célkitűzései, valamint korábbi párkapcsolati tapasztalatok reflexív feldolgozása pozitív hatással lehetett az apai gondoskodásformák kibontakozására.

Fontos azonban felhívni a figyelmet a tanulmány alapját képező vizsgálat egyik legfontosabb korlátozó tényezőjére, ami a minta fehér középosztálybeli, átlagosnál képzetesebb és jobb módú férfiakat felülreprezentáló összetételéből adódott. Selektív hibaként fogható fel, hogy a kutatási felhívás nagyobb eséllyel érte el ezeket a férfiakat, s megszólalási esélyüket fokozta, hogy az interjúalanyok kiválasztásának egyik kritériuma az aktívan törődő apaként való önmeghatározás volt, ami eleve az átlagnál tájékozottabb, magabiztosabb és önreflexívebb személyek érdeklődését kelthette fel, akik ezenfelül rendelkeztek elég idővel és energiával a kutatásban

való részvételhez. Ez alapján az apai törődést alapvetően befolyásoló tényezőként mindenképpen említeni kell a megélhetést biztosító anyagi források meglétét, ami az általam megszólaltatott apák legtöbbször számára olyan magától értetődő adottságként szerepelt, amit nem emeltek ki külön – míg más társadalmi csoportok számára önmagában ez a tényező megkérdőjelezhetette az aktív apai törődés megvalósításának és elbeszélésének lehetőségeit egyaránt. E tanulmány tehát nem tudott hangot adni többek között az alacsony keresetű, munkanélküli, mozgássérült, nem heteroszexuális és cisznemű, menekült és/vagy társadalmi megkülönböztetés által sújtott apák tapasztalatainak. Emellett a többi családtag nézőpontjait is csak korlátozott módon – az apák elbeszélésein keresztül – lehetett megjeleníteni, mivel a kutatás forráskorlátai miatt velük nem készülhettek interjúk.

Mindezek figyelembevételével elmondható, hogy e tanulmány hozzá tud járulni az aktív apai törődés gyakorlatainak jobb megértéséhez Magyarországon és más-hol. Az ehhez hasonló vizsgálatok eredményei ugyanis felhasználhatók a gyakorlati szakpolitikák alakítása során: például felhívhatják a döntéshozók figyelmét az apakvóta-jellegű intézkedések fontosságára. Emellett arra is rávilágítanak, hogy bár nagyon különbözőképpen lehetnek apák az apák, úgy tűnik, Magyarországon is egyre többen vannak, akik az apaság nélkülözhetetlen elemeként tekintenek a gyermekeikkel való érzelmi kapcsolattartás és mindennapi praktikus törődés megnyilvánulásaira.

Abstract: The main aim of this study is to highlight how actively caring Hungarian fathers make sense of the concept of engaged fatherhood. The empirical base of this qualitative study is a collection of 55 semi-structured in-depth interviews, conducted with fathers in Hungary. During the interview analysis the meanings and embodiment of active care provided by Hungarian fathers who identified themselves as active carers of their children could be identified, which led to constructing a possibly multidimensional care continuum between the practices of traditionally caring fathers and the (emotionally) involved, increasingly work-life balanced fathers. Several partly interrelated factors were shown as potentially contributing to men's active engagement in their paternal role, including work- and work-life balance related factors, practical cost-benefit calculations, childhood socialization patterns, attitudes towards the gendered (role) models of own parents, quality of life concerns, attitudes towards gender equality, female partner's and other close social network members' values and practices related to these factors. This study, being the first Hungarian qualitative study devoted to this subject, can contribute to a better understanding of involved fathering perceptions and practices in Hungary and elsewhere.

Keywords: engaged fatherhood, fathering care, care continuum, interviewing

Irodalomjegyzék

- Bettelheim, B. (2003 [1987]): *Az elég jó szülő: Könyv a gyermeknevelésről*. Budapest: Cartaphilus.
- Björk, S. (2013): Doing Morally Intelligible Fatherhood. Swedish Fathers' Accounts of their Parental Part Time Work Choices. *Fathering*, 11(2): 221–237.

- Brandth, B. – Kvande, E. (2001): Flexible Work and Flexible Fathers. *Work, Employment & Society*, 15(2): 251–267.
- Brandth, B. – Kvande, E. (2016): Masculinity and Fathering Alone during Parental Leave. Men and Masculinities. Article first published online: June 6.
DOI: <https://doi.org/10.1177/1097184X16652659>.
- Bryan, D. M. (2013): To parent or provide? The effect of the provider role on low-income men's decisions about fatherhood and paternal engagement. *Fathering*, 11(1): 71–89.
- Chase, S. E. (2003 [1995]): Taking Narrative Seriously: Consequences for Method and Theory in Interview Studies. In Denzin, N. K. – Lincoln, Y. (eds.): *Turning Points in Qualitative Research: Tying Knots in a Handkerchief*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press, 273–296.
- Chesley, N. (2011): Stay-at-home fathers and breadwinning mothers: Gender, couple dynamics, and social change. *Gender & Society*, 25(5): 642–664.
- Coles, R. L. (2009): 'Just doing what they gotta do.' Single black custodial fathers coping with the stresses and reaping the rewards of parenting. *Journal of Family Issues*, 30(10): 1311–1338.
- Connell, R. W. (1995): *Masculinities*. Cambridge: Polity Press.
- Connell, R. W. – Messerschmidt, J. W. (2011 [2005]): Hegemón maszkulinitás. A fogalom újragondolása. In Hadas M. (szerk.): *Férfikutatások. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem, 126–148. <http://tatk.elte.hu/file/Hadas.pdf>.
- Corbin, J. M. – Strauss, A. L. (2015): *Basics of Qualitative Research: Techniques And Procedures for Developing Grounded Theory*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Denzin, N. K. – Lincoln, Y. (2003): Introduction: Revolutions, Ruptures, and Rifts in Interpretive Inquiry. In Denzin, N. K. – Lincoln, Y. (eds.): *Turning Points in Qualitative Research: Tying Knots in a Handkerchief*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press, 1–15.
- Dermott, E. (2003): The 'Intimate Father': Defining Paternal Involvement. *Sociological Research Online*, 8(4), <http://www.socresonline.org.uk/8/4/dermott.html>.
- Dermott, E. (2008): *The Intimate Father. A Sociological Analysis*. Routledge: London.
- Deutsch, F. M. – Saxon, S. E. (1998): Traditional ideologies, nontraditional lives. *Sex Roles*, 38(5–6): 331–362.
- Doucet, A. (2004): "It's Almost Like I Have a Job, but I Don't Get Paid": Fathers at Home Reconfiguring Work, Care, and Masculinity. *Fathering*, 2(3): 277–303.
- Doucet, A. – Lee, R. (2014): Fathering, Feminism(s), Gender, and Sexualities: Connections, Tensions, and New Pathways. *Journal of Family Theory & Review*, 6(4): 355–373.
- Doucet, A. – Merla, L. (2007): Stay-at-home fathering. A strategy for balancing work and home in Canadian and Belgian families. *Community, Work and Family*, 10(4): 455–473.

- Dupcsik, Cs. – Tóth, O. (2014): Family Systems and Family Values in Twenty-First-Century Hungary. In Rajkai, Zs. (ed.): *Family and Social Change in Socialist and Post-Socialist Societies*. Leiden – Boston: Brill, 210–249.
- Duyvendak, J. W. – Stavenhuter, M. (2004): *Working Fathers, Caring Men. Reconciliation of Working Life and Family Life*. Ministry of Social Affairs and Employment – Verwey-Jonker Instituut: The Hague/Utrecht.
- Eerola, P. – Mykkänen, J. (2013): Paternal Masculinities in Early Fatherhood Dominant and Counter Narratives by Finnish First-Time Fathers. *Journal of Family Issues*, 36(12): 1674–1701.
- Esping-Andersen, G. (2009): *The Incomplete Revolution. Adapting to Women's New Roles*. Cambridge: Polity Press.
- Fraser, N. (1997): *Justice Interruptus. Critical Reflections on the "Postsocialist" Condition*. New York – London: Routledge.
- Geisler, E. – Kreyenfeld, M. (2011): Against all odds: Fathers' use of parental leave in Germany. *Journal of European Social Policy*, 21(1): 88–99.
- Geszler, N. (2016): Behaviour-based Work-Family Conflict among Hungarian Manager Fathers. *Intersections. EEJSP*, 2(3): 118–136.
- Gregor A. (2014): A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök a 2000-es években Magyarországon. Doktori (PhD-) értekezés. Budapest: ELTE TáTK Társadalomkutatások Módszertana Tanszék. http://tatk.elte.hu/file/Gregor_Aniko_disszertacio.pdf.
- Gregory, A. – Milner, S. (2011): What is "New" about Fatherhood? The Social Construction of Fatherhood in France and the UK. *Men and Masculinities*, 14(5): 588–606.
- Hadas M. (2011): A férfikutatások három hulláma. In Hadas M. (szerk.): *Férfikutatások. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem, 10–19. <http://tatk.elte.hu/file/Hadas.pdf>.
- Hobson, B. – Fahlén, S. (2009): Competing scenarios for European fathers: Applying Sen's capabilities and agency framework to work-family balance. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 624(1): 214–233.
- Hobson, B. – Fahlén, S. – Takács, J. (2011): Agency and Capabilities to Achieve a Work-Life Balance: A Comparison of Sweden and Hungary. *Social Politics*, 18(2): 168–198.
- Hobson, B. – Morgan, D. (2002): Introduction. In Hobson, B. (ed.): *Making Men into Fathers. Men, Masculinities and the Social Politics of Fatherhood*. Cambridge: Cambridge University Press, 1–21.
- Hochschild, A. (2012): *The Second Shift*. New York: Penguin Books.
- Holter, Ø. G. (2003): *Can men do it? Men and gender equality – the Nordic experience*. Copenhagen: Nordic Council of Ministers.
- Killewald, A. (2012): A Reconsideration of the Fatherhood Premium: Marriage, Coresidence, Biology, and Fathers' Wages. *American Sociological Review*, 78(1): 96–116.

- Knijn, T. – Selter, P. (2002): Transformations of fatherhood: the Netherlands. In Hobson, B. (ed.): *Making Men into Fathers. Men, Masculinities and the Social Politics of Fatherhood*. Cambridge: Cambridge University Press, 168–187.
- Koslowski, A. (2011): Working Fathers in Europe: Earning and Caring. *European Sociological Review*, 27(2): 230–245. DOI:10.1093/esr/jcq004.
- Kramer, K. Z. – Kelly, E. L. – McCulloch, J. B. (2015): Stay-at-Home Fathers: Definition and Characteristics Based on 34 Years of CPS Data. *Journal of Family Issues*, 36(12): 1651–1673.
- Kucsera Cs. (2008): Megalapozott elmélet: egy módszertan fejlődéstörténete. *Szociológiai Szemle*, 3: 92–108. http://www.szociologia.hu/dynamic/SzocSzemle_2008_3_092_108_KucsereCs.pdf.
- LeCompte, M. D. – Schensul, J. J. (1999): *Analyzing and Interpreting Ethnographic Data*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.
- Lorentzen, J. (2011): On Fathers in Norwegian History 1850–1920. *Men and Masculinities*, 14(3): 268–287.
- McDonald, P. (2000): Gender Equity in Theories of Fertility Transition. *Population and Development Review*, 26(3): 427–439.
- Merla, L. (2008): Determinants, Costs, and Meanings of Belgian Stay-At Home Fathers: An International Comparison. *Fathering*, 6(2): 113–132.
- Murinkó L. (2014): A nemi szerepekkel és a családdal kapcsolatos attitűdök európai kitekintésben: értékek és gyermekgondozás. *Szociológiai Szemle*, 24(1): 67–101.
- Miani, C. – Hoorens, S. (2014): *Parents at work: men and women participating in the labour force*. Brussels: RAND Europe. DOI: 10.2838/54302.
- Petényi S. (2013): Apák GYES-en – racionális döntés? In Bezsenyi T. – Demeter E. – Horzsa G. – Meixner B. – Petényi S. – Szekeres B. (szerk.): *Kötetlen*. Budapest: ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium, 99–112.
- Plantenga, J. – Remery, Ch. – Takács, J. (2012): Public Support to Young Families in the European Union. In Knijn, T. (ed.): *Work, Family Policies and Transitions to Adulthood in Europe*. Basingstoke and New York, N.Y: Palgrave Macmillan, 180–201.
- Plantin, L. (2007): Different classes, different fathers? *Community, Work & Family*, 10(1): 93–110.
- Pleck, J. H. (1993): Are “family supportive” employer policies relevant to men? In Hood, J. C. (ed.): *Men, work, and family*. Newbury Park, CA: Sage, 217–237.
- Russell, G. (1989): Work/family patterns and couple relationships in shared caregiving families. *Social Behaviour*, 4(4): 265–283.
- Silverstein, L. B. – Auberbach, C. F. (1999): Deconstructing the essential father. *American Psychologist*, 54(6): 397–407.
- Shirani, F. – Henwood, K. – Coltart, C. (2012): “Why aren’t you at work?”: Negotiating economic models of fathering identity. *Fathering: A Journal of Theory, Research, and Practice about Men as Fathers*, 10(3): 274–290. DOI: 10.3149/fth.1003.274.

- Spéder Zs. (2011): Ellentmondó elvárások között... Családi férfiszerepek, apaképek a mai Magyarországon. In Nagy I. – Pongrácz T. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelenítés a nők és férfiak helyzetéről 2011*. Budapest: TÁRKI – Nemzeti Erőforrás Minisztérium, 207–228.
- Švab, A. – Humer, Ž. (2013): 'I Only Have to Ask Him and He Does It...' Active Fatherhood and (Perceptions of) Division of Family Labour in Slovenia. *Journal of Comparative Family Studies*, 44(1): 57–78.
- Takács, J. (2012): Termékenységi korlátok a 21. század eleji Magyarországon. *Demográfia*, 55(2–3): 147–171. <http://www.demografia.hu/kiadvanyokononline/index.php/demografia/article/viewFile/456/590>.
- Takács, J. (2015): Disciplining gender and (homo)sexuality in state socialist Hungary in the 1970s. *European Review of History: Revue européenne d'histoire*, 22(1): 161–175.
- Tosh, J. (1993): *Manliness and masculinities in nineteenth-century Britain: Essays on gender, family and empire*. London: Pearson Education.
- Yavorsky, J. E. – Kamp Dush, C. M. – Schoppe-Sullivan, S. J. (2015): The Production of Inequality: The Gender Division of Labor Across the Transition to Parenthood. *Journal of Marriage and Family*, 77: 662–679.
- Yoshida, A. (2011): Dads Who Do Diapers. Factors Affecting Care of Young Children by Fathers. *Journal of Family Issues*, 33(4): 451–477.
- Wall, G. – Arnold, S. (2007): How Involved Is Involved Fathering? An Exploration of the Contemporary Culture of Fatherhood. *Gender & Society*, 21(4): 508–527.
- West, C. – Zimmerman, D. H. (1987): Doing gender. *Gender & Society*, 1(2): 125–151.
- Williams, R. A. (2009): Masculinities and fathering. *Community, Work & Family*, 12(1): 57–73.
- Zdravomyslova, E. – Temkina, A. (2005): Gendered citizenship in Soviet and post-Soviet societies. In V. Tolz – S. Booth (eds.): *Nation and Gender in Contemporary Europe*. Manchester: Manchester University Press, 96–113.

Demográfiai változás és a családok formálódása: családi kaleidoszkóp

Changing Family Dynamics and Demographic Evolution: The Family Kaleidoscope¹

Pári András

pari.andras@btk.ppke.hu

A modern társadalom egyik legfontosabb jelensége a család társadalmi konstrukciójának fejlődése. A kötet szerzői ennek a fejlődésnek mutatják meg a mozgatórugóit, a következményeit és az értelmezési lehetőségeit. Bár sok mindent érzékelünk ezekből a változásokból, azonban lehetetlen egységes rendszerben megfogalmazni és a maga teljességében átlátni őket. Ezért találó a kaleidoszkóp kifejezés: épp ezt a töredezettséget és sokszínűséget fejezi ki, hiszen a kötet tanulmányai újra és újra elmesélik a család átváltozását, közelebből és távolabbról szemlélve, módosítva, kiegészítve. Ehhez nagy segítséget nyújt az a multidiszciplináris megközelítés, amely eltolja a hangsúlyokat a megszokott gondolkodási keretünkben, és amely eltérő módszertanával lehetővé teszi, hogy több szintről rálássunk ezekre a változásokra.

A kötet reflektál a női szerepek és a női társadalmi pozíciók változására (Tine Kil, Karel Neels, Jorik Vergauwen, David De Wachter, Karel Neels, Jonas Wood, Jorik Vergauwen), a párkapcsolatokhoz kötődő gondolkodás alakulására (Frank F. Furstenberg, Laurent Toulmon és Murinkó Livia, Szalma Ivett) a szülőség kérdéseire (Tine Brouckaert), a generációk sajátos problémáira (Dimitri Mortelmans, Petra Meier és Christine Defever, Katie Featherstone).

A kötet első tanulmánya az amerikai családok átalakulását vizsgálta 1965–2015 között. Az írás kiindulópontja az USA Legfelsőbb Bíróságának az Obergefell v. Hodges ügyben hozott döntése, amely érvényesítette a házasságot azonos neműek között, és amely egy szimbolikus pontja az amerikai családkoncepció átalakulásának. A szerző, Frank F. Furstenberg Jr, írásában az amerikai, egykeresős, férfi kenyérkeresőre épülő családmódel átalakulását vizsgálja. A tanulmány az iskolai végzettség és a munkavállalás mellett, kiemelten foglalkozik a fogamzásgátlás, a tervezett és nem tervezett gyermekvállalás, a házasságkötés és együttélés közötti döntések értelmezésével. A genderforradalom elemeinek kibontásán túl Furstenberg elemzésében kiemelt szerepet kap az osztályalapú megközelítés, amely az amerikai társadalomban összekapcsolódik a rasszjegyekkel is. A szerző konklúziója, hogy az amerikai családokra, a 80-as évektől kezdve, a gazdasági helyzetük következtében egyfajta széthúzás jellemző az egyenlőtlenségek növekvő tendenciájával, ahol a felső és az alsó réteg eltérő mintákat követ a gyermekvállalásban, házasságban, válásban, családalapításban, háztartásuk működtetésében

1 Dimitri Mortelmans, Koenraad Matthijs, Elisabeth Alofs, Barbara Segaeert (eds.) (2016): Changing Family Dynamics and Demographic Evolution. The Family Kaleidoscope. Northampton–Massachusetts: Edward Elgar Publishing.

(tervezetten születik-e meg az első gyermek, a szülők milyen élethelyzetben, anyagi körülmények között vannak stb.). Bár ez a jelenség látható mindenki számára, mégis – a szerző észrevétele szerint – a magyarázat megmarad kulturális és strukturális szinten, holott ezek egymással kölcsönhatásban vannak, a családpolitika pedig nem reagál a családok megváltozott körülményeire. A probléma alapja a folyamatosan növekvő jövedelmi egyenlőtlenség, amely meghatározza a családalapításra vonatkozó stratégiákat és kilátásokat. Mindez egyre bonyolultabb, összetettebb családokat eredményez, azonban, ahogy Furstenberg hangsúlyozza, még keveset tudunk a mozaikcsaládok működéséről, pozitív és negatív hozadékaikról.

A kötet következő tanulmánya, Laurent Toulemon tollából, Európában tekinti át a családok formálódását. Az első rész a párkapcsolatok számának alakulását mutatja be, a második rész pedig arra tesz kísérletet, hogy a számok mögötti folyamatokat vegye végig szisztematikusan: az élettartam jelentős megnövekedésének, a nők körében az iskolai végzettségi szint emelkedésének, a családtervezésnek és a nők munkaerőpiaci aktivitásának egymásra hatását, következményeit. Az első tanulmányban bemutatott amerikai családok életét átalakító tényezők hasonlóan fontos szerepet játszottak Európában is, de a következmények – és a hatások is – részben eltérőek. Egyfelől Európa politikai-intézményi, kulturális sokszínűsége érvényesült, az egyes országok nemzeti különbségei más-más mintákat alakítottak ki, másfelől kevésbé szoros kapcsolat mutatható ki a családformák és a társadalmi rétegződés között. Toulemon kiemeli, hogy ezek a változások hatással vannak arra, ahogy a nők és férfiak saját magukat és partnerüket látják, megváltoztatják a saját magukkal és egymással szemben támasztott elvárásaikat, és komplexebbé teszik a párkapcsolatokban, családban élők történeteit – ezen a ponton a tanulmány különösen összecseng Furstenberg írásának következtetésével. Ezek az észrevételek köszönnek vissza Murinkó Livia és Szalma Ivett tanulmányában is, amely a család-újraalapításokra, új párkapcsolatok létesítésére koncentrál.

A Tine Kil, Karel Neels és Jorik Vergauwen szerzőhármassal a nemek közötti egyenlőtlenséget a házimunkán keresztül a különböző életszakaszokban vizsgálta. A vizsgálat különlegessége és jelentősége abban áll, hogy ezt európai összehasonlító perspektívába helyezték (*Gender Inequality in the Division of Housework Over the Life Course: A European Comparative Perspective*): a European Social Survey adatainak felhasználásával vizsgálták a házimunka férfiak és nők közötti megosztását. Az eredmények szerint a „gender gap” továbbra is fennáll, bár a fiatalabb, illetve a gyermektelen családok esetében kevésbé markáns. A többszintű elemzés azt is kimutatta, hogy a nemek közötti egyenlőség kulturális elfogadottsága fontosabb befolyásoló tényező a fizetetlen munka megosztásában, mint a hivatalos, nemzeti genderpolitika.

A család átalakulásában talán az egyik legfontosabb folyamat a nők társadalmi és gazdasági szerepének megváltozása. A genderforradalom azonban még nem zárult le, és érdemes közelebbről is megérteni hatásait, feltárni összetevőit. A folyamat egyik meghatározó eleme a nők munkaerőpiaci szerepvállalása, ami azonban ok-okozati

viszonyban áll az anyaszerepek, a szülőszerepek átgondolásával, a gyermek gondozásával-nevelésével és mindezeknek az egyéb emberi szerepekkel, feladatokkal, vágyakkal való összeegyeztetéssel.

Az interszekcionalitást a fiatal felnőttek háztartásában egy kvantitatív felmérésben (*Intersectionality in Young Adults' Households: A Quantitative Perspective*) kutatta Dimitri Mortelmans, Petra Meier és Christine Defever. A szerzők a gender, etnicitás és osztályhelyzet kategóriáival vizsgálják a felnőttkorba való átlépés egyenlőtlenségeit. A szülői háztól való elköltözés hatalmas fordulópont, ugyanakkor a fiatal felnőttek közötti egyenlőtlenségek megnövekedésének lehetőségét is magában hordozza. Az interszekcionális elemzés segítségével a szerzők felvázolják a halmozódó kockázati tényezőket.

David De Wachter és szerzőtársai tanulmányukban arra hívják fel a figyelmet, hogy a női foglalkoztatás szintjének vizsgálatakor nagyobb jelentőséget kap a rugalmas munkakörülmények biztosítása, a családpolitika és a kora gyermekkori ellátások vizsgálata, mint az iskolai végzettség – annak ellenére, hogy az iskolai végzettség nemcsak az elhelyezkedési kilátásokat határozza meg, de azt is, hogy hogyan viszonyulunk a foglalkozásunkhoz, hogy milyen karrierút lehetséges, hogy mennyire van szabad választásunk a munkakörülményeinket illetően. Sőt, az iskolai végzettség befolyásolja a gyermeknevelésről, a szülői szerepekről alkotott véleményünket is, így nem független a családpolitikai lehetőségek kihasználásától sem. A kvantitatív kutatás 11 uniós ország adatait hasonlította össze.

Katie Featherstone kultúrantropológiai tanulmánya azzal a felvetéssel indul, hogy a gyermekvállalás területén végbement orvosi fejlődésnek köszönhetően megváltozott a vérségi kapcsolat szerepének értékelése a családi kapcsolatok értelmezésében. A genetikai tudás fejlődése, a genetika szerepének feltárása azonban egyre nagyobb mértékben befolyásolja mindennapi életünket is, és a gyermekvállalás csak egy példa erre. Katie Featherstone a vérségi kapcsolat és a család összefüggéseit egy most még kevésbé kutatott területen vizsgálja: a genetikailag öröklődő betegségek oldaláról. A kvalitatív kutatás azt tárja fel, hogy hogyan viszonyulnak egymáshoz a szülők és a gyermekek, az érintett és nem érintett leszármazottak, vérségi és nem vérségi hozzátartozóik, amikor szembesülnek a betegség jelenlétének kockázatával.

Az apaságot és a férfiak második párkapcsolatának kialakítását – két évtizedes időszakot felölelve – vizsgálta Murinkó Livia és Szalma Ivett (*Fatherhood and Men's Second Union Formation: Norway, France and Hungary, 1980s–2000s*). A norvég, francia és magyar adatokon keresztül a szerzőpáros az elvált szülők új családalapításai esélyeit vizsgálta meg, szándékoltan három nagyon különböző társadalmi háttérű, szociál- és családpolitikájú országban. A kutatás a Generations and Gender Survey (GGS) adatainak felhasználásával készült, és az elvált férfiak helyzetére koncentrált, ezen belül is az apaságra helyezve a hangsúlyt: könnyebb-e új kapcsolatot kialakítania a gyermektelen férfinak, mint a gyermekesnek? Hogyan befolyásolja az új család létrejöttének esélyét az, ha a gyermek felügyeleti joga egyenlően oszlik meg a szülők között? A szerzők öt hipotézist teszteltek:

1. A férfiak új (további) partner keresésének valószínűsége, hogy új (további) partnert választ.
2. A gyermektelen férfiak, új (további) partner keresésének vagy partnerválasztásának valószínűsége nem változott.
3. Az apa új (második) partner keresésének, ill. választásának valószínűsége nem változott.
4. Azon apák körében, akik nem élnek együtt a gyermekeikkel, csökkent az új partner keresésének valószínűsége.
5. Az új partner keresésének valószínűsége megnőtt az apák esetében is, ha legalább egy olyan gyermekkel éltek együtt, aki nem az ő leszármazottjuk (más kapcsolattól származó gyermek).

Az első hipotézist illetően Franciaországban az 50 éves vagy annál idősebb férfiak körében az új partnerkapcsolat kialakításának esélye nem változott. A norvég férfiak könnyebben találhatnak új partnert, mint egy vagy két évtizeddel ezelőtt.

Az eredmények megerősítették a második hipotézist mindhárom ország esetében. Az új kapcsolat kialakításának esélyei valószínűleg olyan tényezőktől függenek, amelyek időben stabilak (ilyen lehet az érzelmi szükséglet).

A szerzők várakozásaival ellentétben Norvégiában megváltozott az új partner választásának valószínűsége a harmadik hipotézis szerint. A változások magyarázhatók a fentiekben összefoglalt trendekkel (az 1. hipotézist illetően). A magyar férfiak körében az 1990-es években átmenetileg csökkent annak a valószínűsége, hogy új társat keressenek, ami az 1980-a évek végi hirtelen és drasztikus társadalmi és gazdasági változásoknak tudható be. Franciaországban pedig az apák részéről az új partner keresésének a valószínűsége inkább csökkent.

A negyedik hipotézis szerint a gyermekekkel együtt élő apák körében emelkedett annak a valószínűsége, hogy párt keressenek. Az 5. hipotézist is megerősítették: a más kapcsolattól származó gyermekek inkább pozitív hatással vannak az apák új párkeresésére. Ez a pozitív hatás legkorábban Norvégiában jelentkezett, a másik két országban pedig az új évezredben.

Bernhardt és Goldscheider (2002) arra az eredményre jutottak, hogy az apasági státusz megváltozott helyzete pozitív hatással van a férfiak újabb párkeresésére. Továbbá megváltozott a közvélekedés a különélő apákról, akik a gyermekekre vágyó nők számára is vonzóbbak lettek, illetve egyfajta új elvárás lett velük szemben, hogy család- és gyermekközpontúak legyenek.

Tine Brouckaert kutatása a papír nélküli, vagyis illegális bevándorló anyák életét követte Belgiumban. A szerző a résztvevő megfigyelés módszerével azt vizsgálta, hogy a napi rutin segítségével, a repetitív cselekedeteken keresztül (pl. tévésorozat nézése, ételkészítés) ezek a rendkívül bizonytalan helyzetű és törékeny családok hogyan próbálják megteremteni az otthonosság érzését. Mindez, tágabb perspektívába helyezve, a társadalmi integrációról szól.

Wendy Sigle írásának „Miért van szüksége a demográfiának (új) elméletre?” című fejezete a kritikai és a modern feminista megközelítések hozzájárulását taglalja a demográfiai kutatások eredményeinek megértéséhez. Az interszekcionalitás – amely a kritikai és feminista tudományok egyik új elmélete felőli megközelítés – akár átrendezhetné a családpolitikáról alkotott tudásunkat, kutatói kérdéseinket. Ez az elmélet a társadalmi tények komplexitására utal.

A kötetben helyet kapott tanulmányok tehát nagyon sok szempontból összekapcsolódnak és szétválnak, innen a kaleidoszkóp elnevezés. A tanulmánykötet tematikusan négy fejezetre tagolódik: az első fejezet feladata az amerikai és az európai családok fejlődésének, dinamikájának a bemutatása. A második és harmadik fejezet egy-egy speciális szemszöveget követ, és a gender, illetve a gyermek perspektívájából vizsgál meg néhány társadalmi kérdést. A kötet zárófejezete az első fejezetekre reflektál, és a családpolitika oldaláról értelmezi a bevezetésben bemutatott folyamatokat, változásokat.

Ugyanakkor az illeszkedések-szétválások további szempontokból is megragadhatók a kötetben:

- A bemutatott családok, családformák sokszínűsége, olyan „speciális” családok helyzetének elemzése, mint a gyermektelen családok, fiatal szülők, vagy az üres fészek jelensége.
- A könyvben a szociológián és a társadalmi demográfián kívül helyet kaptak más diszciplínák is. Így megjelenik az epidemiológia (Featherstone), az antropológia (Brouckaert) és a gender studies (Furstenberg és Sigle).
- A választott módszertanok is különbözőek, a szerzők a klasszikus kvantitatív és kvalitatív megközelítéseken túl használtak szofisztikáltabb túlélésmodelleket, vagy épp etnográfiai módszertant is.
- A következő szegmens az elemzések szintjének térbeli és időbeli diverzitása, valamint az elemzés egységét tekintve a mikro- és makroszintek megjelenése.
- Az utolsó átfogó logika az intézmények inerciájának bemutatása. A legtöbb jóléti modell a „kenyérkereső” társadalom modelljére épül a férfiak és a nők közötti munka egyértelmű kettéválasztásával, és általában a házasság mint együttélési forma előtérbe helyezésével. Bár a társadalom sokat változott ebből a szempontból az intézmények kialakításának idejéhez képest, úgy tűnik, a jóléti intézményrendszer nem mindig tudta követni ezeket a változásokat.

Európa tükörbe néz

Values and identities in Europe¹

Ságvári Bence

sagvari.bence@tk.mta.hu

A nemzetközi survey-típusú összehasonlító kutatások elmúlt közel fél évszázados történetében a 2002-es év fordulópontnak tekinthető. Többéves előkészítés után 22 európai országban ebben az évben került sor a European Social Survey (ESS) első adatfelvételére. Több ország részvételével zajló kutatások természetesen már korábban is léteztek: az akkori tagországokat „lefedő” Eurobarometer-kutatások 1973-ban indultak, a World Values Survey 1981-ben, az International Social Survey Program (ISSP) pedig 1984-ben. A társadalomtudományok egyre inkább nemzetközivé válásának részeként az elmúlt egy-két évtizedben további hasonló kezdeményezések is elindultak, amelyek elsősorban egy-egy nagyobb kulturális-politikai régiót fednek le, vagy megpróbálnak a világból minél nagyobb merítést venni (pl. European Values Study, Latinobarómetro, Afrobarometer, Asian Barometer, Pew Global Attitudes Project stb.).

Az ESS azonban több szempontból is kiemelkedik ezek közül. Elsősorban azért, mert mára az Európai Unió egyik hivatalos kutatási infrastruktúrájává (European Research Infrastructure Consortium – ERIC) vált, amely mögött a részt vevő országok részéről kormányzati szintű elköteleződés, illetve neves európai egyetemek és kutatóintézetek tagjaiból álló professzionális központi menedzsment áll. Ez a kivételes szervezeti háttér biztosítja annak lehetőségét, hogy a kétvétenkénti adatfelvételek kivételes módszertani precizitással és folyamatos „minőségbiztosítással” valósuljanak meg. E sorok írója jelenleg az ESS magyar koordinátora, így a közvetlen gyakorlati tapasztalatok alapján is bizton kijelenthető, hogy jelenleg nem nagyon létezik a világon az ESS-nél módszertani szempontból jobb minőségű, nemzetközi összehasonlításra alkalmas survey-típusú adatforrás. Az ESS mára egyértelműen a nemzetközi összehasonlító társadalomtudományos kutatások „A kategóriás” brendjévé vált, amit a kutatás adatai köré szervezett nemzetközi konferenciák, illetve a publikációs számok is egyre inkább bizonyítanak.

2015-ben az írországi Mary Immaculate College volt annak az ESS-konferenciának a helyszíne, amelynek előadásából 2017-ben jelent meg a Routledge gondozásában és Michael J. Breen szerkesztésében a *Values and Identities in Europe. Evidence from the European Social Survey* című tanulmánykötet. Ennek tartalma természete-

1 Breen, Michael J. (ed.) (2017): *Values and identities in Europe. Evidence from the European Social Survey*. London, New York: Routledge.

sen nem fedi le az ESS-ben vizsgált témák összességét, mégis, a tanulmánykötetben helyet kapó írások jó keresztmetszetét adják a legfontosabb kutatási területeknek és eredményeknek. Általánosságban elmondható, hogy – hasonlóan más nemzetközi survey kutatásokból készült tanulmányokhoz – az ebben a könyvben megjelent írások is észrevehetően néhány jellegzetes stratégiát követnek. Az első csoportba tartoznak azok az elemzések, amelyek (a nemzetközi összehasonlítás lehetősége ellenére) nem lépnek ki az egy-egy országra szűkített elemzési keretből. A második csoportot azok az írások alkotják, amelyek az elérhető adatok összességét (pl. az összes ESS-ben részt vevő európai ország adatát) vagy valamilyen szelekció szerint több ország adatát hasonlítják össze. Végezetül pedig találunk olyan tanulmányokat is a könyvben, amelyek több adatforrást is felhasználnak, akár úgy, hogy valamilyen multilevel elemzéshez országokra vagy nagyobb területi egységekre vonatkozó makroadatokat építenek be a modelljeikbe, vagy pedig több survey (jelen esetben az ESS, illetve valamilyen más kutatás) eredményeit használják.

Aki az ESS történetére, jelentőségére, illetve néhány fontosabb tudománymetrikai indikátorára kíváncsi, az a szerkesztő, Michael J. Breen bevezető tanulmányából sok mindent rögtön megtudhat. Például azt, hogy Magyarország azon szűk „elit” tagja, ahol az ESS eddigi összes adatfelvételi hulláma lebonyolításra került. 2017 őszén, amikor a 9. hullám munkálatai is befejeződnek, már közel 15 ezer magyar ember, azaz egy kisebb város lakossága mondhatja el magáról, hogy válaszaival hozzájárult az ESS sikeréhez. Egy másik fontos adalék, hogy az ESS teljes, korlátozás nélkül közzétett adatbázisait 60 ezer diák és 18 ezer kutató használja világszerte, illetve ezek több mint 7000 doktori disszertáció elkészültéhez járultak hozzá valamilyen formában.

A bevezető tanulmányt követően öt, tematikailag többé-kevésbé egységes fejezetbe rendezve olvashatjuk a könyv 15 további tanulmányát. Az első fejezetben kaptak helyet a vallási témájú írások. Ryan T. Cragun tanulmánya (*The Declining Significance of Religion: Secularization in Ireland*) a szekularizációs trendeket tekinti át, elsősorban Írországra fókuszálva. Anna Kulkova írása (*Religiosity and Political Participation across Europe*) már nagyobb perspektívából közelít a témához: a politikai részvétel és a vallásosság kapcsolatát vizsgálja az európai országokban. Tanulmánya igazi „állatorvosi lova” azoknak a kvantitatív elemzéseknek, amelyek két kiragadott társadalmi jelenség közötti oksági kapcsolatot vizsgálnak a lehető legnagyobb elemzési szinten. (Jelen esetben az országok között.) Az ilyen típusú kutatásoknak örökös kihívása, hogy vajon a statisztikai értelemben fellelt (többnyire gyenge) összefüggések a valóságban is léteznek-e? Továbbá melyek azok a köztes tényezők (változók), amelyekkel szintén számolnunk kéne, ám vagy nincsenek rá vonatkozó adataink, vagy ha vannak, valamiért mégsem vonjuk be azokat az elemzésbe? És végül a legizgalmasabb: vajon meghatározható-e az oksági kapcsolat iránya, azaz egyértelműen eldönthető-e, hogy melyik társadalmi jelenségre tekintünk okként, illetve okozatként? Kulkova tanulmányánál maradván, vajon mit kezddhetünk azok-

kal az eredményekkel, hogy a protestánsok a katolikusoknál valamivel aktívabbak a politikában, ám ez az összefüggés csak bizonyos országokra igaz, továbbá, hogy az ortodox vallási többségű országokban menetrendszerűen alacsonyabb a politikai részvétel mértéke? Nem kell különösebb kutatói/elemezői vénával rendelkezni ahhoz, hogy belássuk, ezen országok lakosai erős átfedésben vannak az egypárturalmi rendszerekben politikailag szocializálódott országok lakosaival. Így logikusnak tűnhet az a magyarázat, hogy itt nem annyira a vallási tradíciókról, hanem a közvetlen politikai tapasztalatokról van szó. (Más kérdés, hogy a vallás által [is] meghatározott társadalmi értékrend milyen szerepet játszott abban, hogy ezekben az országokban tudtak önkényuralmi rendszerek hosszú távon is fennmaradni.) Nyilvánvaló tehát, hogy ezekben az esetekben jóval komplexebb jelenségről van szó annál, mintsem hogy egy egyszerű nyilat húzunk a vallásosságból a politikai aktivitás felé. Fontos, hogy ezekkel a korlátokkal maga a szerző is tisztában van, de jól mutatja, hogy milyen problémákkal szembesülhet bárki, aki alig több mint tíz oldalon kíván egy ilyen komplex kérdést empirikus adatok segítségével vizsgálni.

Az első rész utolsó tanulmánya (*Caillin Reynolds: Religion and Values in the ESS*) avallásosságázaértékrendszerekkapcsolatátvizsgáljátöbbszintűregresszioelemzés segítségével. A tanulmány egyik legfontosabb megállapítása, hogy a vallás önmagában erős hatással van az egyén értékrendjére, továbbá hasonló jelentőséggel bír a tágabb társadalmi közeg is, azaz hogy melyik országról van szó. Ez utóbbi az alapvető kulturális normák egyik legfontosabb meghatározója. Az elemzés a Shalom Schwartz-féle értékskála kérdéseit használja, ami a kezdetektől fogva része az ESS sztenderd kérdőívének, így az egyik legteljesebb „minőségi” forrása az emberi értékekre vonatkozó adatoknak.

A második fejezet témája a társadalmi identitás. A tanulmánykötet egyik „kuriozuma”, hogy négy magyar szerző (Oross Dániel, Szabó Andrea, Szalma Ivett és Takács Judit) összesen három tanulmányban érdekelt, ami azt jelzi, hogy ha mennyiségét tekintve, európai összehasonlításban nem is túl nagy számú az ESS-adatokat használó magyar kutatóközösség, viszont annál aktívabb angol nyelvű publikációs tevékenységet folytat. Az első magyar „érdekeltség” Michael Ochsner és Szalma Ivett írása (*Work-Life Conflict of Working Couples Before and During the Crisis in 18 European Countries*), amely a nemi szerepek változása, a családi munkamegosztás, illetve a munka és magánélet konfliktusa köré szerveződik. A masszív statisztikai apparátust felvontató elemzés több kutatási kérdést is megválaszol a témában, a legérdekesebb eredménye mégis az, hogy a munkához kapcsolódó stressz növekedése azokat is érintette, akik a válság ellenére meg tudták őrizni munkájukat, továbbá, hogy ez az összefüggés a gazdasági visszaesés által kevésbé érintett országok munkavállalói esetében is megfigyelhető.

Amy Erbe Healy és Seán Ó Riain hosszú című elemzése (*A Tale of Two Surveys. Using European Social Survey and European Working Conditions Survey to Predict Welfare*

Attitudes by Work Regime) azt a korábban már említett stratégiát követi, amely két egymástól független adatforrást használ fel a jóléti attitűdök előrejelzésére a különböző munkaszervezési rezsimekben. A módszer tulajdonképpen nem más, mint a két adatforrás eredményeinek összevetése.

Marguerite Beattie *Societal-Level Equality and Well-Being* tanulmánya a társadalmi egyenlőség és a jóllét között keres kapcsolatot, bevonva olyan változókat is, mint az igazságosság és a bizalom. A szerző az ESS 2002 és 2012 közötti adatait, illetve az OECD által számított Gini-együtthatót használja, azonban az eredmények nem túlságosan izgalmasak, az alkalmazott módszertan, illetve a következtetések is sok szempontból megkérdőjelezhetők.

A könyv harmadik fejezete, amelyben szintén három írás kapott helyet, a politikai identitás és a biztonság témáját járja körül. Krystina Chabova a sokat ígérő *Corruption in European Countries: A Cross-National Comparision* című tanulmánya szintén makroperspektívából közelít a kérdéshez. A szerző azt vizsgálja, hogy a jövedelmi egyenlőtlenségek, a gazdasági fejlettség, a protestáns vallások hívóinak aránya, illetve az általánosított bizalom mértéke milyen kapcsolatban van egy adott ország korrupciós fertőzöttségével. Az amúgy rettentően összetett társadalmi jelenségnek tekinthető korrupció mértékének számszerűsítése és egy egyszerű indexbe való begyömöszölése, illetve ennek oksági magyarázata régóta foglalkoztatja a társadalomtudományokat és a policy-típusú kutatásokat. Mivel a feladatnak tökéletes megoldása természetesen nem létezik, ezért minden kísérlet érdekes és tanulságos. Chabova nem különösebben vizsgál összetett kérdéseket, inkább csak ismert hipotéziseket tesztel az ESS adatain. Az elemzés egyedisége abban rejlik, hogy a statisztikai modellek és az interpretáció szintjén is posztkommunista és nem posztkommunista csoportra osztja Európa országait, ami miatt olyan különbségek is felszínre kerülhetnek, amelyeket egy összeurópai elemzés homályban hagyott volna. Az eredményekből az látszik, hogy a kommunista múlt nélküli országokban az (amúgy inkább „nyugati”) hipotézisek bizonyítást nyertek, ugyanakkor Európa keleti felében az összefüggések már nem ennyire egyértelműek. Például a magasabb szintű bizalom, illetve az alacsonyabb jövedelmi egyenlőtlenségek ezekben az országokban nem csökkentik a korrupció mértékét.

Két magyar szerző, Oross Dániel és Szabó Andrea a fiatalok politikai részvételét vizsgálja négy ország – Belgium, Ausztria, Svájc és Magyarország – példáján keresztül (*Changing Tendencies of Youth Political Participation in Europe: Evidence from Four Different Cases*). Ezen országok mindegyike egy-egy sajátos modellt képvisel: Belgiumban a szavazáson való részvétel 1892 óta kötelező, Ausztria 2007-ben 16 évre csökkentette a választókorúság határát, Svájc a közvetlen demokrácia hagyományai miatt tekinthető egyedinek, míg Magyarországot a politikai szocializációs folyamatokat a mai napig erőteljesen meghatározó posztkommunista öröksége teszi egyedivé. A szerzők az elemzésben függő változóként a választásokon való részvételt, illetve a politikai véleménynyilvánítás és cselekvés egyéb formáit vették alapul.

Az eredmények azt mutatják, hogy a fiatalok politikai részvétele a négy országban eltérő mintázatokat követ. Belgiumban és Ausztriában a fiatalok részvételi aktivitása megközelíti, illetve meg is haladja a felnőttekét. Svájcban és Magyarországon a nem választási részvétel (*non-electoral participation*) a fiatalok körében alacsonyabb. Ez főleg hazánkra igaz, ahol ez utóbbi mértéke szinte mérhetetlen a fiatal korosztályokban. A tanulmány egyik fő megállapítása, hogy a nem választási részvételben megnyilvánuló politikai cselekvést elsősorban egyéni szintű változók magyarázzák, míg magán a választáson való részvételt jóval inkább a tágabb társadalmi és politikai tényezők határozzák meg.

Aoife Prendergast tanulmánya (*Untangling our Attitudes Towards Irish Citizen Involvement and Democracy*) az ír példára fókuszál, és az ESS adataiból kiindulva mutatja be a demokrácia (demokráciával kapcsolatos attitűdök) és a felsőoktatás (képzés tartalma) közötti kapcsolatot. A szerző fő üzenete, hogy a (társadalomtudományos) oktatás kulcsfontosságú a demokráciát „működtetni képes” állampolgárok kinevelése szempontjából. Nyilvánvalóan ez a megállapítás sok más ország számára is fontos és megszívlelendő lehet(ne).

A negyedik fejezet családdal kapcsolatos tanulmányai szintén kellőképpen szerteágazó témákat ölelnek át. Alexandra Lipasova írása (*Fatherhood in Russia: Fertility Decisions and Ideational Factors*) Oroszországgal foglalkozik. Központi gondolata az orosz férfiakat sújtó „maszkulinitási válság”, aminek lényege röviden, hogy miközben a változó nemi szerepek következményeként a nők „bejelentkezhetnek” a hagyományos férfiszerepekért (karrier, üzleti siker stb.), addig a női szerepeket felvállaló férfi (pl. a gyerekkel való otthonmaradás, tradicionálisan női foglalkozásokban való elhelyezkedés, stb.) továbbra is erőteljes negatív stigmatizációnak van kitéve.

Mare Ainsaar elemzése (*Well-Being in Married and Cohabiting Families with Children and Social Support during Economic Recession in Europe*) ingoványos terepre téved abból a szempontból, hogy a házasság és együttélés, a gyerekvállalás és az élettel való elégedettség kapcsolatát vizsgálja, pontosabban ezek között próbál meg egyértelmű, oksági kapcsolatokat feltárni. A szerző állítása az, hogy a gyerekkel rendelkező párok az élettel való elégedettség és a jóllét területén előnyben vannak, de ennek mértéke persze erősen függ az adott ország által nyújtott gazdasági és társadalmi támogatástól. De azt is állítja, hogy a házasság más együttélési formákhoz képest szintén nagyobb elégedettség forrása lehet. Mint azt már korábban is láthattuk, ezekkel az állításokkal általában az a probléma, hogy tudni vélik, melyik tényező az ok és melyik az okozat. A valóság pedig általában sokkal bonyolultabb, mint amire egy szűkre szabott statisztikai elemzés lehetőséget ad.

A fejezetet ismét egy magyar szerzők által jegyzett tanulmány (*How to Measure Fathering Practices in a European Comparison?*) zárja. Az összeszokott szerzőpáros, Szalma Ivett és Takács Judit a férfi-női szerepek változását vizsgálták Európában. Az elemzést az teszi egyedivé, hogy nem csak az ESS, hanem az EVS (European Value

Study) adataira is támaszkodik, így tehát kutatásuknak a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok módszertana szempontjából is van jelentősége. Bár a két adatforrás korántsem feleltethető meg egymásnak egy az egyben, az eredmények összességében azonos trendeket mutattak. Többek között azt, hogy a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök, elvárások az elmúlt évtizedekben komoly változáson mentek keresztül Európában – és ez alól Magyarország sem kivétel.

A könyv utolsó fejezete az ESS módszertanával kapcsolatos írásokat tartalmazza. Helge Baumann a kérdőíves kutatások egyik legkomolyabb kihívásával, a válaszhányok kezelésével foglalkozik. Az elemzés csupán egy változóra („Milyen fontos egy demokráciában, hogy a kormány megvédje az állampolgárokat a szegénységtől?”) és csak két országra (Németország és Írország) szűkítve járja körül ezt a kérdést.² A fő dilemma az ilyen jellegű vizsgálatokban mindig az, hogy vajon a válaszmegtagadók attitűdje, illetve szociodemográfiai profilja szignifikánsan eltér-e a többi megkérdezettétől.

Brendan Halpin és Michael J. Breen az adatbázisok összekapcsolásában rejlő lehetőségekről írnak. Elemzésükben (*Combining Multiple Datasets for Simultaneous Analysis on the Basis of Common Identifiers*) a több más tanulmányban már közösen használt ESS- és EVS-adatok fúziós lehetőségeit vizsgálják különféle imputációs modellek segítségével. Egy ilyen recenzio keretei nem alkalmasak eredményeik részletes bemutatására, mindenesetre egy izgalmas és a jövő szempontjából aligha megkezelhető lehetőségről van szó.

Végezetül az ESS központi menedzsmentjéhez tartozó Ana Villar és Rory Fitzgerald a vegyes adatfelvételi módszerek tapasztalatairól számolnak be. Tanulmányuk háttereként fontos megemlíteni, hogy az ESS nagyon aktív kísérletező és egyben kanonizáló munkát végez évek óta, mivel egyre nyilvánvalóbb a hagyományos kérdezési módszerek válsága, ugyanakkor meg kell találni azt a legitim adatgyűjtési módszertant, amely képes reagálni a megváltozott technológiai környezetre, a kérdezettek egyre növekvő demotiváltságára. Mindeközben pedig a minőségi sztenderdekből mit sem engedve (közel) azonos minőségű adatok összegyűjtését tudja garantálni továbbra is egy nagyon heterogén kulturális, társadalmi és gazdasági környezetben.

Összességében a *Values and Identities in Europe* című tanulmánykötet izgalmas szellemi kalandozás a nemzetközi összehasonlító kutatások világába, ami egyben azt is megmutatja, hogy hol tart ma a társadalomtudományos gondolkodás néhány kiemelt témában, melyek az elemzési módszerek kurrens trendjei, és milyen módszertani kihívásokkal szembesülnek ezek a kutatások.

2 Részben ugyanezt vizsgálta az alábbi tanulmány is: Messing V. – Ságvári B. – Simon D. (2014): „Vajon mire gondoltam?” A demokráciával kapcsolatos attitűdök értelmezési bizonytalanságairól. *socio.hu*, 2014/4 (4–24.).

Szociológiai

SZEMLE

2017/3

27. ÉVFOLYAM

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Gosztonyi Márton

gosztonyi.marton@gmail.com
Budapesti Corvinus Egyetem
1093 Budapest, Közraktár u. 4–6.

Jánk István

Jankisti08@gmail.com
Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem
Drazovská 4, 949 74 Nitra

Nagy Beáta

beata.nagy@uni-corvinus.hu
Budapesti Corvinus Egyetem
1093 Budapest, Közraktár utca 4–6.

dr. Pári András

pari.andras@btk.ppke.hu
Pázmány Péter Katolikus Egyetem
1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1.

Ságvári Bence

sagvari.bence@tk.mta.hu
MTA Társadalomtudományi
Kutatóközpont
1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

Szalma Ivett

szalma.ivett@tk.mta.hu
MTA Társadalomtudományi
Kutatóközpont
1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

Takács Judit

takacs.judit@tk.mta.hu
MTA Társadalomtudományi Központ
1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

Tóth Olga

toth.olga@tk.mta.hu
MTA Társadalomtudományi Központ
1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4

**2017/4-es,
angol nyelvű számunk tartalma**

**Review of Sociology
From family to pension system:
intergenerational ties and solidarity**

Takács Erzsébet

Changing family - changing solidarity?

The phenomenon of family solidarity

Kutrovátz Kitti

Parental time from the perspective of time pressure

The idea of intensive parenting

Mika Vidlund, N. Väänänen, A. Mielonen and K. Kuitto

Pension system design and intergenerational fairness

A comparison of pension reforms and financing in nine European countries

Reinhard, Hans-Joachim

Social Investment and the Challenge of Long-Term Care in ageing European countries

Banyár József

Conflict or fair deal between the generations?

Alternative Economics for Pensions

Szikra Dorottya - Kiss Diána

Beyond Nationalization.

Assessing the Impact of the 2011-2012 Pension Reform in Hungary